Peter Mansfield

Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası

SANDER YAYINLARI - İSTANBUL

Peter Mansfield

6

SANDER YAYINLARI

TÜRK TARİHİ DİZİSİ 6

OSMANLI SONRASI TÜRKİYE VE ARAP DÜNYASI

(THE SUCCESSORS OF THE OTTOMAN EMPİRE)

Peter Mansfield

OSMANLI SONRASI TÜRKİYE ve ARAP DÜNYASI

Türkçesi

Nuran ÜLKEN

SANDER YAYINLARI — İSTANBUL

Sander Yayınları

Halaskârgazi Cad. 275 - 277
Osmanbey - İstanbul
Tel.: 48 32 09

Dağıtım : Kırağı Sokak 62/2
Osmanbey İstanbul
Tel.: 40 84 75

Eserin Orijinal Adı
THE SUCCESSORS OF
THE OTTOMAN EMPIRE

Bu kitabın Türkiye'de yayın hakkı **5 Şubat 1974** tarihli andlaşma ile **Intercontinental Literary Agency**'den satın alınmıştır.

Kapak : Said Maden.

Dizgi ve Baskı

Sümbül Basımevi
Ebussut Cad. 60/2 Sirkeci/İst.

Birinci baskı Mayıs 1975

İÇİNDEKİLER

1.	Zemin	9
2.	Osmanlı İmparatorluğu 1900 - 1914	25
3.	İmparatorluğun Sonu 1914 - 1920	48
4.	Türkiye Yeniden Doğuyor	84
5.	Arap Bağımsızlık Mücadelesi 1920 - 1939	91
6.	İkinci Dünya Savaşı	117
7.	Savaş Sonrası Tedirginlikleri	132
8.	«Nasırizm» Doğuşu ve Gelişmesi	142
9.	Kuzey Afrika Bağımsızlığını Kazanıyor	166
10.	Arap Dünyası 1962 - 1972	175
11.	Batı İslâm Dünyasının Bugünkü Durumu	203
	Kronoloji	215
	Kaynaklar	223

BİRİNCİ BÖLÜM

ZEMİN

İSLÂMLIĞIN kurucusu Muhammet, Kureyş kabilesinden Haşimî ailesine mensup bir Arap'tı. Kureyş kabilesi bugünkü Suudî Arabistan'ın orta batı kıyısında gelişme halindeki ticaret şehri Mekke yakınlarında otururdu. Muhammet politik dehası sayesinde Batı Arabistan ve Hicaz'ı birleştirmeyi başardı; 632'de öldüğünde bütün Arap yarımadasının birleşmesi için gerekli temeli atmış bulunuyordu.

Arapça «Allah'ın buyruğuna boyun eğmek» demek olan «İslâm» sözcüğü iki ayrı anlamda kullanılır. Bunlardan birincisi, Muhammet Peygamber'in Tanrı'nın insanlığa nihaî buyruğunu iletmekle görevlendirildiğine ve Kuran'ın Peygamber aracılığıyla insanoğluna ulaştırılan tanrısal sözler olduğuna inananların dinî anlamını taşır. İkinci anlamda ise İslâm dini çevresinde oluşan toplumsal, kültürel, hukukî ve siyasî sistemin tümünü niteler.

İslâmlık tarihinin ilk dönemini Muhammed'in ölümünden hemen sonra başlayan Arap fetihleri meydana getirir. Peygambere inanmış Müslüman Araplar bu dönemde Arabistan'dan dışarı taşarak, İran, Bizans gibi büyük fakat çökmekte olan imparatorluklara saldırmışlardır. Kuzeye doğru, bugünkü Suriye üzerinden Anadolu'ya girmişler, İstanbul'u (Constantinopolis) tehdit etmişlerdir. Doğuda Irak, İran, Af-

ganistan'ı fethederek Amuderya nehrini geçip Türkistan topraklarına girmişlerdir. Batıda Mısır'ı, Kuzey Afrika'yı ele geçirmişler, Atlantik Okyanusu ile karşılaşınca Kuzeye dönerek İspanya üzerinden Güney ve Orta Fransa'ya kadar ilerlemişlerdir. Muhammed'in ölümünden yüz yıl kadar sonra Arap İmparatorluğu, Batı'da bugünkü Portekiz'den Doğu'da İndus nehrine kadar uzanmaktaydı.

Kısa zamanda gerçekleşen göz kamaştırıcı askerî başarılar sonucu kurulan bu denli yaygın bir imparatorlukta bir birliğin gelişmesi ve uzun süre yaşaması hayli şaşırtıcı olurdu. Nitekim, yaşamadı da. 850'de merkezî idare hemen hemen tümüyle eyalet valilerinin eline geçmiş bulunuyordu. Ne var ki, fetihlerden arda kalan yeni uygarlık hiç kuşkusuz tarihsel açıdan kalıcı ve önemlidir. Burada birbirine bağlı ama birbirinden farklı iki ayrı süreç söz konusudur : İslâmlaştırma ve Araplaştırma.

Arapların fethettikleri her ülkede nüfusun çoğunluğu —Hıristiyan, Musevî, Zerdüştî ya da Putperestler— İslâmlığı kabul etmiştir. İslâmlık, temelde hayli katı kurallara dayanan tek tanrılı bir din olmasına rağmen, Müslümanlar, gerek eski gerekse yeni Ahit'in kutsallığına saygı göstermiş, Musevî ve Hıristiyanların «tam manasıyle vâkıf olmamakla birlikte» Tanrı'nın varlığından haberdar olduklarını kabul etmişlerdir. İslâm İmparatorluğu bünyesi içinde Musevîler ve Hıristiyanlar önemli sayılacak güç ve etki sahibi olmuşlardır. Ancak hiç bir zaman Müslümanlarla tam eşit sayılmamışlardır. Bazı özel vergiler vermeleri gerekmiş, orduda görev almaları önlenmiştir. Öte yandan putperestler ya da çok tanrılı dinlere bağlı olanlar ise, İslâmlığı kabul etmek, köle olmak, ya da ölmek arasında bir seçim yapmak zorunda kalmışlardır.

Muhammed'in ölümünden hemen sonra İslâm yöneticileri arasında fikir ayrılıkları başgösterdi. Seçilen halifeler arasında kanlı çatışmalar oldu. Muhammed'in damadı olan

Dördüncü Halife Ali, önce zorla makamından alındı, sonra da öldürüldü. Böylece de İslâmlıktaki başlıca hizip ortaya çıktı: Çoğunluğu meydana getiren ve ilk üç halifeyi kabul eden Sünnîler ile Muhammed'in gerçek halefinin Ali olduğuna inanan, azınlıktaki Şiîler. Bugün İran, Şiîliğin resmî din olduğu başlıca Müslüman ülkedir.

Araplaştırma süreci, İslâmlıktan önce başlamış bulunuyordu. İsa'nın doğumundan iki yüz yıl önce, bazı Arap kabileleri Arabistan'ın dışına, Suriye ve Irak'a doğru göçmüş, buraları yurt edinip yerli halkla karışmışlardı. Bu kabilelerin kültür ve dil açısından etkileri 7'nci yüzyılda İslâmlığın ortaya çıkmasına ve büyük bir güç olarak kendini kabul ettirmesine kadar çok sınırlı kalmıştı. Ne var ki, bu tarihten sonra, yozlaşmakta olan Helen ve Fars kültürleri, Suriye, Mısır ve Mezopotamya'da yerlerini, doğmakta olan bu yeni inanca bırakmışlardır. Araplaştırma sürecinde iki unsur rol oynamaktaydı. Fethedilen ülkeler halklarının Arap dilini benimsemeleri, yani dil unsuru ve Arap istilâcılarla yerli halkların döllerinin karışması, yani ırk unsuru. Bunun sonucu olarak da, «Arap» sözcüğünün anlamında bir değişme olmuştur.[1] Başlangıçta Arabistan'da yaşayan göçebe kabile halklarını (Bedevîleri) niteleyen bu sözcük, birkaç yüzyıl içinde, bugünkü anlamıyla, Arap dünyasını meydana getiren «Araplaştırılmış» bütün halkları niteler olmuştur. Eski anlamı bir süre daha yürürlükte kalmış ve yerleşik bölgelerde oturanlar yakın zamana kadar çöllerde yaşayan göçebelere «Arap» demişlerdir. Bugün artık geniş kapsamlı anlamı tamamen hâkim durumdadır ve Arapça konuşan herhangi bir insanı nitelemek için kullanılmaktadır.

Araplaştırma süreci ırksal yönden bugünkü Arap dünyasının bazı kesimlerinde diğerlerine kıyasla daha etkili olmuş-

[1] J. Carmichael, *The Shaping of the Arabs*, (Londra, 1967) s. 1-2.

tur. Araplaştırmanın İslâmlıktan önce başladığı Suriye'de, ırk unsurunun gücü kolayca seçilebilir, oysa Arapların İslâmlıktan sonra fethettikleri Mısır'da durum böyle değildir ve burada yerleşik Hıristiyanların çoğu (Kıptîler, Kopt'lar) Arap dilini kabul etmekle beraber, ırksal farklılıklarını korumuşlardır. Ayrıca Arap dünyasında Kuzey Afrika'daki Berberîler, Kuzey Iraktaki Kürtler gibi önemli azınlık toplulukları bulunmaktaydı. Bunlar Araplaştırmanın dil unsurunu olduğu kadar, ırk unsurunu da benimsememekte direnmişlerdir.

Gördüğümüz gibi İslâmlaştırma ve Araplaştırma birbirine yakından bağlı iki süreç olmakla birlikte, birincisi, hiç kuşkusuz, çok daha yaygın ve etken olmuştur. İslâm dini, Arap dünyasını aşarak İran'a, Türkiye'ye, Doğu ve Batı Afrika'ya, Çin'e, Hindistan ve Güney Doğu Asya'ya yayılmıştır. Irksal ayrım gözetmeyen İslâm dini, çeşitli ırkları bünyesinde bağdaştırabilmiştir. Bu, özellikle İran, Türkiye ve Zenci Afrika'da göze çarpar. Türkçe ve Farsça'da Arapça'dan alınma sözcüklerin sayısı pek çoktur. Farsça hâlâ Arap alfabesiyle yazılır. Ayrıca Kur'an Arapçadır ve İslâmlığın kutsal kentleri Mekke ve Medine Arabistan'dadır. Gerçek bir Müslümanın hayatında en az bir kere bu kentleri ziyaret etmesi, yani hacca gitmesi şarttır.

Muhammed'in ölümünden otuz yıl kadar sonra Mekkeli Emevî ailesi hilâfeti ele geçirdi ve merkezi Şam olan Emevî devletini kurdu (661 - 750). Emevî devleti 750 yılında Abbasîler tarafından yıkıldı ve İslâm devletini 1258 yılına kadar Irak'a yerleşip Bağdat'ı başkent seçen Abbasîler yönetti. İranlılar kendi imparatorluklarının yönetiminde önemli bir rol oynadılarsa da, kısa bir süre sonra doruk noktasına erişmiş olan uygarlıkları çökmeye, idarî mekanizmada aksaklıklar başgöstermeye başladı. Onuncu yüzyılda Mısır ve Kuzey Afrika'da Fatımîler, İspanya'da ise Emevîlerin bir kolu rakip Halifelikler kurdular. On birinci yüzyılın ortalarında Orta

Asya Müslümanlarından Selçuk Türkleri İran topraklarına girdiler, 1055'te Bağdat'ı ele geçirdiler ve zamanla Hindistan'dan Ege denizine kadar uzayan bir imparatorluk kurdular.

Abbasî halifeleri her ne kadar sıfatlarını koruyabildilerse de, dokuzuncu yüzyılın ortalarında iktidar hemen hemen tümüyle eyalet valilerinin eline geçmiş bulunuyordu. Eyalet valilerinin çoğu Türktü. Arapların kurduğu İslâm imparatorluğuna yoksun olduğu siyasal gücü getiren zaten Türkler olmuştur. Orta Asya'dan gelen ve Müslümanlığı kabul eden Türkler İslâm devletine önceleri köle olarak girmişlerse de daha sonraları ücretli sivil ve askerî yönetici olarak önemli mevkilere yükselmişlerdir. 1258'deki Moğol istilâsı Abbasî devletinden başka Anadolu'daki Selçuklu Sultanlığının da yıkılmasına yol açmıştır. Ne var ki, aynı yüzyıl içinde Osman Bey, Selçuklu devletinin yıkıntıları üzerine Osmanlı İmparatorluğunun temellerini atmayı başarmıştır. Osman Bey ve onu izleyenler zamanla Anadolu'yu idareleri, Balkanları etkileri altına almışlar. Nihayet 1453'te II. Mehmet'in İstanbul'u ele geçirmesiyle Bizans İmparatorluğuna son vermişlerdir.

Devlet kurma görevini II. Mehmet'in torunu Yavuz Selim sürdürmüştür. 1575'te İran Şahını yendikten sonra Güneye yönelen Yavuz, Memlükleri de yenmiş ve böylece Mısır, Suriye ve Filistin'i ele geçirmiştir. Yavuz Selim Kahire'deyken Mekke Şerifi kendisini ziyarete gelerek kutsal şehrin anahtarları ile kutsal şehrin koruyucusu pâyesini ona sunmuştur. Daha sonra Yavuz Halifeliğini ilân etmişse de, Osmanlı Padişahları, «dünya Müslümanlarının liderliği»ne onsekizinci yüzyıldan önce fazla önem vermemişlerdir[2].

I. Selim'den sonra tahta çıkan Kanunî Süleyman (1520 - 1566) Akdeniz'de o güne kadar görülmemiş güçte bir do-

[2] Sir Thomas W. Arnold, *The Caliphate 632-1924*, (Londra, 1965) s. 164.

nanmaya sahipti ve Kuzey Afrika'yı, Cezayir, Tunus, Trablus ve Oran da dahil olmak üzere, sınırları içine almış bulunuyordu. Kanunî öldüğünde Osmanlı İmparatorluğu batıda Fas dışında bütün Arap dünyasını yönetimi altına almıştı. O zamanın bütün Sünnî Müslümanları, Hindistan hariç, onaltıncı yüzyıldan beri Safavîlerin yönetimindeki Şiî İran devletinin karşısında birleşmiş bulunuyordu. Türk ve İran İmparatorlukları daha iki yüzyıl kadar Mezopotamya'yı (Irak) ele geçirmek için savaştılar ve sonunda Türkler kazandı.

Türkiye'nin Avrupa'daki sınırları onaltmcı yüzyılın ikinci yarısında, Girit adasının Türklere teslim olmasıyle, en geniş noktasına vardı. Bu sınırlara bugünkü Romanya, Yugoslavya, Yunanistan, Bulgaristan, Arnavutluk ve Kıbrıs'tan başka Macaristan'ın bir kısmı, Polonya ve Rusya'nın Kırım kıyıları da dahildi. Ne var ki, İmparatorluk sınırlarının onsekizinci yüzyıl sonuna kadar hemen hemen aynı kalmasına rağmen, Osmanlı devletinin iç gücündeki tükeniklik çok daha önceleri, onaltmcı yüzyılın sonlarında başlamış bulunuyordu. «Osmanoğullarının ilk on padişahı bir soyda, ardarda, yetenekli ve akıllı nice kuşağın yetişebildiğinin dünya yüzünde biricik değilse bile pek ender rastlanır bir örneğidir. Bundan sonra başa geçenler ise neredeyse daha da şaşırtıcı bir beceriksizlik, yozlaşma, uygunsuzluk dizisi meydana getirirler.»[3] İmparatorluk yöneticilerinin niteliğinde görülen bu değişikliğin başlıca nedeni, Kanunî Süleyman'ın başlattığı, padişahın ailesindeki bütün siyasî rakipleri ortadan kaldırma işlemidir. 1595'de III. Mehmet'in tahta çıkabilmek için kardeşlerini öldürtmesinden sonra ise, veliaht şehzadelerin saraydan dışarı çıkartılmadan sürekli denetim altında büyütülmeleri âdet olmuştur. Bunun sonucu olarak da başlangıçtaki padişahların şehzadelikleri sırasında eyalet valiliği yaparak

[3] B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, (Londra, 1968) s. 22-23.

edindikleri idarî tecrübeden yoksun kalmışlardır. Devlet idaresinde gittikçe artan bir yozlaşma ve yeteneksizlik görülmekteydi, bir zamanlar Avrupa'ya korku saçan Türk ordusundaki yozlaşma ise daha da kötüydü.

Osmanlı İmparatorluğu böylece içten içe çürürken, dış baskılar da gittikçe artmakta, güçlenmekteydi. İslâmlık ile Batı Hıristiyanlığı arasındaki köklü çatışma yeni bir döneme giriyordu. Arap fetihleriyle başlayan birinci dönem, bin yıl kadar sürmüş ve sonuç genellikle İslâmlığın lehine olmuştu. Onbirinci yüzyılda İspanya ve Sicilya'daki durum değişir gibi olmuşsa da, İslâmlık, Akdeniz'in güney ve doğu kıyılarında eski gücünü korumuştu. Ortaçağ'da Hıristiyanların Kutsal Toprakları ele geçirebilmek için giriştikleri Haçlı Seferlerinin başarısızlığa uğramasıyla, bu bin yıllık dönemin hiç olmazsa ilk yarısında hâkim uygarlık İslâmlık olmuştur. Abbasîler döneminde Bağdat büyük bir uygarlık merkezi iken Avrupa karanlık çağını yaşamaktaydı. Onbeşinci yüzyılın sonunda İspanya'nın kesinlikle Katolik kralların eline geçmesiyle İslâmlığın durumu sarsılır gibi olmuşsa da, İstanbul'un Türkler tarafından fethi ve Osmanlı'nın Hıristiyan güney doğu Avrupa'ya yayılmasıyla denge yeniden sağlanmıştır. Osmanlılar ikinci kez Viyana kapılarına dayanmışlar, ancak bu şehri ele geçirmeyi başaramamışlar ve sonunda, 1683'te, Türklerin Polonya Kralı Sobieski'ye yenilmeleriyle durum Hıristiyanların lehine dönmeye başlamıştır.

Batı ve Orta Avrupa için ticarî gücünün artması, Türkler karşısında kazanmaya başladıkları askerî üstünlükle aynı değerdedir. Portekizlilerin onaltıncı yüzyılda Ümit Burnu'nu dolaşarak Asya'ya ulaşan yeni bir ticaret yolu keşfetmeleri ve onyedinci yüzyılda İngilizlerin ve Hollandalıların Asya'da sağladıkları üstünlük, «Türkiye'nin dış ticaretini ciddî bir şekilde sarstı ve onu, boyunduruğu altındaki ülkelerle birlikte dünya ticaretinin ana kaynağından uzakta, durgun bir su başında

bekler bıraktı.»[4] Aynı tarihlerde Yeni Dünya'daki İspanyol sömürgelerinden gelmekte olan ucuz gümüş, ciddî bir enflasyona ve Osmanlı parasında büyük ölçüde düşüşe yol açtı. Bunu izleyen ekonomik bunalıma bir de sayısı gittikçe artan bürokrat ve askerleri beslemek zorunda kalan hükûmetin zaten aşırı vergi vermekte olan köylüyü daha fazla gelir elde edebilmek için zorlaması eklendi. Onyedi ve onsekizinci yüzyıllarda Avrupalı güçlerin malî durumları gittikçe düzelirken, Osmanlı İmparatorluğu maliyesi gün geçtikçe kötülemekteydi. Köylü kırlık yerleri bırakıp şehirlere göçtükçe, tarım gelirleri düşmekte, buna karşılık bu düşüşü dengeleyebilecek endüstriyel bir gelişme görülmemekteydi. Batı'nın malî üstünlüğü Osmanlı İmparatorluğunun içinde de kendini göstermekteydi. Onaltıncı yüzyılda, İmparatorluk en güçlü çağını yaşarken, Padişah Fransızlara, İngilizlere, Venediklilere ve diğer gayri müslimlere özel ayrıcalıklar tanımış, onlar da İmparatorluk topraklarına yerleşerek ticaret yapmaya koyulmuşlardı. Kapitülasyonlar diye adlandırılan bu ayrıcalıklar sayesinde yabancılar, Müslüman Osmanlıların vermek zorunda oldukları vergileri ödemekle yükümlü değildiler; ayrıca cezaî bir durum söz konusu olduğunda kendi konsolosluklarındaki özel mahkemelerde yargılanma hakkına sahiptiler. Osmanlı güçten düştükçe de, bu ayrıcalıklar gerek nitelik, gerekse nicelik açısından arttı. Ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde İmparatorluğun birçok bölgesinde kelimenin tam anlamıyla «kanun üstü» birçok Avrupalı tüccar topluluklar yerleşmiş bulunuyordu. Bu dönemde İran, Çin, Japonya ve Asya'nın daha birçok yerinde benzer kapitülasyonlar yürürlükteydi.

Onsekizinci yüzyılda Osmanlı padişahları, halifelik konusundaki iddialarına gittikçe daha fazla önem vermeye başladılar. Artık İmparatorluk Halife-Padişah'ın başta olduğu bir askerî mutlakiyet olarak yönetilmekteydi. Çoğunluğu Hıris-

[4] Lewis, *Emergence*, s. 28.

tiyan olan İmparatorluğun gayrimüslim uyrukları millet adı altında iç işlerinde özerk ve hayli kişisel ve toplumsal özgürlüğe sahip dinsel azınlık grupları olarak örgütlenmiş bulunuyorlardı. Ne var ki, İslâmlığın ilk zamanlarında olduğunun aksine, Hıristiyanlar artık orduda görev alabilmekteydiler. Zaman zaman devşirilirler, Osmanlı ordusunun akıncıları safında yer almak üzere Yeniçeri ocaklarına götürülürlerdi. Aralarından adlî mekanizmada görev alanlar vardı; en yeteneklileri idarî görevler almak üzere yetiştirilirlerdi. Ama gene de gayrimüslimler önemli sayılacak güç ve söz sahibi olmalarına rağmen, nihaî kararı her zaman padişahlar vermiştir.

Türklerin kendileri de Batı'dan geri kalmanın tehlikelerinin farkındaydılar. İmparatorluk askerî güce dayandığından, Batı'nın askerî tekniklerini almak ya da taklit etmeye hazırdılar. Ancak matbaa gibi, Batı teknolojisinin diğer buluşları da önceleri ulema tarafından İslâmlığa aykırı olarak nitelenmiştir. Padişah ve din adamları, haklı olarak, Fransız ihtilâlinin biraz da dinsizlik benzeri eşitlikle ilgili fikirlerine karşı tavır almış, ne var ki İmparatorluğun bu fikirlerin etkisi altında kalmasını pek önleyememişlerdir. Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgal etmesi askerî açıdan başarısızlık olarak nitelenebilirse de, Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğunu parçalayışının ilk adımı böylece atılmakla kalmamış, İslâm dünyasına ihtilâlci tohumlar da bu olayla ekilmiştir.

Batı'ya yetişmek için ilk bilinçli çaba onsekizinci yüzyılın başında, ulemanın karşı tutumuna rağmen matbaanın İmparatorluğa girmesi ve orduyla donanmadaki eğitimle ilgili ıslahattır. Bu ıslahatlar III. Selim (1789 - 1807) ve II. Mahmut (1808 - 1839) tarafından ele alınmıştır. II. Mahmut 1826'da gittikçe daha isyankârlaşan Yeniçerileri öldürterek orduda köklü bir değişiklik yapmıştır. Ondokuzuncu yüzyılın başında ve ortalarında yapılan ıslahatlar ordudan başka eğitim,

adlî mekanizma ve hükümet görevlileri alanlarında olmuştur. Bunlardan bazıları ileri görüş ve zekâ ürünü olmakla birlikte, gerek padişahlar, gerekse ıslahatları uygulayanlar her dönemeçte tekrar tekrar İslâmlığın önlerine çıkardığı engellerle karşılaşmışlardır. En büyük başarısızlık ise, maliye ve ekonomi konularında görülür. Islahatların hiç biri ne bütçedeki açığı kapatabilmiş, ne de Türkiye'nin diğer ülkelerin gözünde eski itibarını kazanmasını sağlayabilmiştir.

Ondokuzuncu yüzyılda yapılan ıslahatlar da Osmanlı İmparatorluğunun çöküşünü durdurmaya yeterli olmamıştır. 1774'te Ruslara yenildikleri bir savaştan sonra padişah, Çariçe Katerina'ya Osmanlı uyruklu Ortodoks Hıristiyanların koruyuculuğu hakkını tanımak zorunda kalmış, 1775'te Bukovina, Avusturya'nın, 1812'de Besarabya, Rusya'nın eline geçmiştir. 1799'da padişahın Fransız işgalcileri Mısır'dan atmakla görevlendirdiği Arnavut alaylarında görevli bir subay olan Kavalalı Mehmet Ali, kendini Mısır'ın hâkimi ilân etmiş ve 1805'te de Padişah onun Hidivliğini tanımak zorunda kalmıştır. Mehmet Ali ve oğlu İbrahim Paşa, çok yetenekli askerî ve sivil liderler olduklarını kısa zamanda göstermişler, Türk subaylar ve yerlilerden (fellâh) kurulu güçlü orduları bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu için ciddî bir tehlike haline gelmiştir. Padişahın tekrar tekrar rica etmesi üzerine Kavalalı Mehmet Ali, ordularının Vahabîlerin başlattığı aşırı tutucu «İslâmlığı diriltme» hareketini bastırmak üzere Arabistan'a göndermeyi kabul etti. Halife-Padişah'ın Kutsal Topraklar üzerindeki otoritesini tehlikeye düşüren bu isyanı bastırma görevini yüklenmekle padişahı borçlu duruma düşüren Kavalalı güneye yönelerek Sudan'ı kendine bağlayıp Kızıl Deniz'in her iki kıyısını da denetimi altına aldıktan sonra Mısır'a döndü ve gerekirse tekrar hizmete hazır olduğunu Padişaha bildirdi. Bu kez İbrahim Paşa Yunanistan'da çıkan bir ayaklanmayı bastırmakla görevlendirildi. Başlangıçta başa-

rılı olmasına rağmen, Ruslar ve İngilizler işe karıştılar ve 1827'de Türk - Mısır donanması Navarin'de yenildi. Beş yıl sonra da Yunanistan'ın bağımsızlığı tanındı. Ama bu olay Mehmet Ali ve İbrahim Paşaları durdurmadı. Padişah, İbrahim Paşa'nın, hizmetlerine karşılık Suriye Valiliği talebini geri çevirince, bu toprakları kendi gücüyle ele geçirdi ve 1833' te Padişah bu hakkı resmen tanımak zorunda kaldı. Ne var ki, İbrahim Paşa'nın orduları işi iyice ileri götürüp, İstanbul kapılarına dayanınca, Avrupalı güçler bir kez daha araya girip, Padişahı kurtardılar. Osmanlı Padişahı bunun karşılığı olarak yüz kızartıcı Hünkâr İskelesi Andlaşmasını (1833)[5] imzalamak zorunda kaldı.[5] Bu anlaşma uyarınca Rusya yalnızca Türklerin içişlerine karışmak hakkını sağlamakla kalmıyor, gizli bir maddeye göre, savaş halinde Rusya'nın Osmanlıları Boğazları kapamaya zorlayabileceğini de içeriyordu. Avusturya, Fransa, İngiltere, Prusya ve Rusya'nın katıldığı ve İngiltere'nin teşviki üzerine yapılan 1839 Londra Konferansında Mehmet Ali'nin heveslerine kesin olarak gem vuruldu ve Mısır Hidivi sıfatını korumasına izin verildiyse de, Suriye'den çekilmeye mecbur edildi.[6]

İngiltere'nin, Mehmet Ali'nin yarattığı tehlike karşısında Padişah'ın yardımına koşması ilk olarak 1791'de William Pitt tarafından uygulanmaya başlanılan İngiltere'nin Yakın Doğu politikası çerçevesine girmekteydi. Bu politika uyarınca İngiltere, Osmanlı İmparatorluğunun herhangi bir limanının tehlikeli ellere, özellikle Rusların eline geçmesini engellemek için, İmparatorluğun çöküşünü önleyecekti. İngiliz devlet adamları, özellikle Hindistan'daki mülkiyetleri konusunda endişe duymakta, Rusların Doğu Akdeniz'e yayılmalarını en büyük tehlike olarak görmekteydiler. Kırım savaşında (1853

[5] J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, (Londra, 1956), cilt 1, s. 106.

[6] Hurewitz, *Diplomacy*, s. 112-113.

- 1854) İngilizlerin (ve Fransızların), Rusların karşısında ve Türklerin yanında yer almalarının temel nedeni de budur. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında İngiltere'nin dış siyasetinde büyük söz sahibi olan Lord Palmerston, Süveyş kanalının açılmasına aynı nedenlerle karşı koymuştur. Lord Palmerston kanalın, gelecekte yabancı bir gücün denetimine geçmesinin tehlikesini daha o zamandan sezmiş, böyle bir durumu engellemek için İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmek zorunda kalabileceğini söylemişti.

Avrupalı güçlerin Hasta Adam'ı bir süre daha yaşatmak istemesi, onların İstanbul'daki nüfuz ve hâkimiyetlerinin daha da artması sonucunu doğurmuştur. Padişahlar, rakipleri birbirine karşı oynamak dışında bir siyaset güdemez hale gelmişlerdir. 1861'de Suriye'de Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Dürzüler arasında başgösteren kısa fakat şiddetli iç savaşı önlemek için Fransızlar, Beyrut'a asker çıkarmış ve Avrupalı güçler, Osmanlı Devletini Lübnan'ın dağlık yöresinde oturan Hıristiyan çoğunluğa özerklik tanımaya zorlamışlardır.[7]

Rusların, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Slav kökenli halklara özgürlük sağlamak vaadiyle başlattıkları ve 1877'de kazandıkları Türk - Rus savaşı sonunda, Türkiye yüz kızartıcı Ayastefanos andlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır.[8] Bu andlaşma ile, 1878 Kıbrıs Konvansiyonu[9] yürürlükten kalkmış, ne var ki bu kez de, Türkiye, Avrupa'daki topraklarının çoğundan vaz geçmek zorunda kalmıştır. Rusya'nın gelecekteki saldırılarına karşı İngiltere'nin Osmanlıları koruma vaadine karşılık Padişah, İngilizlere «ayrıntıları daha sonra görüşülecek reformlarla toprakların yönetim biçimin-

Hurewitz, *Diplomacy*, s. 164-165.

8 Osmanlıların Bulgarlara karşı giriştikleri vahşice baskı yöntemi William Gladstone'u çok sinirlendirmiş ve Liberal Parti geleneksel İngiliz politikası olan Müslüman Türkiye'yi Hıristiyan Rusya karşısına bir engel olarak sürmek taktiğini desteklemez olmuştur.

9 Hurewitz, *Diplomacy*, s. 187-188.

de değişiklik yapmayı, bu topraklarda yaşayan Hıristiyan ve diğer uyrukluların korunmasına izin vermeyi» kabul etmiştir. Öte yandan unutmamak gerekir ki, Büyük Devletler, her ne kadar İmparatorluğu yaşatmaya kararlı idiyseler de, çıkarları gereği İmparatorluğun merkezden uzak topraklarından bir bölümünü ele geçirmek söz konusu olduğunda asla duraksamamaktaydılar.

1830'da Fransa, Cezayir'i ele geçirdi ve içeriye doğru ilerlemeye koyuldu; 1881'de Tunus'u da idaresi altına almış bulunuyordu. Bir yıl sonra İngiltere Mısır'ı işgal etti. Padişah'a suzerenlik hakkı tanınmakla birlikte, İngiltere bu tarihten sonra Mısır'ı 50 yıl fiilen yönetti. Ondokuzuncu yüzyılda İngiltere, Arap yarımadasının, o her zaman Osmanlı otoritesinden uzak kalmış güney ve doğu kıyılarına yerleşmiş bulunuyordu. Basra Körfezi (1869'da açıldığında Süveyş Kanalı gibi) önemli bir ticaret yolu ve İngiltere'nin Hindistan'ı savunmak ve Doğu ile ilişkilerini sürdürmek için gerekli bir müstahkem mevkî sayılmaktaydı. Napolyon'un Mısır'ı işgal ettiği sürece Basra Körfezi'ni de ele geçirmek gibi bir teşebbüsünü engellemek düşüncesiyle 1798'de İngiltere Maskat (Umman) Emiri ile bir anlaşma imzalamış bulunuyordu.[10] 1820'den başlamak üzere İngiltere, Basra Körfezi boyundaki diğer Arap emirlikleriyle de bir dizi anlaşma imzalayarak onları koruma görevini yüklenirken diğer Avrupalı güçlere böyle bir hak tanımamalarını şart koştu. Bu anlaşmaların çoğu 1970'lere kadar yürürlükte kalmıştır.

1900'lere gelindiğinde Batılı Hıristiyan ülkeler, İslâm dünyasıyla süregelmekte olan askerî ve siyasî çatışmalarda kesinlikle üstün durumdaydılar. Ama yarış bitmedi, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Hıristiyan Güçler, zaferlerini sonuna dek götürmekte direndiler. Osmanlı İmparatorluğu,

10 Hurewitz, *Diplomacy*, s. 64-5.

bütün zayıflığına ve çökmüşlüğüne rağmen, ondokuzuncu yüzyıl tanımına uygun bir Büyük Güç'dü. Yaşamını sürdürebilmesinin biricik nedeni Batılı Güçlerin her birinin, İmparatorluğu diğerlerinin heveslerini engellemek için kullanmak istemesi de olsa, bu böyleydi. İslâm dünyasının Batı yarısında yaşayan halklar —ve hattâ bir yere kadar Moğol İmparatorluklarının çöküşünden sonra Hintli Müslümanlar— İstanbul'daki Halife - Padişah'a Ümmet-i Muhammed'in koruyucusu ve savunucusu olarak bakmaktaydılar. Osmanlı hükümeti ırk ayrımı gözetmezdi. Türklerin siyaset hayatına hâkim olmaları ve resmî dilin Türkçe olmasına karşılık bilim ve hukuk dili Arapçaydı. Muhammet Peygamberin Arap olduğunu, Kur'an'ın Arapça yazıldığını, ve de İslâmlığın dünya çapındaki fetihlerin Araplar tarafından gerçekleştirildiğini inkâr etmek kimsenin aklına bile gelmezdi.[11] İlk değişiklik belirtileri, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Arapların dinle ilgili olmayan milliyetçilik hareketlerine girişmeleriyle ortaya çıktı. Arap dünyasmın nüvesinde —Arabistan, Suriye ve Irakta— yaşayan halklar Batılı Hıristiyan Güçlerin değil, Türklerin idaresi altında olduklarından, Arap milliyetçilik hareketi ister istemez Türkleri hedef alacaktı.

Bu başkaldırı, Arap dünyasını Türklerin boyunduruğundan kurtarmayı başardı ama, Araplara aradıkları özgürlük ve bağımsızlığı kazandırmak açısından, yenilgiye uğradı. Batılı Güçler de böylelikle, uzun süredir denetimleri altına almak istedikleri İslâm ülkelerini ele geçirmiş oldular. İşin garip tarafı, Osmanlı İmparatorluğunun nüvesi —İmparatorluk uyruğundakilerin teker teker inkâr ettikleri Türkiye— Batılı Güçler'e toptan yenildikten sonra, bağımsızlığını yeniden kazanmayı ve elde tutmayı başardı.

Bu kitapta, Arap halklarının kazandıkları zaferler sonucu

11 A. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1789-1939*, (Londra, 1962), s. 25-33.

ellerine geçen karşısında duydukları hayal kırıklığı, küçük düşmüş olmanın zorlukları ve kendilerine karşı saygılarını tekrar kazanmak için giriştikleri mücadele ele alınmıştır. Bu halkların duygusal, beyinsel ve fiziksel enerjilerinin hemen hepsini bu amaca yoneltmiş olmalarının gerekçesi araştırılmakta, aynı doğrultuda olarak, Batı'nın aşırı gücüyle çok daha kolay başedebilmelerine yardımcı olacak politik ve sosyo-ekonomik reformların neden önemsenmediği sorusuna cevap aranmaktadır. Bu denemenin amacı, Batılıların, Arapların yirminci yüzyıla ayak uyduramadıkları varsayımının nedenlerini ve nereye kadar geçerli olduğunu incelemektir. Aynı zamanda Arapların deneyleri, Batı İslâm dünyasının iki halkıyla, Türkler ve İranlılarla kıyaslanarak da değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1. 1908'de Osmanlı İmparatorluğu.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU (1900 - 1914)

YİRMİNCİ yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğundan arda kalan, eski yüceliğinin titrek bir gölgesinden ibaretti. Afrika'da Müslüman ülkelerin çoğunu, Avrupa'daki Hıristiyan toprakları kaybetmiş bulunuyordu. Babıâli boş bir hazine ve işe yaramaz, yozlamış memurlarıyla başlıca Avrupa devletlerine ve onların gittikçe artan emperyalist heveslerine karşı koymak durumundaydı.

1900 yılında yirmi dört yıldır İmparatorluğun başında bulunan padişah, yeteneksiz bir önder değildi. Uzun hesapta uyguladığı siyaset, belki de İmparatorluğu kurtaramazdı ama, kurnazlığı ve acımazsızlığı, dökülmekte olan yapıyı bir süre daha ayakta tutmak için yeterliydi. II. Abdülhamit 1876'da tahta çıktığında, uyruğundakiler bu sofu, fakat aydın ve liberal hükümdara büyük umutlar bağlamışlardı. Sadrazam tayin ettiği ünlü ıslahatçılardan Mithat Paşa, iş başına gelir gelmez yürürlüğe koyduğu yeni bir anayasa ile padişahın yetkilerini azaltmış ve uyruğundakilere demokratik eşitlik sağlamıştı. Oysa Abdülhamid'in liberalizm ve demokrasi konusundaki gerçek düşünceleri başkaydı. Kısa bir süre sonra Mithat Paşa'yı Sadrazamlıktan uzaklaştırdı, ancak görünüşü kurtarmak için yeni anayasayı yürürlükten kaldırmayarak, seçimlerin yapılmasına izin verdi. İmparatorluğun her yöresinden temsil-

cilerin katıldığı ilk Osmanlı Meclisi 1877 Martında toplandı. Ismarlama demokrasi olmayacağı gibi, hükümet baskısıyla seçilen milletvekillerinin parlamenter tecrübeleri olmadığı da kısa zamanda ortaya çıktı. Ama gene de bu milletvekilleri devlet görevlilerinin yozlaşmış düzenini, rüşvet aldıklarını açıklamaktan geri kalmadılar. Abdülhamid'in istediği bu olmadığından Meclis'i bir yıl sonra kapattı ve anayasayı da yürürlükten kaldırdı.

Abdülhamit, siyasî görüşlerinde hayli gerici olmasına rağmen, ondokuzuncu yüzyılın başlarındaki selefleri gibi, İmparatorluktan elinde kalanını daha güçlendirecek bazı batılılaşma hareketlerine, bazı ıslahatlara karşı değildi. Ama başlıca amacı birlik ve bütünlüğü, mümkünse diplomasi yoluyla, bu yoldan olmazsa baskıyla sağlamak ve sürdürmekti.

Yeni yönetim sistemi Padişahın İstanbul'daki nazırlar aracılığıyla elinde tuttuğu güçlü bir merkezî denetim ve tekdüzenliliği hedef almıştı.

> İmparatorluk, her biri bir *vali* tarafından yönetilen *vilâyet*lere ayrılmıştı. Valiler doğrudan doğruya İstanbul'daki merkezî hükümete bağlıydılar. Vilâyetler *mutasarrıf*ların yönetimindeki *sancak*lara ayrılmıştı. Mutasarrıflar valilere karşı sorumluydular. Sancakları meydana getiren daha küçük üniteler ise mutasarrıfa bağlı *kaymakam*lar tarafından yönetilmekteydi. Bazı özel durumlarda sancaklar şu ya da bu nedenle klâsik vilâyet şemasının dışında tutulmakta ve kendine özgü bir biçimde, özerk sancaklar olarak yönetilmekteydi. Bu sancakların başındaki mutasarrıflar, valiler kadar yetki sahibiydiler ve doğrudan İstanbul'a karşı sorumlu bulunmaktaydılar.[1]

1861'den sonra Lübnan Sancağı'na bu tür bir özerklik tanınmıştı.

[1] G. Antonius, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*, (Beyrut, 1962), s. 65. (*İtalikler* İngilizce metinde aynen geçmektedir. Ç. N.)

1887'de yönetim biçiminde yapılan bir değişiklik sonucu, «Verimli Hilâl»,[2] kuzeyde Halep Vilâyeti, batıda Beyrut Vilâyeti, doğuda Suriye Vilâyeti, güneyde Beyrut Vilâyeti'ne bağlı olmayan özerk Lübnan Sancağı ve yine özerk Kudüs Vilâyeti olmak üzere dörde ayrıldı. Irak üçe bölündü: Musul, Bağdat ve Basra vilâyetleri. Çoğunluğu çöl olan ve göçebelerin oturduğu Arap yarımadasında, Osmanlı egemenliği zaten çok zayıftı. 1841'de Batı Arabistan'ı, Mekke ve Medine'nin geleneksel yöneticileri olan Arap Şerifleriyle birlikte yönetecek bir vali tayin edilerek Hicaz'ı merkezî sisteme bağlamak için bir teşebbüste bulunuldu. 1871'de Doğu Arabistan'da El-Hasa'nın, 1872'de ise dağlık Yemen yöresinin başkenti Sanâ'nın ele geçirilmesiyle, Türk egemenliği buralara kadar uzandı. Ama yarımadanın iç bölgeleri —özellikle İbni Suud ve İbni Reşid ailelerinin elindeki Necd, Şamar gibi yerler— özgürlüklerini korumaktaydılar. Yarımadanın güney ve doğu kıyılarında ise egemenlik, Aden'i işgal etmiş ve Basra Körfezindeki küçük emirliklerle özel andlaşmalar imzalamış olan İngilizlerin elindeydi. Öte yandan, bir zamanların güçlü devleti İran, artık Osmanlı Padişahı için bir tehlike teşkil etmiyordu. Askerî gücü çok zayıftı, idarî mekanizmanın yetersizliği ve yozlaşmışlığı ise Osmanlı devletinkinden de öteydi. Gelir sağlayabilmek için Kaçar Şahları doğal kaynakların çoğunu yabancılara, özellikle de Ruslara ve İngilizlere ipotek etmişlerdi. İran'ın güneyinin İngiliz, kuzeyinin ise Rus nüfuz bölgeleri olarak bölünmesi, 1907'de imzalanan İngiliz-Rus anlaşmasıyla resmen gerçekleşmiştir.[3]

Abdülhamid'in Kuzey Afrika'da elinde kalan tek yer Trablus ve Bingazi vilâyetlerinden oluşan Libya idi ki, bu toprakların da çoğu 1912'de İtalyanların eline geçecekti.

Fertile Crescent. Batılıların Türkiye ve Irak'ı içine alan hilâl biçimindeki verimli tarım alanını nitelemek için kullandıkları deyim. (Ç. N.)
Hurewitz, *Diplomacy*, ciltli, s. 265-167.

Fransa, Cezayir'de (kırk yıl süren amansız yatıştırma politikasından sonra) ve Tunus'da iktidarını pekiştirmiş bulunuyordu. Her iki ülkeye de Fransızları yerleştirme politikası gütmekteydi. Sonunda bu iki Müslüman ülkenin Fransa'yla birleşmesinin imkânsız bir ülkü olduğu anlaşılacak, ne var ki bu arada Fransız idaresi bu halklar üzerine silinmez damgasını vurmuş olacaktı. Hiç bir zaman Osmanlı sınırları içine girmemiş olan Fas, son sultanı Molla Hasan'ın (1873-1894) çağdaşlaştırma çabalarına rağmen, ondokuzuncu yüzyılda, ortaçağdan kalma fosil bir İslâm topluluğu olarak varlığını sürdürmüştü. Fransızlar, Fas'ı işgal edecek ve 1912'de (kuzeyde İspanya himayesindeki küçük bir bölge dışında) idareleri altına alacaklardı. Böylece yirminci yüzyılın birinci yarısında Fransız Kuzey Afrikası olarak anılmaya başlanacak olan Tunus, Cezayir, Fas bir araya gelmiş bulunuyordu.

Fransa'nın Kuzey Afrika'da güttüğü Fransızlaştırma politikasına karşılık, Mısır'daki İngiliz idaresi, bu ülkeyi İngilizleştirmek iddiasında değildi. Mısır'ın daha sonraları verdiği özgürlük savaşında «ulusal kişiliğini ispat etmek gerekliliğini» duymaması da bu nedendendir. Ne var ki, Mısır'da İngiliz otoritesi, özellikle Sir Evelyn Baring (1883-1908 yılları arasında Lord Cromer adı altında Mısır Genel valiliği yapmıştır) zamanında, yetersiz kalmaktaydı. 1914'te İngiliz himayesine girdiği ilân edilinceye kadar Mısır'ın Osmanlı süzerenliği altında olduğu kabul edilmişse de, padişah bu ülkenin yönetiminde söz sahibi değildi. Ama Mısır'daki İngiliz idaresi için asıl engelleyici unsur Osmanlı devletinin Büyük Devletlere tanımış olduğu Kapitülasyonlardı. 1898'de Lord Kitchener yönetimindeki İngiliz Mısır ordusu, Sudan'ı Mehdi'nin* adamlarının elinden geri al-

Mehdi. Sudan'ı bir süre kendine bağlayıp 1885'te Hartum'u ele geçiren müslüman lider Muhammet Ahmet. (Ç.N.)

dığında, Babıâli'ye danışılmadan, burada Cromer'in fikri olan bir İngiliz - Mısır ortak egemenliği *(Condominium)* kurulmuştu.

1900'e kadar Arap vilâyetlerinde Osmanlı İmparatorluğunun Hıristiyan uyrukluları arasında o tarihe kadar başgöstermiş türden bir ayaklanma daha görülmemişti. İmparatorluğun Batılı Hıristiyan güçlerin idaresi altındaki bu bölgelerinde ortaya çıkacak herhangi bir özgürlük hareketi ya da başkaldırı, elbette ki Babıâli'yi değil, söz konusu hâkim devletleri karşısına alacaktı. 1904'te Osmanlı Padişahı Sina üzerinde hak iddia ettiğinde, Mısırlı milliyetçi lider Mustafa Kâmil, İslâmcılık ruhu içinde, onun yanında ve Mısır'ın çıkarlarını savunan Lord Cromer'in karşısında yer almıştı.[1]

Osmanlıların idaresi altındaki Arap vilâyetleri kültürel, toplumsal ve ekonomik açıdan kısırdı. En ileri durumdaki Suriye'de (bugünkü Lübnan, Suriye, İsrail ve Ürdün) bile kültür seviyesi bir hayli düşüktü. Sayıca zaten az olan okullarda yalnızca din eğitimi yapılmaktaydı. Kitap azdı; Arapça gazete ve dergi yoktu. Geleneksel ince elişlerinin tek tük devam ettirilmesine rağmen, bunlar asla o günkü Avrupa'nın ticarî ve sınaî ürünleriyle yarışacak nitelikte değildi. Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında Osmanlıların uyguladıkları eğitim ıslahatları da önemli bir sonuç vermemişti.

Türklere karşı açıktan açığa bir başkaldırıya girişilmediği halde, bir tedirginliğin hüküm sürdüğü muhakkaktı. 1883'de Arap topraklarında geziye çıkan Fransız Denis de Rivoyre, izlenimlerini şöyle anlatmaktadır: «Her yerde aynı duygu hüküm sürüyor: Türklerden nefret. Bu istenilmeyen boyunduruktan kurtulmak için toplu halde harekete geçmenin gerekliliği yavaş yavaş idrak ve kabul edilmekte... Yeni yeni doğmakta olan bir Arap özgürlük hareketi şimdilik hay-

[1] P. Mansfield, *The British in Egypt*, (Londra, 1971), s. 164-165.

li uzaklarda; ama yıllardır hor görülmüş bu kavim, zamanı gelince İslâmlığın geleceğinde lâyik olduğu yeri elbet ele geçirecektir.»[5]

Ama bu gerçekten de çok yavaş gelişen bir hareketti. Türk olmayan Müslümanlar, ki bunların çoğu Araplardı; daha henüz İstanbul'daki Halife-Padişahın boyunduruğundan kurtulmak için belirli bir tasarı hazırlamış değillerdi. Doğmakta olan politik nitelikteki bu Arap hareketinin liderlerinin çoğu Hıristiyandı, ama bunların Yunanlılar, ya da Bulgarlar gibi kendi başlarına isyan etmeleri söz konusu olamazdı. Herşeyden önce Müslümanlar arasına dağılmış (Lübnan dağlık yöresindekiler dışında) ve sayıca az bir gruptular. Sonra, çoğu için Araplık, Hıristiyanlıktan önce gelmekteydi. Ya kendilerine özgü bir hesapla, ya da zorunluluk gereği, Hıristiyan Araplar, Müslüman kardeşleriyle kader birliği etmeyi seçmiş bulunuyorlardı.

Türk aleyhtarı hareketin Arap vilâyetlerinde çok yavaş gelişmesi, iki nedene bağlanabilir. Birincisi, bu Avrupa kökenli milliyetçilik fikirlerinin bu yerlere işlememiş olması; ikincisi de, Abdülhamid'in İmparatorluğun elinde kalanını bir arada tutmak için uyguladığı başarılı ve kurnazca yöntemlerdi. Bu yöntemlerin başında Müslüman uyrukluların dinsel inançlarından yararlanmak ve ajanlar ve entrikacılar aracılığıyla bütün politik faaliyetlerden haberdar olmak ve bunların gelişmesine fırsat vermemek geliyordu. Abdülhamit, ancak bu yöntemler başarılı olmadığı zamanlar açıktan açığa baskı yapmak yoluna gitmiştir.

Abdülhamit'ten hemen önceki selefleri zamanla bir süs eşyasına dönüşmüş olan Halifelik ünvanını canlandırmışlardı. Abdülhamit, bunu biraz daha ileri götürmek ve Halifeliği

[5] D. de Rivoyre, *Les Vrais Arabes et leur Pays*, s. 294-295. Söz eden: Antonius, s. 174.

İslâmlığın başlangıç dönemindeki yerine yeniden oturtmak, yani, «Tanrının dünyadaki gölgesi ve bütün Müslümanların koruyucusu»[6] olmak istiyordu. İslâmlık, din ve devletin tek bir kişi tarafından temsil edilmesini zaten içerdiğinden, Abdülhamit bu ilkeden de yararlanmak dileğindeydi. Ayrıca Müslüman halkları Avrupa'nın yarattığı ve gittikçe artan tehlike karşısında birleşmeye çağıran ondokuzuncu yüzyılın ileri gelen İslâm ıslahatçılarından Cemalettin el Afganî'nin (1839-1897) başlattığı İslâmcılık akımını da kendi amacı uğruna kullanmak niyetindeydi. El Afganî, Osmanlı Padişahının Halife ünvanını taşımasına karşı değilse de, halifeliğin Osmanlı siyasetine âlet edilmesine hiç şüphesiz taraftar değildi.[7] El Afganî, Şah tarafından İran'dan sürülünce, (bundan önce de bir çok ülkede çeşitli otoritelerle çatışmıştı) Abdülhamit tarafından İstanbul'a davet edildi. Burada el Afganî'ye bir konuk gibi davranılmış, ne var ki, hayatının son günlerini padişahın mahpusu olarak geçirmek zorunda kalmıştır.

Daha önce de değindiğimiz gibi, Abdülhamit'in şehzade olarak kazandığı liberal, aydın gibi nitelikler, despot davranışları yüzünden tahta çıktıktan kısa bir süre sonra unutulduysa da, bazı önemli konularda faal bir ıslahatçı ve çağdaşlaşma yöntemleri uygulayıcısı olarak kalmıştır. Ama bu arada, dindarlığı konusunda en küçük bir kuşku duyulmaması için özen gösterilmiştir. Seleflerine kıyasla çok daha ahlâkçı idi ve dinin gereklerini yerine getirmeye özellikle dikkat ederdi. Çevresinde sürekli olarak bilginler ve din adamları bulundurur, medreseler açtırır, İslâmiyeti yaymak için girişilen faaliyetlere bol para harcardı. Özellikle uyruğundaki Arapların kalbini kazanmak için Arap ülkelerindeki dinsel kuruluşlara, tarihî camilerin onarım ve süsleme işlerine önemli bir fon ayırmıştı. Çevresindeki danışmanları arasında Arap düşünürlerine her zaman iyi davranmış, değer vermiştir.

Hourani, *Arabic Thought*, Bölüm 5.

Abdülhamit'in güttüğü İslâmcılık siyasetinin en önemli başarısı Şam'la Mekke-Medine'yi birleştiren Hicaz Demiryolunun yaptırılması olmuştur. Bu projeyi öneren Abdülhamid' in kâtiplerinden ve Suriye asıllı bir Arap olan İzzet Paşa'dır. Yedi yılda (1901-1907) tamamlanan bu demiryolu 3 milyon sterline malolmuş, harcamaların üçte biri Müslüman dünyanın çeşitli yerlerinden gelen bağışlarla karşılanmıştır. Projenin kamuoyuna açıklanan amacı, Müslümanların haç seferlerini kolaylaştırmaktı. Ama bunun yanısıra, Arabistan'ın ortasına asker sevketmek, dolayısıyla Babıâli'nin İmparatorluğunun uzak yörelerindeki denetleme olanağını artırmak gibi bir amaca hizmet ettiği de muhakkaktı.

Abdülhamit'in otoritesinin yalnızca dindarlığına dayandığı gibi bir iddia elbette ki geçerli olamaz. Yakın çevresindeki din adamları dışında İzzet Paşa gibi Arap yöneticileri önemli mevkilere getirmişti; ayrıca şahsını korumakla görevli hassa askerleri Araplar arasından seçilmişti. İstanbul merkez olmak üzere, bütün İmparatorluğu çepeçevre saran örümcek ağı misali casusluk örgütü sayesinde Arap vilâyetlerindeki herhangi bir başkaldırma hareketini önceden öğrenmekte ve etkisiz kılmaktaydı.

> Özel olarak seçilmiş bir kaç adamı hoca kılığında sürekli olarak Arap dünyasını dolaşırdı. Görevleri, büyük göçebe kabile reislerinin ve yerel hükümdarların arasını bozmaya çalışmaktı. Aile anlaşmazlıkları, kabileler arası kavgaları, kan davalarını başlatır, ya da varolanların sürüp gitmesini sağlarlardı. Özel ajanları aracılığıyla buralarda barışı bozucu hareketleri kışkırtır, böylelikle, söz dinlemeyen ya da başka bir nedenle öç almak istediği şeyhleri, kabile reislerini cezalandırmak için mazeretler yaratırdı. Ölüm cezasından affa göz yumar, bazı kişilerinse öldürülmesini özellikle emrederdi. Eğer söz konusu kişi, ölümle cezalandırılması

> kötü tepki uyandıracak kadar ünlü ya da nüfuz sahibi biriyse, Abdülhamit onu İstanbul'a getirtir, burada, ölümden affettikten başka, casusların göz hapsi altında, rahat ve şerefli bir hayat sürmelerini sağlardı.[8]

Bu şüpheli kişilerin en ünlülerinden birinin İstanbul'da oturmaya mecbur edilmesi, imparatorluk için çok kötü sonuçlar doğurmuştur. Söz konusu Hüseyin İbn Ali, Arabistan'ın Haşimî ailesindendi ve bu aile Mekke Şerifliği görevini uzun yıllardan beri yüklenmiş bulunmaktaydı. 1853'de Hüseyin İstanbul'da oturmaya davet edilmiş ve o da bu daveti kabul ederek, ailesiyle birlikte başkente yerleşmişti. Yirmi üç yıl sonra Osmanlı Türklerine karşı Arapların isyan bayrağını açan aynı Hüseyin İbn Ali olacaktı.

Abdülhamit, despot, özgürlükleri kısıtlayıcı bir liderdi, ama akıldan yoksun bir gerici olduğu asla söylenemez. Meşrutî bir hükümdar olmaya ya da temsilci kuruluşlara karşıydı, ama ıslahatın gerekliliğine de inanmış bulunuyordu. Yalnızca İmparatorluk değil, Türkiye'nin bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürme ihtimali bile tehlikedeydi. Hükümdarlığının ilk on yılında, Sadrazam Mehmet Sait Paşa aracılığıyla birçok alanda önemli ıslahatlar yapılmıştı. Yüksek öğretim yapan çeşitli okullar, akademiler açılmış, hukuk sistemi ve mahkeme usulleri değiştirilmiş (Sait Paşa'nın Kapitülasyonları değiştirmek çabaları bir sonuç vermemiştir.) ve Abdülhamit devrinin başlıca özelliği olan aşırı sansüre rağmen, din, dil, bilim, tarih ve sanat konularında çeşitli kitap, dergi ve gazetelerin dağılımında büyük bir artış olmuştur.

Kendisinden önceki padişahlar gibi, Abdulhamit de, Türkiye'nin Batılı Güçler karşısında direnebilmek için askerî mekanizmayı geliştirmek zorunda olduğunu kabul ediyordu. Bunun için de 1870-1871 Fransız-Prusya savaşında askerî

[8] Antonius, *Awakening*, s. 72.

gücünü ispat eden Almanya'dan yardım istemeye hazırdı. 1883'de Albay von der Goltz'un başkanlığında bir askerî heyet İstanbul'a gelerek Osmanlı ordusunu yenileştirme faaliyetine girişti. Von der Goltz'un işi hayli zordu, çünkü Abdülhamit orduyu güçlendirmek istemekle birlikte, askerî bir ayaklanmadan da çekindiği için, fazla güçlenmesine de karşıydı. Gerçekten de, gerek kendisi, gerekse nazırları bu heyetin görevini tam anlamıyla yerine getirememesi için ellerinden geleni yapmışlardır. Ama gene de enerjik ve çalışkan Alman «Paşası» Türkiye'de kaldığı on üç yıl içinde hayli büyük işler başarmıştır. Bu arada Abdülhamit'in de boş yere kuşkulanmadığı ortaya çıkmış, von der Goltz'un en büyük başarısı olan askerî akademiler, ülkedeki en iyi yüksek öğrenim kuruluşları olduklarından, İmparatorluğun en yetenekli ve iktidar heveslisi kişileri buralarda toplanmıştır. Zamanla, Abdülhamit'i devirecek olanlar da bunların arasında bulunmaktaydı.

Bütün bu ıslahat girişimlerine rağmen Türkiye'nin Avrupa'ya kıyasla zayıf olan askerî ve ekonomik durumu Abdülhamit'i Avrupalı Güçlerle ilişkilerinde her türlü diplomasi ve entrikaya başvurmak zorunda bırakıyordu. Güttüğü İslâmcılık siyaseti ve kendi kendini Halife-Padişah ilân edişi uyruğundaki Müslümanların ötesinde, başka İmparatorlukların topraklarında yaşayan Müslümanlara da yöneltilmiş hareketlerdi. Rus çarlarının idaresi altındaki Orta Asyalılar, Fransız Kuzey Afrikasındaki Müslümanlar ve İngilizlerin yönetimindeki Hintliler de bunların arasındaydı. Abdülhamit, ayrıca Büyük Devletlerin kendi aralarında sürdürdükleri rekabetten de ustalıkla yararlanmaktaydı.

Öte yandan yeni yeni güçlenen Kayzer Wilhelm Almanya'sı, Osmanlı İmparatorluğundan kayda değer parçalar koparmayı başarmış olan iki ülkenin, İngiltere ve Fransa'nın, artan baskısına karşı kullanılması ilk akla gelen rakipti. Alman-

ya, gerek ekonomik, gerekse politik yayılma için gözlerini Doğu'ya çevirmişti; *Drang Nach Osten* diye bilinen siyaseti uygulamaktaydı. Alman başkentinin Türkiye'ye akını bir kuşatmadan farksız oldu. Alman firmaları Anadolu'daki demiryollarını çoğaltmak için ayrıcalıklar elde ettiler; 1898'de Kayzer Wilhelm II, Konya - Bağdat demiryolu yapımının Almanlara verilmesini garantiye almak için bizzat İstanbul'a geldi. Bu demiryolu, Akdeniz'i Basra Körfezi'ne bağlayacak ünlü Bağdat Demiryoluydu ki, Alman ticarî atılımlarına Orta Doğu'da olağanüstü imkânlar sağlamaktan başka, İngiltere'nin Hindistan'daki durumunu da ciddî olarak tehlikeye düşürmekteydi.

Alman askerî heyetinin davet edilmesiyle başlayan yakınlık, zamanla bir Türk - Alman ittifakına dönüşecekti. Kayzer Wilhelm, İstanbul'dan sonra Kudüs ve Şam'a da gitti ve yol boyunca Müslümanlara ve Halife - Padişaha duyduğu yakınlığı her fırsatta belirtti. Şam'da, «Padişah Hazretleri ve Halifenin izindeki üç yüz milyon Müslüman, Alman İmparatorunun her zaman dostları olduğunu asla akıllarından çıkarmamalıdırlar,» diyordu. Bu üç yüz milyon Müslümanın çoğu Halife Padişahın değil, Almanya'nın rakiplerinin uyruğu altındaydılar.

Abdülhamid'in ne diplomatik becerisi ne de başkaldırı ihtimallerine karşı aldığı çetrefil tedbirler, kurduğu despot rejime karşı bir muhalefetin oluşmasını engelleyebilirdi. 1889' dan itibaren gelişmeye başlayan Jön Türkler hareketi, askerî akademilerde gittikçe artan bir taraftar kitlesi toplamaktaydı. Bu dönemde daha yeterince örgütlenmemiş olmakla birlikte, Paris, Kahire gibi merkezlerde sürgünde olanlarla ilişki kurmuş, onların basıp yaymakta olduğu padişah aleyhtarı gazete ve dergileri izlemeye başlamış bulunuyorlardı. 1895'de İstanbul'da adı duyulmadık, küçük bir Jön Türkler grubu İttihat ve Terakki Cemiyeti adını aldı. 1896'da tasarlanan bir

darbe, vaktinde haber alınıp bastırıldığı ve liderleri dışarı sürüldüğü halde, hareket gücünden fazla bir şey yitirmedi. Abdülhamıt, sürgündekileri tehdit ve vaadlerle karışık bir yöntemle kendi tarafına çelmeye çalıştıysa da direndiler; üstelik 1899'da padişahın bir akrabası da Jön Türklerin safına katıldı. 1906'da faal subayların devrimci hücreler kurmaya başlamasıyla Abdülhamit'in sonunu noktalayacak gelişim başlamış oldu. Bunların ilki, genç Mustafa Kemal'in Şam'da kurduğu cemiyetti; en önemlisi ise Selânik'teki Üçüncü Ordu subayların örgütüydü.

> Olaylar artık hızlanmaya başlamıştı. Askerî okul öğrencileri yüzbaşı, binbaşı olmuşlardı; emirlerinde asker ve silâh bulunmaktaydı. Silâhlı kuvvetlerin içinde bulunduğu tehlikeli durum, bölünme ve saldırıya uğrama ihtimallerinin bu denli artmış olması karşısında genç ve hevesli herhangi bir subayın rejim değişikliğini mutlak bir gereklilik olarak görmesi doğaldı. Bunlar, daha sonraları görülecek Orta Doğu ihtilâllerine özgü subay tipinden farklıydılar: Onlar gibi yeni yeni ortaya çıkmakta olan toplumsal sınıflara mensup ve ordunun dayanışma ve disiplinini, eski düzeni bozmak, devrimci bir kargaşa yaratmak için kullanan genç, hevesli, küçük rütbeli subaylar değillerdi. Yönetici, seçkin zümre mensubu, emir vermek ve idare etmek üzere eğitim görmüş kişilerdi; şikâyetleri de bu yeteneklerini olumlu yolda kullanmalarma izin verilmemesiydi. Padişahın güven duymadığı ordu, parasızlıktan ve teçhizat yokluğundan kırılmakta, maaşlar düzenli ödenmemekte, eldeki eski silâhların hemen hiç biri işe yaramamaktaydı. O günün koşullarına uygun olarak yetiştirilmiş ama modası geçmiş bir ordunun mensubu yetenekli genç subaylar, eldeki İmparatorluğun savunu gücünün yetersizliğinin ve artmakta olan tehlikelerin bilincindeydiler. Vatan ve hürriyet, Anayasa ve milliyetçilikten öte geçmeyen siyasal fikirleri basit, giderek ilkel olarak nitelenebilirdi.[9]

[9] Lewis, *Emergence*, s. 201-202.

1908 yazında, sürekli şikâyet mırıltıları duyulan ordunun açıktan açığa başkaldırmasıyla olaylar belirli bir doruğa erişti. Ayaklanma Makedonya'daki Üçüncü Ordu'da başlamış, Edirne'de merkezlenmiş olan İkinci Ordu'ya sıçramıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti işte o zaman ortaya çıkarak duruma el koydu ve başkaldıranların amaçlarını Mithat Paşa'nın 1876'da hazırladığı anayasanın geri getirilmesi olarak özetledi. Abdülhamit kısa bir tereddütten sonra, 24 Temmuz'da razı geldi. Ertesi gün de bütün siyasî suçluları affetti, sansürü kaldırdı, 30.000 kişilik hafiye örgütünü dağıttı.

Jön Türk İhtilâli'nin başarısı, gerek İmparatorlukta, gerekse dışarda büyük umutlar uyandırdı. Yeni bir özgürlük ve meşrutî idare dönemi olarak yorumlanmakta, Osmanlı uyruğundaki, Türk olsun olmasın, herkes tarafından sevinçle karşılanmaktaydı. Ne var ki, kısa bir süre içinde İmparatorluğu meydana getiren çeşitli unsurların Abdülhamid'in despot rejiminin yerini alacak yeni politik sistem konusunda çok farklı görüşlere sahip oldukları ortaya çıktı. Bunların içinden, Türk milliyetçiliği ve Osmanlı liberalizmi, en önemli farklar gösteren ve uzlaşması imkânsız iki ideolojiydi. Türk milliyetçiliği, Türk ırkının, dilinin ve kültürünün devamı ve daha güçlenmesi tezi üzerine kurulmuşken, ikincisi, gerek Türk, gerekse Türk olmayan bütün Osmanlı uyrukluların eşit olması ilkesini savunmaktaydı. Osmanlı liberalizmi, Mithat Paşa Anayasasının kabaca, idealistik bir biçimde dile getirdiği ana ilkeydi. Oysa Jön Türklerin tutumuna kesinlikle hâkim olan aşırı Türk milliyetçiliğiydi ve yeni elde ettikleri gücü, anayasayı kendi görüşlerine uygun biçimde yorumlamak için kullanmaktaydılar. İhtilâlciler arasında liberal görüşleri savunanlar olmakla birlikte bunlar sayıca az ve zayıf, ayrıca aralarında fikir ayrılıkları bulunan kişilerdi ve asla kararlı, gözüpek Türk milliyetçileriyle yarışa girecek nitelikte değildiler.

Güvenilir istatistikî bilgi olmamasına rağmen, 1908'de Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu (Mısır hariç) 22 milyon kadardı. Bunun 7,5 milyonunu Türkler, 10,5 milyonunu Araplar ve geri kalan 4 milyonunu da Rumlar, Arnavutlar, Ermeniler, Kürtler ve diğer azınlık grupları meydana getirmekteydi. Görülüyor ki, Araplar Türklere kıyasla çoğunluktaydılar.[10] Mebus adayları seçiminin ve seçmen olabilmek için aranan şartların değiştirilmiş anayasaya göre yapılması sonucu, İttihat ve Terakki 245 kişiden oluşan Meclis'e 160 Türk milletvekiline karşılık 60 Arap asıllı milletvekili girmesini sağladı. Padişah'ın tayin ettiği 40 kişilik Âyan Meclisinde ise yalnızca 3 Arap bulunmaktaydı.

Daha önce de gördüğümüz gibi, Araplar arasında gittikçe artmakta olan Türk aleyhtarı duygular, Abdülhamit'e karşı açıktan açığa bir isyan biçimini hiç bir zaman almamıştı. Beyrut'ta çoğu Hıristiyan olan Arapların kurduğu bir gizli cemiyet, Arap vilâyetlerinin bağımsızlığı için ciddî bir program hazırlayıp, buralarda yaşayanları başkaldırmaya çağırmıştı. Suriye asıllı Arap milliyetçisi Abdurrahman el Kavakabi'nin (1849-1903) Osmanlı baskısından kaçıp yerleştiği Mısır'da yazdığı yazılar sınırlı bir ilgi uyandırmıştı. Ne var ki, Abdülhamid'in polis örgütü yeni doğmakta olan bir Arap hareketinin gelişmesine izin vermeyecek kadar amansız ve becerikliydi; öte yandan padişahın gütmekte olduğu İslâmcılık siyaseti, bir yere kadar da olsa, Müslüman Araplar arasında başkaldırı isteğini zayıflatmaktaydı. Mısır'da bir milliyetçi hareket gelişmekteyse de, karşısına yalnızca İngiliz istilâcıları almış bulunuyordu. Ve bu dönemde Arap milliyetçilik hareketiyle uzak yakın hiç bir ilişkisi yoktu.

Arapların Jön Türklere gösterdikleri tepki, başlangıçta olumlu oldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde önemli bir yerleri yoktu; «Çoğu subay, bir kaç Arap cemiyete girmiş ve

[10] Antonius, *Awakening*, s. 104.

liderlere yanyana çalışmışsa da, bunu Arap milliyetçileri olarak değil, Osmanlı vatandaşları olarak yapmışlardı.»[11] Aslında, bu hareket içinde Osmanlı Yahudileri, Araplardan çok daha önemli bir rol oynamışlardır. Gene de Arapların Abdülhamid'in kurduğu despot rejimi yıkmak gibi ortak bir amacı desteklemeleri ve İmparatorluk uyruğunda herkese gerçekten eşit haklar tanınmasına umut bağlamaları doğaldı. Darbeden kısa bir süre sonra İstanbul'da oturan Araplar tarafından düzenlenen ve İttihat ve Terakki liderlerinin de katıldığı bir toplantı sonunda Osmanlı-Arap Kardeşliği *(El Ikha el Arabî el Osmanî)* adı altında yeni bir cemiyet kuruldu. İttihat ve Terakki bir iyi niyet gösterisi olarak on altı yıldan beri sürgünde olan Hüseyin İbn Ali'yi affederek Mekke Şerifi ünvanıyla geri gönderdi. Abdülhamid'in uyarılarına kulak asmamakla, padişahın bu konuda kendilerinden çok daha doğru düşündüğünü hayli pahalıya öğrendiler.

«Meşrutiyet» sözü, günün parolasıydı. 1905'te Japonya'nın Rusya karşısında kazandığı zafer, İslâm dünyasında büyük yankılar uyandırdı, çünkü bu yalnızca, geri kalmış varsayılan Asya ülkelerinden birinin yüzyıllardan beri ilk kez Batılı bir Hıristiyan gücü yenebileceğini göstermekle kalmıyor, aynı zamanda meşrutî bir idarenin mutlakıyete kıyasla daha olumlu sonuçlar alabileceğine de işaret ediyordu. Jön Türkler de kendi anayasalarının aynı imkânı sağlayacağına umut bağlamışlardı; ancak bu anayasayı Türk hâkimiyetini daha da artıracak bir araç olarak gördüklerinden, imparatorluk içindeki diğer bütün Türk olmayan unsurların umutlarını kırmaktaydılar.

Türk - Arap balayı kısa sürdü. Osmanlı meclisinin seçim sonuçları Jön Türklerin biraz güç kazanır kazanmaz otoriter bir tavır takınıp, iktidarın kesinlikle Türklerin eline geçmesi için her şeyi yapmaya hazır olduklarını göstermişti. 1909 Ni-

[11] Antonius, *Awakening*, s. 101.

sanında (31 Mart) Abdülhamit İstanbul'daki orduyu İttihat ve Terakki aleyhinde kışkırtarak bir karşı darbe yaptırmak teşebbüsünde bulundu. Başlangıçta başarılı olduysa da, kısa zamanda bastırılan bu ayaklanma sonunda Abdülhamit tahttan indirildi ve yerine silik bir kişi olan kardeşi Reşat, V. Mehmet adıyla tahta çıkarıldı. Reşat, Jön Türklerin işlerine karışmayacağından kesinlikle emin olabilecekleri bir padişahtı. Jön Türklerin ilk yaptıkları Osmanlı-Arap Kardeşliği ve İmparatorluk iğindeki diğer Türk olmayan azınlıklar tarafından kurulmuş benzeri cemiyetleri yasaklamak oldu.

Öte yandan, koşullar, İmparatorluğun liberalleştirilmesi için, ancak bu denli uygunsuz olabilirdi; Avrupalı Hıristiyan güçler, dört bir yandan Osmanlı Devletini sarmış, sürekli tehdit ediyorlardı. İktidara sahip oldukları ilk dört yıl içinde, Jön Türkler, doğu Trakya dışında Avrupa'daki diğer bütün vilâyetleri de kaybettiler. 1908'de Avusturya Macaristan, Bosna Hersek'i almış, Bulgaristan, sonunda bağımsızlığını kazanmış, İtalya Libya'yı işgal ederek Trablus ve Bingazi vilâyetlerini ele geçirmiş, Yunanistan, Girit ve Oniki daları almıştı. Bu felâketlere, Jön Türklerin gösterdiği tepki, Türkçe konuşan bütün Anadolu ve Orta Asya halklarının tek bir ulus meydana getirdikleri tezini savunan Turancılık akımına kapılmak oldu. Böyle bir tezin içinde, elbette ki Türk - Arap eşitliği gibi bir ilkenin yeri olamazdı. Öte yandan, Jön Türkleri etkileyen diğer bir akım —Osmanlılık, ya da çok kavimli bir imparatorluğu güçlendirme akımı— Turancılıkla asla bağdaşmadığı gibi, Arapların umutlarına olumlu bir cevap olmaktan da uzaktı; çünkü önerilen, başlıca dili Türkçe olan ve çeşitli ırkları bir araya getiren merkezî bir Osmanlı sisteminin kurulması ve sürdürülmesiydi.

Arapların ıslahat istekleri devam etmekle birlikte, bunu ya yeraltı faaliyeti biçiminde sürdürmek, ya da çok dikkatli davranmak zorundaydılar. İstanbul'daki önemli kuruluşlar-

dan *Arap Edebiyatçılar Derneği,* 1909'da ortaya çıktı. Bu dernek, ancak siyasete karışmadığı sürece varlığını sürdürebileceğinin bilincindeydi, ayrıca dolaylı olarak siyaset hayatında etkili de olmaktaydı. 1912'de Kahire'de *Osmanlı Ademi Merkeziyet Fırkası* kuruldu. İngilizlerin denetimi altında nispeten daha serbest çalışabilen bu parti, gerek İmparatorluk yöneticilerini, gerekse Arap kamuoyunu ademi merkeziyetçiliğin gerekliliğine inandırmak amacını güdüyordu. Bunların yanısıra, birkaç gizli Arap cemiyeti daha vardı ki, aralarında en önemlileri Binbaşı Aziz Ali el Mısrî'nin (daha sonra Mısır ordusunun başmüfettişliğini yapmıştır) başkanlığındaki *el Kahtaniye* ile 1911'de Paris'te kurulan *El Fettat,* yani Genç Araplar Cemiyeti idi. *El Kahtaniye,* Osmanlı Arap vilâyetlerini İmparatorluk içinde, Türk - Arap ikili yönetimi altında ve Avusturya - Macaristan çizgisinde bir ikinci devlet olarak birleştirmeyi öngörmekteydi. Bu cemiyetlerin en önemlisi olan *El Fettat* ise, Arap vilâyetlerinin tam bağımsızlıklarını kazanmalarını sağlamaya uğraşıyordu. Merkezini Paris'ten Beyrut'a; oradan da Şam'a taşımış, bu arada cemiyetin üye sayısı hayli artmıştı.

1913 yılının başlarında, daha önceleri kendilerine Islahat Komitesi adını vermiş olan bir grup Beyrutlu Arap ileri geleni, yayınladıkları bir ıslahat tasarısıyla, İstanbul'daki hükümeti kabul etmekle birlikte (ki bunu yapmaya o sırada mecburdular) yöresel idarenin temsilî yerel parçalara ayrılmasını, Arapçanm Mecliste Türkçeyle aynı düzeyde ve geçerli dil olarak kabulünü ve askerlerin kendi vilâyetleri dışında hizmete mecbur edilmesine son verilmesini istediler. Bu hareketin Suriye ve Irak'ta büyük bir taraftar kitlesi toplaması üzerine, İttihat ve Terakki, Islahat Komitesini dağıttı ve merkezini kapattı.

Bunun üzerine ve *El-Fettat*'ın teşvikiyle hareket Paris'te merkezlendi ve 1913 Haziranında burada bir Arap Milli-

yetçileri Kongresi toplandı. Toplantı, aceleyle hazırlanmıştı, katılan delegeler İmparatorluğun çeşitli Arap eyaletlerinden değil, özellikle Suriye'den gelmekteydiler. Gene de uluslararası ilginin Araplar üzerinde toplanmasına yardımcı oldu ve İttihat ve Terakki'nin tepki göstermesine yol açtı. Fransızların bu kongreyi yasaklamalarını sağlamayı başaramayan İttihat ve Terakki, genel sekreterlerini Paris'e göndererek Kongre'nin liderleriyle pazarlığa oturtmak zorunda kaldı. Varılan anlaşma ilk bakışta Araplar için büyük bir başarı gibi görünüyordu. Arapçanın Arap vilâyetlerinde resmî dil olması ve ilk ve orta eğitimde kullanılması kabul ediliyor, ayrıca askerlerin yalnızca kendi vilâyetleri içinde hizmete zorunlu tutulmaları hakkındaki istek te yerine getiriliyordu. Yine varılan anlaşmaya göre, Osmanlı hükümetinde beş Arap genel vali ve en az üç Arap nazır bulunacaktı. Ne var ki, kısa zamanda İttihat ve Terakki'nin verdiği sözleri tutmaya hiç de niyetli olmadığı ortaya çıkacak ve Araplar bir kez daha hayal kırıklığına uğrayacaklardı. Tanınan ayrıcalıklar, ya anlamsız kalacak kadar kısıtlanmakta, ya da belirsiz bir tarihte uygulanmak üzere ertelenmekteydi. 1914'ün başlarında ileri gelen Arapların çoğu, İttihat ve Terakki'yle bir anlaşmaya varmak umudunu tümüyle yitirmiş bulunuyorlardı. 1914 Şubatında *El Kahtaniye*'nin kurucusu Binbaşı Mısrî'nin tutuklanıp yargılanmasıyla, Arapların Türk aleyhtarı tutumları daha da belirginleşti. Mısrî, Osmanlı ordusunun Arap unsurunun çoğunu meydana getiren Iraklıların çoğunlukta olduğu ve subaylardan kurulu *El Ahd* (Yemin) adında yeni bir cemiyet kurmuştu. İttihat ve Terakki, *El Ahd*'ın varlığından kuşkusuz haberdardı, ama Mısrî'yi Bingazi'yi İtalyanlara satmak gibi, asılsız, ancak daha önemli suçlarla yargılamayı seçti. Mısrî'nin gizlice ölüme mahkûm edildiği haberi duyulunca, kamuoyundan, İngilizlerin bütün güçleriyle desteklediği, iti-

raz sesleri yükseldi. Sonunda Mısrî affedildi ve Mısır'a geri dönmesine izin verildi.

Böylece, Osmanlı İmparatorluğunun sonunu noktalayacak yıl, İmparatorluğu meydana getiren en önemli iki unsurun, Türklerle Arapların, arasındaki ilişkinin iyice açmaza girmesiyle başlıyordu. Ne var ki, Osmanlıların diğer vilâyetlerde hâkimiyeti, bu denli sarsılmış değildi. Arasıra başgösteren ıslahat taraftarı ayaklanma ve karışıklıklara rağmen, Suriye ve Irak'ta Türklerin hâkim durumda oldukları kesindi. İttihat ve Terakki tarafından Mekke Şerifi tayin edilen Hüseyin, Abdülhamid'in uyarılarının dinlenmesi gerektiğini hissettirmeye başlamışsa da, Hicaz Demiryolu, Doğu Arabistan'daki Türk hâkimiyetini sağlama bağlamıştı. Arabistan'ın daha uzak yörelerinde ise Osmanlı, hiç bir zaman fazlasıyla ağırlığını duyuramamıştı. 1911'de Yemen'de İmam Yahya ile yapılan anlaşma sonucu, İmam Yahya, Türklerin suzerenliğini kabul etmişti; buna karşılık, dağlık iç yörelerde hemen hemen tam bağımsız hareket etmekteydi. Öte yandan Türkler de Kızıl Deniz'in Tihama ovasını denetimleri altında tutmaktaydılar. Tihama ovasının kuzeyindeki Asir vilâyetinin yöneticisi Muhammet İbn Ali el-İdrisî ile de benzeri bir anlaşmaya varıldı. Orta Arabistan'da ise, 1904'te rakibi Şeyh Raşid'i Necid'den atmayı başarmış olan genç İbni Abdül Aziz İbni Suud, 1913'te Batı Arabistan vilâyetlerinden El-Hasa'yı Türklerden almayı başarmıştı. Ancak bu kayıp, Kuzey Arabistan'daki Şamar bölgesini elinde tutan Raşidî kabilelerle kurulan yakın ilişkiler sayesinde, kapatılmış bulunuyordu. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Arabistan'da kendini duyurmaya başlayan İngiliz nüfuzu daha da artmıştı ama, yarımadanın güney ve doğu kıyılarından öte geçememekteydi.

1913'de Paris'te ilk Arap milliyetçileri kongresi toplandığında, kongreyi düzenleyenler en önemli sorunların Osmanlıların Arap isteklerini cevapsız bırakmaları ve bu yüzden

Arap vilâyetlerinin büyük bir karışıklık ve yabancı müdahalesi tehlikesiyle karşı karşıya kalması olduğunu söylemişlerdi. «Yabancı», aslında «Avrupalı» anlamında kullanılıyor, ancak Fransız yetkililerini incitmemek için bu sorun fazla deşilmiyordu. Ama gene de kongreye katılan bütün delegelerin bu tehlikeyi çok önemsedikleri anlaşılıyordu ve endişeleri de yersiz değildi. Osmanlı İmparatorluğunun dışında kalan Müslüman dünyada Avrupalıların nüfuzu ve hâkimiyeti olağanüstü artmış bulunuyordu. Mısır, Eldon Goust'un (1907'de Lord Cromer'in yerini almıştır) kısa süren yönetimi dışında, her zaman için Lord Kitchener'in yumruğu altında yaşamaktaydı. Libya, Bingazi yaylası dışında İtalyanların eline geçmişti; Fas, 1908'de Fransız ve İspanyol mandaları olmak üzere ikiye ayrılmış bulunuyordu. Osmanlı İmparatorluğunun eski rakibi İran'ın bile, Avrupa'nın etkisine artık bağışıklığı kalmamıştı. İran, Kuzey komşusu Rusya ile, her zamanki gibi Hindistan'la imparatorluk ilişkilerini sürdürme endişesinde olan İngiltere'nin isteklerine boyun eğmek zorunda kalmıştı. 1907'de yapılan bir İngiliz - Rus anlaşmasıyla ülke, iki nüfuz bölgesine ayrılmış bulunuyordu. İngiltere'nin İran'la yakından ilgilenmesinin bir diğer nedeni de 1904'de donanmasının aldığı savaş gemilerinde bundan böyle yakıt olarak kömür yerine petrol kullanmak kararıydı. 1908'de İngiliz - İran Petrol Şirketi'nin güney İran'da bulduğu petrol yatakları, Orta Doğu'daki petrolün ilk müjdecisiydi.

Her şeye rağmen Arap topraklarının nüvesindeki hâkim güç Türkiye'ydi ve yirminci yüzyılda Arap milliyetçilik hareketi de karşısına ilk önce Türkiye'yi alacaktı. Dahası, Osmanlı vilâyetlerinde yaşayan Arap ileri gelenleri Türk boyunduruğundan kurtulmak için Avrupalı güçlerden ve de özellikle İngiltere'den yardım istemeye hazırdılar. 1914 baharında Mekke Şerifi Hüseyin'in ikinci oğlu Emir Abdullah, İngiltere'nin Mısır Genel Valisi Lord Kitchener'le görüşerek

Araplarla Türkler arasında açıktan açığa bir anlaşmazlık başgösterdiğinde, İngiltere'nin tutumunun ne olabileceğini öğrenmeye çalıştı. Mekke Şerifi, İttihat Terakki'nin onu görevinden uzaklaştırmak niyetinde olduğunu ve bunun Hicaz'da bir başkaldırıya yol açabileceğini biliyordu. Kitchener'in cevabı çok temkinli oldu. İngiltere'nin Türkiye'yi Rusya'nın yayılma istekleri karşısında bir tampon olarak kullanmak siyaseti Avrupa'nın Hasta Adamını ne kadar zayıflamış olursa olsun, hâlâ yürürlükteydi. Gene de, Emir Abdullah'ın daha sonraları Kitchener'in Doğu İşleri Kâtibi Ronald Storrs'la sürdürdüğü görüşmeler sonunda Kitchener, Arapların Türklere karşı duydukları nefretin derinliğine inandı.[12] Ve böylece İngiltere'nin Türkiye'yle ilişkilerini tamamen kopardıktan sonra, Araplar karşısında benimseyeceği siyaset belirlenmiş oldu.

Türklerle Araplar arasmdaki anlaşmazlık aslında akrabalar arasındaki bir aile kavgası niteliğindeydi. Böyle olması her ne kadar, kavganın ciddiyetini azaltmıyorsa da, bu tür bir anlaşmazlık, yüzyıllar boyu ırk ayrımı tanımayan bir İslâm topluluğu içinde bir arada yaşamış olmanın getirdiği yakınlığı bir vuruşta koparamazdı. Kural olarak, Osmanlı İmparatorluğu vilâyetlerine valiler, yüksek dereceli memurlar ve kadılar İstanbul'dan gönderilir ve buralarda kök salıp yerel topluluktan biri sayılmamaları için de görevleri bir yıldan uzun sürmezdi. Bu durumda, özellikle İmparatorluğun merkezden uzak bölgelerinde, politik güç şeyhler, ulema ve eşraftan meydana gelen yerel seçkin zümrenin elinde bulunurdu ve İstanbul'daki hükümet bunu böylece kabul etmişti. Çeşitli vilâyetlerdeki ve İmparatorluğun nüvesi olan Türkiye toprakları içindeki idareci kadro kendi içinde bir bütün meydana getiriyordu Osmanlı yönetici sınıfı. Bu, İmparatorluğun çeşitli yörelerinde farklı yapılara yol açıyor —Kuzey Afrika'-

[12] Sir Ronald Storrs, *Orientations*, (Londra, 1937), 143.

da bir Berberî, Mısır'da bir Çerkez, Irak'ta bir Kürt unsuru gibi— ama gene de temelde ortak karakteristiklere bağlanıyordu. Bu tabakadan olanlar birbirleriyle kolayca kaynaşmakta ve aralarında evlenmekteydiler. Ondokuzuncu yüzyılda padişahın Arap vilâyetleri Suriye, Irak ve Arabistan'ın bazı bölgelerinden ibaret kalınca, Osmanlı eğitim sisteminde yapılan ıslahatlar sonucu, yönetici kadro aynı orta ve yüksek dereceli okullarda eğitim görmeye başladılar. Arap - Osmanlı seçkin zümresi arasında Kahire, Beyrut gibi kentlerdeki yabancı öğrenim kuruluşlarında eğitim görmüşler sayıca çok azdı.

Başlangıçta, Arapların Türk aleyhtarı tutumları politik ya da idarî olmaktan çok kültürel bir temele dayanıyordu. Araplar eğitim sisteminin «Türkleştirilmesi»ne ve din eğitimi dışında eğitimin Arapça yerine Türkçe yapılması zorunluluğuna çok içerlemişlerdi. Arapların bağımsızlık hareketiyle başlayan bu kırgınlık sonucu, Arap asıllı yazar ve tarihçiler 1869'da yürürlüğe giren ve yedi yaşmdan başlamak üzere dört yıllık zorunlu eğitimi şart koşan Osmanlı ıslahatlarının değerini önemsemez oldular. 1914'de Suriye'de 21.000 öğrenci okutan devlete ait 400 ilkokul ve 900 daha yüksek dereceli okul bulunuyordu. Irak'ta bulunan 170 okulda 7.400 ilkokul ve 1.200 orta ve daha yüksek dereceli okul öğrencisi eğitim görmekteydi.[13] Bu rakamlar ilk bakışta çok yetersiz görünebilir; ne var ki, Osmanlı boyunduruğundan kurtulduktan sonra, Arapların eğitim sorununu ele alıp geliştirmeleri için uzun yılların geçmesi gerekmiştir. Dahası, Araplar, «Türklerin uygarlık konusunda Araplardan üstün oldukları gibi bir iddiaları olmamasına karşılık, Avrupalıların böyle bir iddiayı, hem de alabildiğine bir kendini beğenmişlik içinde sürdürdüklerini farkettiler. Çünkü İngilizler, Fransızlar, İtal-

[13] A. L. Tibawi, *Islamic Education*, (Londra, 1972), s. 84.

yanlar ve İspanyollar hepsi de kendilerine özgü biçimlerde, uyruklarındaki Arapların çıkarlarının ne olduğunu en iyi kendileri bildiklerine inanmışlardı ve Arapların eğitim düzeylerini yükseltmek için gösterdikleri her çabayı ya önemsemediler, ya da engellediler.»[1]

[1] Tibawi, *Education*, s. 85.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İMPARATORLUĞUN SONU (1914 - 1920)

1914 YAZINDA İttifak Devletleriyle (İngiltere, Fransa, Rusya) İtilâf Devletleri (Almanya, Avusturya, Macaristan) arasında savaş patlak verince, Türkiye'nin ikinci grubun yanında yer alacağı akla bile gelmiyordu. Türkiye, Enver, Talât ve Cemal Paşaların etken yönetimi altındaydı. Bu Jön Türk üçlüsü bir yandan Rusya'nın İstanbul'u ele geçirme tasarıları, öte yandan Almanların emperyalist yayılma politikasının tehdidi altındaydı. Amiral Limpus yönetimindeki bir İngiliz donanma heyeti Türklerin güvenini ve sevgisini kazanmıştı. İngiliz Büyükelçisi Sir Louis Mallet'in Babıâli'yle ilişkileri çok iyiydi. Ama gene de iktidarın en etkili kişisi Enver Paşa'nın Almanya'ya duyduğu yakınlık, sonunda Osmanlı Devletinin İtilâf Devletleri yanında yer almasına sebep oldu. 2 Ağustos 1914'te Almanlar İstanbul'da Türklerle bir gizli anlaşma imzalamayı başardılar ve 5 Kasım'da Türkiye İttifak Devletlerine karşı savaş ilân etti. (Bkz. Ann Williams, *Britain and France in the Middle East and North Africa.* s. 9-10.)

Bu karar, İslâm halklarının siyasal konumunu bir kaç kuşak boyu etkileyecek, kader-tayin-edici nitelikte bir karardı. Eğer Almanya savaşı kazansaydı, Osmanlı İmparatorluğu ve halifelik müessesesi bir süre daha devam ederdi. Ancak İmparaporluğun radikal bir değişim geçirmesi her halükârda kaçı-

nılmazdı. 1917 Bolşevik İhtilâli, Rusya'nın savaştan çekilmesine yol açmakla, kuşkusuz Türkiye'nin İstanbul'u ve bazı kuzey vilâyetlerini kaybetmesi tehlikesini ortadan kaldırdı. Ne var ki, İngiliz ve Fransızların kazandıkları zafer, uzun süre Avrupalı Hıristiyan hegemonyası dışında kalabilmiş bütün Müslüman bölgelerin kesinlikle boyunduruk altına alınmalarına yol açtı.

Osmanlı İmparatorluğu, İttifak Devletlerinin karşısına, sandıklarından çok daha çetin bir düşman olarak çıktı. Abdülhamid'in başlattığı ve Jön Türklerin devam ettiği ıslahatlar bazı sonuçlar vermişti. İttifak Devletlerinin 1915'te Çanakkale'de Türkleri yenerek saf-dışı etme tasarıları onlara hayli pahalıya maloldu. Türkler dört yüzyıl önce Hıristiyanları titreten savaş yeteneklerinden pek bir şey kaybetmemişlerdi. Son hesapta her ne kadar Müttefiklerin teknik imkânları ve örgütlenmedeki üstünlükleri karşısında boyun eğmek zorunda kaldılarsa da, Türkiye'nin kalbi Anadolu'nun savaş sonunda parçalanmasını engellemeyi başardılar. Ne var ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun genel zayıflığı yüzünden Türklerle onların uyruğundaki en büyük topluluk olan Araplar arasındaki düşmanlık sürüp gitmekteydi. Müttefikler de bu zaaftan yararlanmaya hazırlanmakta, sabırsızlıkla fırsat kollamaktaydılar.

1914'te Müttefikler Türkiye'nin askerî gücünden çok, dünyanın başlıca Müslüman devleti ve Halife-Padişahla savaşa girmenin, Fransız Kuzey Afrika'sında, İngiliz Hindistan'ında ve Rus Orta Asya'da yaşayan milyonlarca Müslüman uyruklu üzerinde yapacağı etkiden çekinmekteydiler. Avrupa'da «Muhammetçiliği»[1] aşırı bağnazlıkla eşit tutmak, kuşaklar boyu süregelmiş bir tavırdı. Genel kanı bütün gerçek Müslümanların «kâfir»i öldürmek için her an fırsat kolladıklarıydı. Muham-

[1] Bu, yanlış bir deyimdir. Müslümanlar, Muhammed Peygamber'e değil, Tek Tanrı'ya taparlar. Müslümanları «Muhammetçi» olarak nitelemek, Hıristiyanları «Aziz Polcü» olarak nitelemeye benzer.

met Peygamberin Cihad'ı bütün Müslümanların kutsal görevi beyan edişinden yola çıkan İttihat ve Terakki de iman etmiş dindaşlarını Avrupalılara karşı savaşa katılmaya çağırmakta hiç vakit kaybetmemişti. İngiltere bu durumdan özellikle tedirgindi. Bir yandan Hind ordusundaki askerlerinin büyük bir çoğunluğu Müslümandı, öte yandan önemli bir pozisyona sahip olduğu Mısır'da nüfusun büyük oranının Müslüman olmasından başka, üst tabakalardaki beyler ve paşalar gerek ırk, gerekse dünya görüşü açısından Türktüler. Oysa olayların gelişimi İngilizlerin endişelerinin yersiz olduğunu gösterecekti. Mısır'da İslâmcılık akımının halk üzerindeki etkisi hayli zayıf oldu, askeri ise hemen hiç etkilemedi. Süveyş Kanalı savunu gücünden iki Hintli birliğe mensup bazı Müslüman askerler, Türklerin tarafına geçtiler, yakalananlar kurşuna dizildi ve mesele fazla yaygınlaşmadan önlendi. Ardından da çeşitli Hintli prenslerin Süveyş Kanalı bölgesini ziyaret etmelerinin sağlanmasıyla askerin morali yükseltildi. Türkiye'yle savaşa girildikten hemen sonra, İngiltere Mısır'daki sözde Osmanlı suzerenliğine son verildiğini açıkladı. Böylece Mısır, İngiltere'nin himayesine girdi ve Türk taraftarı Hidiv II. Abbas, yaşlı amcası Hüseyin Kâmil'le birlikte Sultan ilân edildi. Bütün bunlara Mısır halkı hemen tepki göstermedi. Böylece işlem, Mısır'da otuz yıldan beri sürmekte olan İngiliz denetiminin resmen açıklanmasından öte gitmedi.

Halife-Padişahın Cihad açmış olması son hesapta Müttefiklerin korktuğu gibi önemli olaylara sebep olmadıysa da, Mekke Şerifini kuşkusuz zor bir durumda bıraktı. Savaşın başlamasından önce, ama başladığı takdirde Türkiye'nin de katılmasının kaçınılmaz olduğu anlaşıldığında, Şerif Hüseyin Hicaz'da bağımsızlığını ilân etmek için İstanbul'la çatışmaya hazır bulunuyordu. Türkiye'nin savaşa girmesiyle Hüseyin'in önünde iki şık belirdi: Ya Cihad çağrısını kabul edip Türkiye'nin yanında yer alacak ve savaşın sonunda Türklerin Arap-

ların isteklerini yerine getireceklerine umut bağlayacak, ya da Müttefiklerin yanısıra savaşa girip onların Araplara bağımsızlık savaşında yardım etmelerini bekleyecekti. Bu, kuşkusuz çok zor bir seçimdi, bir sürü bilinmeyen unsura bağlıydı. Kendi ailesinde bile ikilik başgöstermişti. Emir Abdullah İngiltere'nin tarafını tutarken, küçük oğlu Faysal (daha sonra Suriye ve Irak Kralı olmuştur) o zamanlar Türkiye'nin yanında yer almayı uygun görüyordu.

Her halükârda, bir an önce karar vermek gerekiyordu, çünkü Türkler cihad çağrısına verilecek cevabı bir an önce öğrenmek istiyorlardı. Şerif Hüseyin, gene de onları bir kaç ay oyalamayı başardı ve bu süre içinde Türklere karşı başkaldırdıkları takdirde, İngilizlerin Arap milliyetçilik hareketine ne biçimde yardım edecekleri konusunda bilgi edinmeye çalıştı. Bir yandan da Suriye, Irak ve Arabistan'ın diğer bölgelerine adamlar göndererek halkın tepkisinin ne olacağını iskandil ettiriyordu.

Kitchener, Ronald Storrs'un önerisi üzerine, Türkiye'nin savaşa girmesinden altı hafta önce Şerif Hüseyin'le görüştü ve Türkler Almanlarla birleşirlerse, Arapların tutumunun ne olacağını öğrenmeye çalıştı. Hüseyin Kitchener'le görüşmesi sırasında en az Kitchener'in sekiz ay önce Emir Abdullah'la görüşürken davrandığı kadar tedbirli davrandı. Görüşlerini açıklarken kendi denetimi altındaki yerlerden söz etmekte olduğunu (yani Suriye, Irak, Necid ve Yemen'i dışarda bıraktığını) özellikle belirterek, eğer İngilizlerden yeterince destek görürse, Hicazlıları Türklere karşı ayaklanmaya teşvik edebileceğini söyledi. Artık İngiliz hükümetinde Harbiye Nazırı olan Lord Kitchener, Hüseyin'e gönderdiği bir mesajla eğer Türkiye'ye karşı bir tavır alırsa, onun Şeriflik ünvanını taşımasını garanti etmeyi ve dış saldırılara karşı yardımda bulunmayı vaad ediyordu. Şerif kendisini Halife ilân ederse İngiltere onu destekleyecekti. Mesajda ayrıca, Arapların bağımsızlıklarını kazan-

maları yolunda da İngiltere'den yardım görecekleri kapalı bir biçimde belirtilmekteydi.[2]

Bu mesaj, Şerif Hüseyin'in aklına kendi önderliği altında ve Türklere karşı çok daha geniş kapsamlı bir Arap hareketi başlatmak gibi bir fikir getirmek için yeterliydi. Ama böyle bir işe kalkmadan önce Müttefiklerden kesin teminat alması gerekirdi ve 1915 yılını da bir yandan Kahire'deki Müttefiklerle haberleşirken, öte yandan ilişkisi olan Arap ileri gelenleriyle görüşmeler yaparak geçirdi. Arabistan'da Şamar bölgesindeki İbni Raşid ve İmam Yahya Türk taraflısıydılar. Necid'deki İbni Suud, Asir'deki El İdrisî ve (1899'da İngiltere'yle bir ittifak anlaşması imzalamış olan) Kuveyt Emiri Türk aleyhtarı olmakla birlikte, bir Arap isyanına katkıda bulunabilecek durumda değillerdi. İbni Suud, 1914'te Padişahın kendisine sunduğu Emirlik ünvanını kabul etmek zorunda kalmıştı. Ne var ki, şimdi, 1915 Aralığında, bundan vazgeçerek İngiliz hükümetiyle bir anlaşma imzalamış bulunuyordu. Bu anlaşma gereğince Kuveyt'in dış politikası konusunda İngilizlerin önemli ölçüde denetimine girmeyi kabul etmekle birlikte, Necid'de toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını kazanmaktan başka, kendisine yıllık belirli bir malî yardımda bulunulmasını da sağlamış bulunuyordu.[3] Suriye'deki El Fettat'tan gelen elçiler, Mekke Şerifi'nin onu desteklediği haberini getirmişlerse de, Suriye, İttihat ve Terakki üçlüsünden ve Suriye'deki Osmanlı kuvvetlerinin Başkumandanı ve Genel Valisi tayin edilmiş olan Cemal Paşa'nın demir pençesi altındaydı.

Bu arada İngilizler de Şerif Hüseyin'in isteklerini hangi noktaya kadar kabul etmelerinin doğru olacağı konusunda karar vermeye çalışıyorlardı. Hüseyin, İslâm dünyasındaki

2 Storrs. *Orientations*, s. 149-152.
3 Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 17-18.

özel yeri ve nispeten bağımsız durumu ile, yalnızca Türklere karşı bir Arap isyanı başlatabilecek tek kişi değildi; Cihad çağrısında karşı tavır aldığı takdirde durumu dengeleyebilecek denli nüfuz sahibi bir kimseydi. Ne var ki, İngiltere, Kahire'deki ileri gelen Arapların tutumunu öğrenebilir durumdaysa da, henüz, Suriye ve Irak'ta kamuoyunun tepkisini ölçecek kadar bilgi sahibi değildi. Üstelik, başlıca müttefiklerinin, yani Fransa ile Rusya'nın çıkarlarını da hesaba katmak zorundaydı. Özellikle Fransa, köklü kültürel ve politik bağlarına dayanarak, Suriye üzerinde hak iddia ettiğini savaştan önce İngiltere'ye duyurmuş bulunuyordu. Öte yandan, İngilizlerden kurulu olmakla birlikte kendine özgü çıkarları ve nüfuzu olan Hindistan'daki hükümet de Arap yarımadası konusunda karar verilirken, titiz davranılmasını istiyordu. İbni Suud'la imzalanan anlaşmayı gerçekleştirmiş olması nedeniyle, bu nokta üzerinde ısrarla durmaktaydı.

İngiltere ile Şerif Hüseyin arasındaki görüşmeler ve sonunda Hüseyinin Türklere karşı isyan bayrağını açmasına sebep olan anlaşma, Hüseyin - McMahon yazışmaları olarak bilinen bir dizi mektuptan kolayca izlenebilir. İngilizlerin Mısır Yüksek Komiseri olan Sir Henry McMahon, İngiltere hükümeti adına bu sorunu bir çözüme bağlamakla görevlendirilmiş bulunuyordu.

Yazışmalar, 1915 Temmuzunda başlamış, 1916 Şubatına kadar sürmüştür. Savaştan sonra McMahon'un mektupları, Arap milliyetçilerinin İngiltere'yi kendilerini ihanet etmekle suçlarken kullandıkları başlıca belgeler olmuştur.[1] Öte yandan bazıları ihanetin söz konusu edilemeyeceğini, Şerif Hüseyin'in İngiltere ile Fransa'nın aralarında Osmanlı İmpara-

[1] Bkz. Antonius, *Awakening*, Bölüm 16. Ayrıca bkz. Ann Williams, *Britain and France in the Middle East and North Africa*, (Londra, 1968), s. 13. Yazışmanın tam metni için bkz. Antonius, *Awakening*, Ek A.

torluğunun Arap eyaletleri konusunda ayrıca görüşmekte olduklarını ve gerçek niyetlerini bilmesi gerektiğini söylemişlerdir.[5] Ne var ki, Şerif Hüseyin'in İngiltere'nin planlarını bilmesi gerekir miydi, gerekmez miydi sorusu bir yana bırakılırsa, bu planların McMahon'un mektuplarında verilen bazı sözlerle uzak yakın hiç bir ilintisi olmadığı görülür.

Şerif Hüseyin'in amacı, Osmanlı İmparatorluğunu bütün Arap eyaletlerinde (kuzey'de Mersin'den, doğu'da İran sınırına, batıda Akdeniz'e güneyde Kızıldeniz'e ve Hint Okyanusu'na kadar) yaşayan Arapların bağımsızlığı için İngiltere'nin yardımını sağlamaktı. Yalnızca Aden'i, o da geçici olarak, bu kapsam dışında tutmaya razıydı. Elbette ki, İngiltere'nin bu şartlarını olduğu gibi kabul etmeyeceğini biliyordu ama, pazarlığa oturacağı hesabıyla fiyatı baştan yüksek tutmaktaydı. McMahon'un mektuplarının en önemlisi 24 Ekim 1915 tarihli ikinci mektuptur. Bu mektupla, İngiltere'nin Şerif'e istediği bütün bölgelerde Arap bağımsızlık hareketini destekleyeceğine dair söz veriliyor, ancak aşağıdaki istisnaların kabulü şart koşuluyordu.

> Mersin ve Hatay ile Şam, Humus, Hama ve Halep' in batısında kalan Suriye toprakları Arap sayılamayacağından, önerilen sınırlandırmanın dışında tutulmalıdır.
>
> Bu değişikliğin kabulü halinde ve daha önce bizlerle bazı Arap emirleri arasında imzalanmış anlaşmalara aykırı nitelikte olmamak şartıyla sınırlandırmalarınızı kabul ediyoruz.
>
> Önerilen sınırlar içinde kalan bölgelerde İngiltere, müttefiki Fransa'nın çıkarlarına karşı olmamak şartıyla dilediği gibi hareket etmekte özgürdür. İngiltere hükümeti adına aşağıdaki vaadlerde bulunmak ve notunuza cevap vermek yetkisine sahibim.

5 Bkz. E. Kedourie, *England and the Middle East: the Destruction of the Ottoman Empire, 1914-21*, (Londra, 1956), Bölüm 2.

> Yukarıda önerilen değişikliklerin kabulü şartıyla İngiltere, Mekke Şerifi'nin önerdiği sınırlar içinde yürütülecek Arap bağımsızlık hareketini de tanımaya ve desteklemeye hazırdır.

Bu mektubun diğer iki paragrafının burada gözden geçirilmesinde yarar vardır

> Arapların danışma ve fikir alma konusunda İngiltere'ye öncelik tanıdıkları anlaşılmaktadır ve sağlam bir idarî sistemin kurulması için gerek duyulacak Avrupalı danışman ve devlet memurları İngiliz olacaktır.
>
> Araplar, Bağdat ve Basra vilâyetlerinde İngiltere'nin köklü ilişkileri ve çıkarları söz konusu olduğu gerçeğini ve bu yerleri yabancı saldırısına karşı koruyabilmek, halkın refah düzeyini yükseltmek ve ortak çıkarlarımızı güvenlik altına almak amacıyla özel idarî yöntemler uygulamasını kabul etmektedirler.[6]

Bu mektubun kilit deyimlerinin kesin ve açık olmadığı muhakkak. Öte yandan, bunun bilinçsiz olarak yapıldığı da söylenemez. İngiltere hükümeti, Mekke Şerifi'nin kesinlikle kendi tarafında yer almasına artık karar vermiş bulunuyordu. Ne var ki, Fransa'nın kuşku duymasını istemiyor, bu nedenle de Şerif'i bütün Arapların önderi olarak mı tanımak, yoksa görüşmelerin Hicazlılar adına yürütüldüğü varsayımından mı yola çıkmak konusunda hâlâ kararsızdılar.[7] «Şam, Humus, Hama ve Halep'in batısında kalan Suriye toprakları» deyimi, kabaca, bugünkü Lübnan ile Suriye'nin Akdeniz kıyılarını içermektedir. Filistin'in bu tanımlamaya dahil olduğu söylenemez. Filistin, Hıristiyan dünyaca kullanılan bir coğrafî deyim olmasına rağmen, Osmanlı idarî bölümleri arasında bu-

[6] İngilizler 1914'te Basra'ya asker çıkarmışlardı ve Irak'ı (Mezopotamya) Türklerin elinden almaya çalışıyorlardı.

Z. N. Zeine, *The Struggle for Arap Indepedence* (Beyrut, 1960), s. 6-10.

lunmadığı gerekçesiyle, hiç bir mektupta Filistin'den söz edilmediği öne sürülebilir. Ne var ki, McMahon'u vaad mektubunda Kudüs Sancağı (Filistin'in güney yarısı) ya da Suriye'nin daha büyük bir bölümünün saf dışı bırakılmasını kolaylıkla isteyebilirdi. Şerif Hüseyin, Filistin'in dahil olmadığının ima edildiğini anlamış olabilir; ama bunu kanıtlayacak bir belge bulunmadığı gibi, McMahon'un ikinci mektubunun en akla yakın yorumu da Filistin'in dahil edildiğidir.

Şerif Hüseyin, McMahon'un ikinci mektubuna yazdığı cevapta, Mersin ve Adana'nın Arap Krallığı dışında tutulması şartını kabul etmekte, ama, «Halep ve Beyrut vilâyetleri ile bunların batı kıyılarının» Arap vilâyetleri olduğunda ısrar etmekteydi. Irak vilâyetlerine gelince, bu konuda uzlaşmacı bir yol öneriyor, Arap milletini eski Arap İmparatorluğunun bir parçası, Arap kültürünün beşiği, halifelerin merkezi olmuş bu topraklarla olan «ilişkisini inkâra zorlamanın imkânsız» olduğunu söylüyordu. İngilizlerin çıkarlarını gözönüne alarak, halen İngiliz işgalinde olan bu toprakların (özellikle Basra vilyetinin) «görüşmeler sonucu tayin edilecek bir süre için, ancak gerek iki tarafın haklarına, gerekse bölgenin doğal zenginliklerine zarar vermemek şartıyla, İngiliz işgalinde kalmasını» kabul ediyordu.

McMahon, daha sonraki mektuplarından birinde, İngiliz hükümetinin Beyrut ve Halep vilâyetleri konusunda Şerif'in öne sürdüklerini dikkatle inceleyip kaydettiğini, ancak, «müttefikleri Fransa'nın da bu iki vilâyetle ilgili çıkarları söz konusu olduğundan, sorunun daha etraflıca ele alınması gerektiğini» yazmaktaydı.

Şerif buna verdiği cevapta, İngiltere'nin Fransa ile olan ittifakını zedeleyecek durumlara yol açmaması için, bu sorunu daha bir süre ertelemeye hazır olduğunu bildirdi. Ne var ki, «Savaş biter bitmez, ilk fırsatta, Beyrut ve kıyılarında

Fransa'ya tanımış olduğumuz (ve bugün için sözünü etmemeyi kabul ettiğimiz) hakları sizden geri isteyeceğiz,» demekteydi.

Şerifin savaş bittikten sonra da Arapların çıkarlarını savunacağı konusunda İngiltere'ye büyük güven beslediği açıkça görülmektedir. İngiltere'nin, Mısır'daki askerî üssüyle, Fransa'ya kıyasla, bu bölgede çok daha güçlü bir durum olacağını düşünmekteydi ve İngiltere'nin dürüstlüğü konusunda inancı tamdı. Öte yandan bir yılı aşkın bir süredir devam eden görüşmeleri bir sonuca bağlamak ve Arap İhtilâlini bir an önce başlatmak için de sabırsızlanmaktaydı. Türklerin kuşkulanmamaları için aldığı tedbirler gün geçtikçe yetersiz kalıyor; oysa olaylar bir doruğa doğru hızla yol alıyordu.

Cemal Paşa'nın Suriye'de uyguladığı ilk siyaset, nüfusun İslâm çoğunluğunun Türkleri savaş konusunda gönülden desteklemelerini sağlamak oldu. Ancak, Süveyş Kanalı üzerinden Mısır'a saldırma teşebbüsleri, olumlu bir sonuç vermeyince, haber almakla görevli ajanları, ona, Arapların büyük çapta bir Türk aleyhtarı yeraltı faaliyeti sürdürmekte olduklarını bildirdiler. Böylece Cemal Paşa, baskı siyaseti uygulamaya başladı. Önceleri Osmanlı ordusuna mensup Araplardan kurulu birlikleri her fırsatta Suriye'den dışarı yolluyor, yerlerine Türk birlikler getirtiyordu. Sonra, bazı ileri gelen Arapları Fransız konsolosluklarında ele geçirilmiş belgelere dayanarak bir Harp Divanında yargılattı. 1915 Ağustosuntda on bir, ertesi yılın Ocak ayında ise yirmi kişi idam edildi.[8]

Şerif Hüseyin, bir an önce harekete geçmesi gerektiğini, bir Türk-Alman gücünün Yemen'e gitmek üzere Hicaz'dan geçeceğini biliyordu. Cemal Paşa tarafından acele olarak Şam'a çağrılmış olan oğlu Faysal'ı geri çağırttıktan sonra,

[8] Antonius, *Awakening*, s. 186-187.

Hüseyin, 10 Haziran 1916'da isyan bayrağını açtı ve Mekke'yi buradaki küçük Türk birliğinin elinden aldı. Şerif, Hatay'a Müttefiklerin bir kaç birlik indirmesini, böylece bütün Suriye'de Türkler aleyhine ayaklanmanın aynı anda başlamasını umuyordu. Ancak, bu plan, Yakındoğu'daki İngiliz kumandanları tarafından ısrarla onaylanmasına rağmen, İngiliz Savaş Hükümeti tarafından geri çevrildi. Başlıca gerekçelerinden biri Fransa'nın, Suriye'nin, Fransız ordusuna mensup olmayan birlikler aracılığıyla işgaline kesinlikle karşı oluşuydu.

Türkler, Suriye'yi dışardan yardım almadığı sürece tek başına ayaklanması mümkün olmayacak kadar sıkı bir şekilde ellerinde tutmaktaydılar. Bu nedenle de Arap İhtilâli bir yıl sonra Mısır'daki Müttefik güçlerin işe karışmasına kadar Hicaz'dan dışarı sızamadı. 2 Kasım 1916'da Şerif Hüseyin, onu izleyenler tarafından, «Arap Ülkeleri Kralı» ilân edildiyse de, bu Fransa ve İngiltere tarafından tanınmadı. Sonunda bir uzlaşmaya varıldı ve Hüseyin 1917 Ocağında *Hicaz Kralı* ilân edildi.

İhtilâl, başlangıçta Arap yarımadasında hayli etkili oldu. İbni Raşid ve Yemen İmamı hâlâ Türk taraftarıydılar ama artık izole edilmişlerdi. Öte yandan, Kasım ayında Kuveyt'te yapılan bir toplantıda Kuveyt Emiri İbni Suud ile daha birkaç küçük emirliğin yöneticileri İngiltere'yi ve Arapları destekleyeceklerini resmen açıkladılar. Irak'ta ihtilâle tepki gösterilmemesi çeşitli nedenlere bağlıydı. Suriye gibi burada da Türkler hayli sıkı bir denetim uyguluyorlardı, ayrıca Arap ileri gelenlerinin çoğu Osmanlı ordusuyle ülkelerinden uzak yerlerde savaşmaktaydılar. Ancak, Şerif'in başlattığı ayaklanmayı hiç bir zaman onaylamamış olan Hindistan hükümetinin Irak'la yakından ilgilenmesi de önem taşımaktaydı. Hint ordusunun büyük bir çoğunluğunu teşkil eden Müslüman Hintliler, Halifeye yürekten bağlıydılar ve Arap milliyetçiliğine hiç bir yakınlık duymuyorlardı.

Durum böyle iken, Arap ayaklanması, Amman'dan Medine'ye kadar olan demiryolu boyunca 30.000 kadar Türk askerini hareketsiz kıldı ve Suriye'deki Türk-Alman güçlerinin Yemen'deki Türk ordusuyla bağını koparttı. Eğer Arabistan' daki düşman güçler Doğu Afrika'daki Almanlarla ilişki kurup Kızıldenizi Müttefik savaş donanmasına kapatmayı başarsalardı, kuşkusuz, Müttefikler için çok ciddî bir durum ortaya çıkabilirdi. Az sayıda ordu mensubu çevresinde oluşan silâhlandırılmış kabile mensubundan meydana gelen Arap gücü, Mısır'da merkezlenmiş İngiliz seferî kuvvetlerinin Filistin seferi sırasında sağ kanatta önemli gerilla harekâtı düzenleyip başarılı oldu. 1917 Temmuzunda anî bir saldırıyla Akba'yı ele geçirdiler. Bu harekât gene de Hicaz kıyılarındaki İngiliz donanmasının ve başta T. E. Lawrance olmak üzere bir çok İngiliz subayının yardımı ve işbirliği olmasa, kuşkusuz gerçekleşemezdi. Arapların, Türklerin yenilmesine katkısı büyük olmuştur; ne var ki, tek başlarına bunu asla gerçekleştiremezlerdi.

Arapların İngilizleri sözünde durmamakla suçlamalarının temel dayanağı, ayaklanma başladığında İngiltere'nin Rusya ve Fransa ile Osmanlı İmparatorluğunu nasıl bölüşecekleri konusunda bir anlaşma imzalaması ve bu anlaşmada ne Rusya, ne de Fransa'ya 1915 boyunca Araplara verdiği sözler hakkında hemen hiç değinilmemiş olmasıdır. Bu anlaşma Georges Picot ve Sir Mark Sykes'in heyet başkanları olmaları nedeniyle Sykes-Picot Anlaşması[9] olarak bilinir. Anlaşma uyarınca, Suriye ve Irak'ın tümü ve güney Türkiye'nin büyük bir bölümü dolaylı ya da dolaysız olarak İngiliz ve Fransız bölgelerine ayrılmış bulunmaktaydı. «Kırmızı» bölgeleri İngiltere, «Mavi» bölgeleri de Fransa diledikleri gibi, «dolaylı, ya da dolaysız olarak idare edebilecek ya da denetimleri altına ala-

[9] *Documents on British Foreign Policy*, i, iv, s. 245-247.

bileceklerdi.» «Kırmızı» bölgelerin çoğu, Osmanlı vilâyetleri olan Bağdat ve Basra ile Filistin kıyılarındaki Hayfa, Akra gibi limanlardan oluşmaktaydı. Mavi bölgeler ise Hatay, Lattakiye, Trablus, Beyrut, Sûr ve Sidon gibi liman şehirleri de dahil olmak üzere, Suriye kıyılarını ve Orta ve Güney Anadolu'nun büyük bir bölümünü içine almaktaydı. Bunların dışında bir de «A» ve «B» bölgeleri vardı ki, İngiltere ve Fransa buralarda «Bir Arap emirinin suzerenliği altında kurulacak bağımsız bir Arap devletini ya da Arap devletler konfederasyonunu tanımaya ve desteklemeye hazır olduklarını» açıklıyorlardı. Fransa'nın «A» bölgesi Musul ile Suriye'nin başlıca şehirlerini —Şam, Halep, Humus ve Hama'yı— içine alıyordu. İngiltere'nin «B» bölgesi ise Kerkük'ten Amman'a kadar uzanan, çoğunluğu çöl olan topraklardı. Ayrıca haritada Kudüs ve Filistin'in bir kısmı kahverengi olarak işaretlemiş ve buranın bir çeşit uluslararası örgüt tarafından yönetileceği belirtilmişti.

Daha önce de gördüğümüz gibi, Şerif Hüseyin'in Fransa'yla İngiltere'nin asıl niyetleri konusunda hayli bilgi sahibi olması gerekir. Şerif'in 1917 başlarında iyice tedirginlik belirtileri göstermesi üzerine İngiliz Dışişleri, onu yatıştırmak için Sir Mark Sykes'i Cidde'ye göndermişti. Şerif Hüseyin'le Sykes, Fransa'nın Lübnan ve Suriye kıyıları konusundaki emelleri sorununu görüşmüşler ve Şerif buraların iç bölgeler kadar Arap oldukları gerekçesiyle bu tavra karşı olduğunu bir kez daha belirtmişti. Ne var ki, Sykes bu görüşmede ona Sykes-Picot Anlaşmasının geniş kapsamlı maddeleri konusunda ayrıntılı bilgi vermemişti.[10] Hüseyin bu konuda ancak 1917 Kasımında Bolşevikler Rusya'da iktidarı ele geçirip Çarlık arşivlerinde Sykes-Picot Anlaşmasıyle ilgili belgelere rastlayınca bilgi sahibi olacaktı. Ruslar bunu Türklere bildirmişler,

[10] Antonius, *Awakening*, s. 252.

onlar da Hıristiyan güçlerin Osmanlı uyruklu Müslüman halklara nasıl ihanet ettiğinin kanıtı olarak, hiç vakit kaybetmeden, bu belgeleri Araplara göndermişlerdi.

İşin içyüzünün öğrenilmesi elbette ki İngiltere'yi utanılacak br durumda bırakacaktı. Hüseyin, derhal (Kahire'de McMahon'un yerine atanan) Sir Reginald Wingate'den bir açıklama yapılmasını istedi. Wingate Petrograd belgelerinin İngiliz, Fransız ve Rus hükümetleri arasında kesin bir anlaşma değil, geçici bir ön çalışma niteliğinde olduğunu söyledi ve Rusya'nın savaştan çekilmesinin ortaya yepyeni bir durum çıkardığını da sözlerine ekledi. Bu, bir yere kadar doğruydu kuşkusuz, ama «yeni durum» Araplara bağımsızlıklarını kazanmak konusunda yeni imkânlar getirmemekteydi. Allenby' nin çok başarılı kumandası altında Müttefik güçler, 9 Aralık günü Kudüs'ü almak üzere Filistin'e doğru ilerlemekteydiler. Kışın sert geçmesi ve Türk-Alman savunu hattını kırmakta çekilen güçlükler yüzünden Müttefikler bir süre duralamışlarsa da, 1918 Eylülünde Allenby, Türkleri Suriye'den çıkarmayı başardı. 1 Ekim'de Şam, 8 Ekim'de Beyrut, 26 Ekim'de de Halep düştü. 30 Ekim'de Türkiye'nin Mondros Mütarekesini imzalayıp silâhları bırakması üzerine, ilerleme durduruldu: Dört yüz yıllık Osmanlı İmparatorluğunun sonu gelmişti.[11]

Araplar taşkın gösterilerle Suriye'nin kurtuluşunu kutladılar. Sivil halk, savaşın olağan zorluklarından, Türk subaylarının ve Suriyeli tüccarların yozlaşmasından başka bir de çekirge saldırısına uğradığından, yaygın bir açlıktan şikâyetçiydi. Dört milyonluk nüfusun bir milyona yakını ölmüştü.[12]

Mümkün olan her yerde Faysal'ın ordularını ele geçirilen şehirlere ilk safta sokmak ve yerli idareyi onların devral-

11 Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 36-37.
12 Antonius, *Awakening*, s. 241.

ması politikası Allenby'nin fikriydi. Ne var ki, İngiltere için Fransa ile vardığı anlaşma ön planda geliyordu ve Fransa Beyrut'ta Faysal'ın bayrağının dalgalanmasına karşı çıkınca, Allenby de bu isteği verdiği bir emirle yerine getirtti. Sykes-Picot Anlaşmasının bilfiil uygulanmasına başlanmıştı bile. Irak, bir İngiliz sivil komiseri denetimi altında ortak bir Fransız - Hintli idarî kadro tarafından yöneltilmekteydi. İngiliz İşgal Edilmiş Düşman Toprakları, Güney Kesimi *(O. E. T. A., South)* daha sonra Filistin mandası olacak bölgenin hemen hepsini elinde tutmaktaydı. Fransız İşgal Edilmiş Düşman Toprakları İdaresi, Doğu Kesimi, Suriye'nin iç bölgelerini yönetmekteydi. Fransız İşgal Edilmiş Düşman Toprakları İdaresi, Batı Kesimi ise, Suriye'nin ve Lübnan'ın kıyı bölgelerine, Şûr'dan Kilikya'ya kadar Fransızlar adına el koymuş bulunuyordu.

Gene de Müttefikler Arapların endişelerini gidermek için bazı tedbirler almışlardı. 1918 baharında Kahire'de oturan ileri gelen Araplardan yedi kişi bir muhtıra vererek İngiliz politikasının ne olduğunun kesinlikle açıklanmasını istediler. «Yedilere Bildiri»[13] olarak ad yapan cevabın kamuoyunu duyurulması için eldeki bütün imkânlar kullanıldı. İngiltere hükümeti, Arap ordularının harekâtı sonucu kurtulan Arap topraklarına değinerek sürdüreceği politikanın, «bu bölgelerin gelecekteki hükümetlerinin yönetilenin rızası ile başa gelmesi» olduğunu söylüyordu. Hâlâ Türklerin idaresi altında olan topraklarda (Suriye'nin büyük bir kısmı ve Kuzey Irak'ta) ise, İngiltere hükümeti, ancak «baskı altında tutulan bu halkların bağımsızlıklarını ve özgürlüklerini kazanmalarını» dilediğini belirtmekle yetiniyordu.

Burada, «yönetilenin rızasıyla» deyimi özellikle önem taşır, çünkü savaş sonu hesaplaşmasının hiç olmazsa ismen temelini teşkil etmektedir. Daha sonra, Temmuz'da, bu deyimin

[13] Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 29.

2. Birinci Dünya Savaşından sonra Orta Doğu'daki İngiliz ve Fransız mandaları.

Amerikan Cumhurbaşkanı Woodrow Wilson tarafından barışın «On dört ilke» sinde kullanılması, ardından da Milletler Cemiyeti sözleşmesine alınması, kuşkusuz önemini artırmıştır. 7 Kasım 1912 tarihli İngiliz - Fransız Bildirisi[11] de bu konuda destekleyici olmuştur. Filistin, Suriye ve Irak'taki İngiliz askerî kumandanlıklarınca yayınlanan bu bildirinin duyurulması için Yedilere Bildiri'den de geniş bir kampanya açılmıştır. Bu bildiride İngiliz ve Fransız hükümetlerinin hedefinin Türklerin boyunduruğu altındaki halkları kesinlikle ve nihaî bir biçimde bu boyunduruktan kurtarmak ve buralarda halkın kendi isteğiyle başa getirdiği ulusal hükümetler ve idareler kurmak olduğu belirtilmekteydi. İttifak Devletlerinin bildiriler yayınlamaları yalnızca Suriye ve Irak'taki Araplar değil, Mısırlıların ve giderek herhangi bir emperyalist rejim ya da sömürgeci boyunduruğu altında yaşayan bütün halklar için umut vericiydi.

«Halkın rızasıyle yönetim»e inançlarının samimi olduğu konusunda ilk şüpheler yalnızca İngiliz ve Fransızların emperyalist hevesler beslemekte oldukları korkusundan doğmamaktaydı. 2 Kasım 1917'de —Sykes-Picot Anlaşmasının ortaya çıkışından hemen önce— İngilizlerin Orta Doğu politikasıyla ilgili bir açıklama daha yapılmış bulunuyordu. «Balfour Bildirisi» olarak bilinen bu açıklama, İngiliz Dışişleri Bakanının, ileri gelen İngiliz Yahudilerinden olan Lord Rothchild'e yazdığı mektuptu. Bu mektupta şöyle denilmekteydi

> Majesteleri hükümeti Filistin'de Museviler için ulusal bir yurt kurulması görüşünü olumlu karşılamakta ve Filistin'de halen oturan ve Musevi olmayan halkların gerek sivil, gerekse dinî haklarının ya da başka ülkelerde oturan Musevilerin haklarının ve politik konumlarının aleyhinde hiç bir harekette bulu-

[11] Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 30.

nulmayacağı kaydıyle, bu amacın gerçekleştirilmesini kolaylaştırmak için elindeki bütün imkânları kullanmaya hazır bulunmaktadır.[15]

İngiltere hükümetinin doğmakta olan Siyonist hareketi, İngiliz Musevilerinin ve kabinenin tek Musevi üyesinin —Edwin Montagu— muhalefetine karşı destekler bir tutum benimsemesinin nedenleri çeşitliydi. Pratik yönden, Siyonizmin anavatanı Almanya ve Avusturya'daki Siyonistleri Müttefiklerin tarafına çelmek gibi bir hesapları vardı. Aksi halde, Rusların Musevi-aleyhtarı tutumları ve İtilâf devletlerinin hareketi destekleme vaadleri Siyonistleri o kanada kaydırabilirdi. İngiliz devlet adamları büyük bir ihtimalle o günlerde hayli geçerli olan Dünya Musevilerinin ekonomik gücü ve nüfuzu konusundaki abartılmış görüşü paylaşmaktaydılar. Ayrıca Filistin'de «dost» bir topluluğun yararlı olabileceğini görmüşlerdi; savaş Süveyş Kanalının elde tutulmasının ne denli güç olduğunu ortaya sermişti. Başbakan Lloyd George'un İngiliz Siyonistlerin başta gelenlerinden Chaim Weizmann (sonra İsrail'in ilk Cumhurbaşkanı olmuştur) ile yakın ilişkisi vardı. Filistin'in uluslararası bir bölge haline getirilmesine karşı olan Siyonistler İngiltere'nin Siyonizm hareketini desteklemesine karşılık, «Kutsal Toprak»ta İngiliz himayesinin kurulması yolunda çalışmaya razıydılar. Son zamanlarda yapılan araştırmalar, Lloyd George tarafından Siyonistlerle görüşmeleri yürütmekle görevlendirilen Sir Mark Sykes'in, İngiliz hükümetine bu fikri kabul ettirmekte önemli rol oynadığını ortaya çıkarmıştır.[16] Ülkücü yönden ise, karşı tavır alan İngiliz nazırlarının hepsi ondokuzuncu yüzyıla özgü İncil'e dayanan bir Protestan eğitiminden geçmiş olduklarından, Musevî halkların iki bin yıl önce kendilerine vaadedilmiş olan ülkeye dön-

[15] Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 26.

[16] Bkz. L. Stein, *The Balfour Declaration*, (Londra, 1961). Ayrıca bkz. M. Vereté. *Middle East Studies*, cilt 6, no. 1 (Ocak 1970).

meleri gibi romantik bir fikir onları da ister istemez etkilemekteydi.

İngiliz hükümetinin bu konudaki tutumunun nedenleri ne olursa olsun, o günkü koşullar çerçevesinde Filistin'le ilgili olarak fiilen yaptıkları, gerçekten de inanılır gibi değildir. Filistin'de 60.000 kadar Musevi bulunmaktaydı, öte yandan toplam nüfusun (750.000) bunun dışında kalan dilimini Araplar meydana getirmekteydi. Oysa Balfour Bildirisinde bu %93 çoğunluktan kısaca «Musevi olmayan topluluklar» diye söz edilmekteydi. Balfour Bildirisi yayınlandığında Filistin henüz Türklerin elinde bulunuyordu; bildirien yalnızca bir ay sonra Kudüs düşecekti. Filistin'deki küçük Musevi topluluğu içinde bile Siyonistler azınlıktaydılar. Dünya yüzünde ise Musevilerin çoğu o zamanlar Siyonizme karşı, ya da tarafsız bir tavır almış bulunuyorlardı.

Balfour ve meslekdaşları, olayların gelecekte nasıl bir yol izleyeceğini önceden tahmin edememişlerdir. O zamanlar büyük devletlerin denetimi altındaki bölgelerdeki gelişmeler konusunda kararları kendileri almak alışkanlığındaydılar. Siyonistlerin Filistin'le ilgili amaçları hakkında bir yere kadar da olsa bilgi sahibi oldukları muhakkaktı. Giderek, Siyonistlerin herhangi bir ulusal yurt değil, «Filistin'deki Musevilerin Ulusal Yurt»unun resmen tanınması isteklerini başarıyla reddedebilmişlerdi. Siyonistler isteklerinin daha azıyla yetinmeye taktik nedenlerle razı olmuşlarsa da, hiç bir zaman Musevilerin çoğunlukta olduğu ve Siyonist özellikler taşıyan bir devlet kurma amacından vazgeçmemişlerdir. Bu yolda o denli azim ve inançla diretmişlerdir ki, otuz yıl sonra amaçlarını gerçekleştirmeyi başarmışlardır.[17]

İngilizler arasında bir kişi, hem bildirinin koşullarıyla hem de eski Osmanlı vilâyetlerinde oturan halklara, «kendi-

Bkz. *Palestine Papers 1917-22: Seeds of Conflict*, (Londra, 1972), s. 46.

dini yönetme» konusunda yapılan çeşitli vaadlerle Arapların aldatılmakta olduğunun kesinlikle bilincindeydi. Bu, Balfour' un kendisiydi. Suriye, Filistin, Irak konusunda yazdığı Ağustos 1919 tarihli muhtırada Suriye halkları için savaş sonunda Fransız denetiminde bir yönetimi seçmekten başka bir yol olmadığına işaret etmekte ve sözlerine şöyle devam etmekteydi

> Milletler Topluluğu Sözleşmesi ile Müttefiklerin izlediği politika arasındaki bağdaşmazlık bağımsız Suriye ulusunun kurulmasında olduğundan da belirgin bir biçimde Filistin ulusu sorununda karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Amerikan Komisyonu[18] Filistin'de oturanların isteklerinin ne olduğunu öğrenmeyi ismen üstlenmişlerse de, biz halen bu ülkede oturanların fikirlerini almak konusunda bir karar almış bile değiliz. Dört büyükler Siyonizmi benimsemiş durumda ve Siyonizm de, ister doğru olsun, ister yanlış, ister iyi olsun, ister kötü, bugünkü ihtiyaçlarla, gelecekle ilgili umutlara uzanan hayli köklü bir gelenek. Öyle ki, bu ülkede oturan 700.000 Arabın istekleri ya da karşı tavır almaları asla bu derinlikte bir geleneğe üstün gelecek bir güçte olamaz.
>
> Bence bunun böyle olması da doğrudur. Bir türlü anlayamadığım, bunun Bildiriyle (İngiliz - Fransız ortak bildirisi) Milletler Cemiyeti sözleşmesiyle ya da Soruşturma Komisyonunun ileri sürdüğü koşullarla nasıl bağdaştırılabileceğidir...
>
> Gerçekten de, Filistin konusunda büyük devletlerin yaptıkları açıklamaların içinde sonradan yanlış olduğu açıklanmamış tek bir tanesi olmadığı gibi, sadık kalmak niyetiyle hazırlanmış tek bir siyasal bildiri de yoktur.[19]

Milletler Cemiyeti Sözleşmesinin 22. maddesinde, «Eskiden Türk İmparatorluğuna dahil bazı topluluklara», «yalnız

[18] King-Crane Komisyonu. Bkz. s. 52.
[19] *Documents on British Foreing Policy*, i, iv.

başlarına ayakta durabilecek hale gelinceye kadar bir manda himayesinde idarî öğüt ve yardım almaları kaydıyla, bağımsız uluslar olarak tanınabilecekleri» belirtilmişti. 1919 Barış Andlaşmasıyla ortaya çıkan manda sisteminin açıklanan amacı daha önce sömürge olan topraklarm temsilî hükümetler kurarak tam bağımsızlık kazanabilmeleri için Büyük Devletlerden biri tarafından yardım görmelerini sağlamaktı. Amaç elbette ki, yeni bir emperyalist düzen kurmak değildi.

Balfour'un yukardaki muhtırayı yazdığı günlerde Paris Barış Görüşmeleri halen sürmekteydi ve Araplarla Musevilere yapılan birbiriyle bağdaşmaz vaadlerden bu yana bir hayli olay cereyan etmişti. Balfour Bildirisinin açıklanması Kral Hüseyin'in daha önceleri İngiliz - Fransız Ortak niyetlerinin ilk belirtileriyle uyanan kuşkularını artırdı ve İngiliz hükümetine bir ikinci kez açıklama yapılması için başvurmak gereğini duydu. General Allenby'nin karargâhındaki Arap Bürosu Şefi Kumandan D. G. Hogarth, Cidde'ye gönderildi. Hogarth Musevilerin Filistin'e dönmeleri konusunda diretti. Ne var ki, Kral Hüseyin Balfour Bildirisinde satırlar arasında Filistin'de bir Musevi Devleti kurulmasının onaylandığını okur gibi olmuştu. Hogarth görüşme sonunda hazırladığı raporda şöyle demektedir «Kral, Filistin'de bağımsız bir Musevi Devleti kurulmasını kabul etmiyorlar. Öte yandan, bana verilen talimatta kendilerine böyle bir ihtimalin söz konusu olabileceği yolunda bir uyarıda bulunmam bildirilmemişti.» Kral, Hogarth'ın kendisine verdiği teminatı olduğu gibi kabul etmiş ve görüşmenin sonunda Musevi göçmenlerin Arap ülkelerine sağlayacağı yararlar konusunda istekli ve hevesli bir tavır benimsemişti.[20]

Aslında, Kral Hüseyin o kadar zayıf bir durumdaydı ki, İngiltere'nin verdiği teminatı kabul etmekten başka yapabi-

[20] C. Sykes, *Crossroads to Israel*, (Londra, 1965), s. 38-39.

leceği bir şey yoktu. Fransa, Kuzey Afrika'da elinde tuttuğu Arap toprakları ve Suriye ile Lübnan konusunda beslediği emellerle, herhangi bir Arap milliyetçi hareketine kesinlikle karşıydı ve Haşimîler soyunu kendine düşman görmekteydi. Hüseyin'in İngiltere'nin desteğine ihtiyacı olduğu, oğlu Faysal'a Fransızların bütün muhalefetine rağmen, ancak İngilizlerin müdahalesi sonucu Paris Barış Görüşmelerinde bir sandalye sağlanınca, Kral Hüseyin'in İngiltere'nin desteğine ne denli ihtiyacı olduğu anlaşılmıştı. Faysal'ın görüşmelere bütün Arapların değil, yalnızca Hicaz'ın temsilcisi olarak katıldığı kesinlikle belirtildi. 1918 Haziranında da Chaim Weizmann'la tanışan ve babası gibi Siyonistlerin Filistin'de bir Musevi devleti kurmayı amaçlamadıkları konusunda kendisine garanti verilen Faysal, 1918 Kasımında Londra'da Weizmann'la anlaşmaya varıp, ertesi yılın Ocak ayında da imzalamıştı. Bu anlaşma uyarınca, Filistin'e büyük çapta Musevi göçünün gerçekleşmesi için «gerekli bütün kolaylıkların sağlanacağı» belirtilmekte ve Filistin'e gidecek bir Siyonist komisyonun burada bir, «Arap Devleti» kurmanın ekonomik olanaklarını araştırıp bilgi vermesi karara bağlanmaktaydı. Gene de Faysal, her iki tarafın da imzaladığı bir ek maddeyi bu anlaşmanın kapsamına almayı başarmıştı. Bu maddede, «Arapların bağımsızlıklarını kazanmaları şartıyle... yukarıdaki maddelere uymayı taahhüt ederim. Eğer bu konuda en ufak bir değişiklik yapılırsa, söz konusu anlaşma beni hiç bir surette bağlamaz» demekteydi.[21]

Faysal, durumunun zayıflığına rağmen, Paris'te Arap emellerinin mümkün olduğu kadarını gerçekleştirmeye çalıştı. Başkan Wilson'un vaaz ettiği ve İngiliz-Fransız Ortak Bildirisinde tekrar edilen kendi - kaderini tayin ilkelerinden kalkınarak, Suriye ve Filistin'e buralarda oturan halkların is-

[21] Antonius, *Awakening*, s. 437-439.

teklerini öğrenmek üzere bir komisyon gönderilmesini önerdi. Başkan Wilson bu öneriyi sevinçle kabul etti ve o da komisyonun Fransız, İngiliz, İtalyan ve Amerikalılardan kurulması teklifinde bulundu. Bu teklif, Konferans Heyetince kabul edildi. Aslında, Fransızlar bu Komisyon fikrine kesinlikle karşıydılar. İngilizlerin tutumu ise ılımlıydı. Sonunda Amerikalılar dışında bütün taraflar çekildiler. Bunun üzerine Komisyonun Amerikalı üyeleri, Henry King ile Charles Crane, tek başlarına işi sürdürmeye karar verdiler. Raporlarında da Fransızlar ile İngilizlerin niçin komisyona karşı bir tavır aldıklarını ayrıntılı olarak açıklamaya ihmal etmediler. Suriye halkıyla yaptıkları yorucu görüşmelerden sonra büyük bir çoğunluğun manda sistemine karşı olmasına rağmen dış yardımın, öncelikle Amerika'dan, olmazsa İngiltere'den gelmesi kaydıyla, kaçınılmaz olduğunu raporlarında belirttiler.[22] Ne biçimde olursa olsun, Fransızların işe karışmasını istemiyorlardı. Manda sisteminin kaçınılmaz olduğunu gören Komisyon, Suriye mandasını Amerika'nın, Irak'ınkini ise İngiltere'nin üzerlerine almalarını önerdi; ancak mandanın belirli bir süre için geçerli olmasını ve asla bir sömürge idaresi niteliğine bürünmesini de şart koştu. Ayrıca Komisyon, Faysal'ın Suriye Kralı olmasını, Irak'ta ise bir Arap Kralın başa geçirilmesini önerdi. Siyonizm sorununa gelince, başlangıçta tamamen Siyonizm karşıtı bir tavırla yola çıktıklarını, ne var ki, zamanla Siyonistlerin emel ve planlarını onaylayabilir olduğunu gördüklerini belirtmekteydiler. Ancak, «Filistin'de oturan ve Musevi olmayan halkların sivil ve dinî hakları Balfour Bildirisi uyarınca korunulacaksa, aşırı bir uçta olan Siyonist programın hayli değiştirilmesi gerektiğine» de işaret etmekteydiler. Kudüs'teki Siyonist liderlerle yaptıkları görüşmelerden sonra, «Siyonistlerin Filistin'i bugünkü Musevi olmayan halkın elinden çıkarması için her türlü satın alma yolunu

Hurewitz, *Diplomacy*, s. 66-74.

deneyeceklerine» hiç şüpheleri kalmadığını da ayrıca not etmekteydiler.

King-Crane Komisyonunun raporu, Müttefiklerce fazla önemsenmedi. İngiltere ve Fransa'nın rapordan hoşlanmaması doğaldı. Amerika ise uyandırdığı bunca umuttan sonra, uzun bir süre için inzivaya çekilmeye hazırlanmaktaydı. Öte yandan İngiltere ve Fransa, Orta Doğu'nun geleceği konusunda yapacakları gecikmiş görüşmeleri ertelemeye devam ediyorlardı.[23] İki müttefik arasında ciddî bir fikir ayrılığı hâlâ söz konusuydu. İngiltere hükûmeti Fransızların Suriye konusundaki emellerinin aşırı olduğu kanısındaydı —bu özellikle T. E. Lawrence gibi ileri Gelen Arap taraftarı İngilizlerin ısrarla savundukları bir tezdi— ama gene de İngiltere yalnızca Fransa'nın yerine göz koymuş olmak istemiyordu. Kral Hüseyin'e ve Araplara karşı bir sorumluluk taşıdığı kanısındaydı. Oysa Fransızlar asla böyle bir his beslememekteydiler. Clémenceau Suriye'ye Fransız birlikleri çıkarmak isteyince, Lloyd George buna derhal karşı çıkmıştı.

Öte yandan, eski El-Fettat Cemiyeti'nin kurduğu Arap Bağımsızlık Partisi 1919 Mayısında Paris'ten dönen Faysal'dan destek görmekteydi. Suriye'de mümkün olan her yerde —Fransızların İşgal Edilmiş Düşman Toprakları İdaresi, Batı kesimi tarafından engellenmesine rağmen— seçim yapılmaktaydı. Şam'da toplanan bir Suriye Genel Kongresi, (Filistin de dahil olmak üzere) Suriye'nin ve Irak'ın bağımsızlığının tanınmasını istemekte, halkı Sykes-Picot Anlaşmasını, Balfour Bildirisini ve Manda sistemini reddetmeye çağırmaktaydı.[24] Ama iktidarın gerçekleri kısa zamanda kendilerini gösterdiler. Faysal, Ağustosta Avrupa'ya döndüğünde, durumun zayıflığından ötürü ve İngilizlerin zorlaması üzeri-

[23] *Documents on British Foreign Policy*, i, iv, s. 340-342.
[24] Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 62-64.

ne Clémenceau ile anlaşmaya mecbur kaldı. 1919 Kasımında Faysal Paris'e giderek Fransız Başbakanı ile geçici bir anlaşma imzaladı. Nihaî anlaşma, Fransızların Suriye kıyılarına asker çıkartmalarına izin verildikten ve Arap Devleti'nin içişlerine yardım etmek konusunda Fransa'ya tekel hakkı tanındıktan sonra imzalanacaktı. Faysal, taraftarlarının bir çoğunun bu koşulları kabule yanaşmayacağını biliyor, ama gene de Paris Konferansının nihaî anlaşmasında İngiliz ve Amerikalıların Arap isteklerinin gerçekleşmesi yolunda kendisini destekleyeceklerini ümit ediyordu.

Faysal Suriye'ye dönüp, taraftarlarını Suriye'nin parçalanmasını kabul etmediğine inandırmaya uğraştıysa da bunu başaramadı. Kimse uzlaşmacı bir tutuma «evet» diyecek halde değildi artık ve 8 Mart 1920'de Suriye Genel Meclisi aldığı bir kararla Suriye'nin (Filistin ve Lübnan da dahil olmak üzere, ancak Lübnan'a içişlerinde özerklik tanıyarak) bağımsızlığını ilân etti. Kral yine Faysal'dı. Aynı sıralarda Irak liderleri de yaptıkları bir toplantı sonucu, Kral Emir Abdullah'ın yönetimi altında ülkelerinin bağımsızlığını ilân ettiler.

İngiltere ve Fransa derhal tepki gösterdi. Şam bildirilerini tanımadıklarını söyleyerek, Milletler Cemiyeti'nin Yüce Konseyi'ni toplantıya çağırdılar. Konsey'de 25 Nisan'da kararа bağlanan sorun, 5 Mayıs'ta kamuoyuna açıklandı. Suriye'de, Suriye ve Lübnan olmak üzere, Fransız yönetiminde, iki, Filistin'de ise İngiliz yönetiminde bir manda kurulacaktı. Irak, doğrudan doğruya İngiliz mandasına girecekti. Filistin'deki İngiliz mandası Balfour Bildirisi'nin koşullarını yerine getirmek sorumluluğunu da yüklenmekteydi.

Suriyeli Araplar, bu kararların açıklanması üzerine, telâşa düşüp Faysal'ı Fransızlara karşı savaş açmaya zorladılar. Durumunun ne denli zayıf olduğunu bilen Faysal, buna yanaşmamakla birlikte, subayları arasındaki en ateşlilerin, Lüb-

nan sınırı yakınlarındaki Fransız mevzîlerine saldırılar düzenlemelerine izin verdi. Fransız Başkumandanı General Gouraud, 14 Temmuz'da verdiği bir ültimatomla, Fransa askerinin Halep, Humus, Hama, Lübnan ve Anti-Lübnan dağları arasındaki Bekaa vadisini işgal edeceği tehdidinde bulundu. Faysal ve Suriye Genel Kongresi ültimatoma boyun eğdiler, ancak bu bir çözüm getirmedi, çünkü Fransızlar kararlarını vermişlerdi bile... İçlerinde Senegalli ve Kuzey Afrikalı Arapların da bulunduğu bir Fransız birliği Şam'ı ele geçirdi. Suriye askerî gücü, Şam halkının da desteği ile var gücüyle direndiyse de, Fransız tankları ve uçakları karşısında eli kolu bağlı kaldı. Fransızlar, Faysal'ı Suriye'yi terke davet ettiler. Faysal, İtalya'ya, oradan da İngilizlerin daveti üzerine Londra'ya gitti. İngilizler, Faysal'ın kısa süren krallığı yüzünden vicdan azabı duymaktaydılar. Sömürgeler Nazırı Winston Churchill, İmparatorluk Konferansında, Fransızların Suriye'deki harekât sırasında, «çok sayıda Afrikalı zenci birlikler kullanmış olmalarının İngiliz kamuoyunca çok üzücü bir olay olarak nitelendiğini» söyleyecek, ancak, «Fransızlarla aramızda yakın bağlar var, ve bunları sürdürmek gerekiyor. Bu yüzden Araplara bu konuda bir yardımda bulunmamız imkânsız,» diyecekti.[25]

Fransa'nın, kendi ısrarı sonucu San Remo'da Suriye ve Lübnan mandalarını kazandıktan sonra, yaptığı işlerden biri, Suriye'nin zararına Lübnan'ı geliştirerek «Büyük Lübnan»'ı yaratmak oldu. Lübnan da Maronit Katolikler ve Fransa'ya kendi koruyucuları gözüyle bakan daha birçok Hıristiyan mezhebi vardı. Oysa Suriye, Arap milliyetçiliğinin merkeziydi. Fransızların amacı, Lübnan'ı büyütüp geliştirerek Fransız Yakın Doğu siyasetinin üssü haline getirmekti. General Gouraud'nun 31 Ağustos 1920'de yayınladığı bildiriyle eski

[25] D. Lloyd George, *Memoirs*, cilt II, s. 1113-1114.

özerk Lübnan Sancağına (Lübnan dağı çevresi) kuzeyde Trablus kıyı kentleri, güneyde Sidon ve Sûr, doğu'da Bekaa vadisi eklendi. «Büyük Lübnan»ın nüfusunda Hıristiyanlar küçük bir farkla çoğunluktaysalar da, Müslümanlar arasında doğum oranının hızla artması nedeniyle her an bir azınlık grubuna dönüşmek tehlikesiyle karşı karşıyaydılar.

San Remo Konferansında alınan kararların uygulanması, ne yazık ki, kan dökülmeden gerçekleştirilemedi. Suriye'deki çatışmalar dışında Filistin'de Müslüman ve Hıristiyan Araplar Musevilere karşı ayaklandılar. Kudüs'te hiç vakit kaybetmeden bir örgüt kurmuş olan Siyonist liderler, amaçlarının ne olduğunu açıkça belirtmekten çekinmemişlerdi. Filistinli Araplar, Türklerin idaresi altındayken kendilerine önemli oranda özerklik tanınmış, kendi topraklarının yönetimi konusunda söz sahibi olmuşlardı. Arap isyanını inanarak desteklemiş oldukları da söylenemezdi. Oysa şimdi, Siyonizme karşı duydukları nefret ve korku, onların birleşmesine yol açmaktaydı.[20] Irak'ta kurulan İngiliz-Hintli karışımı yönetimde hiç söz sahibi olmayan Arapların umutları kırılmış, 1820 yazında Fırat boyundaki kabilelerin ayaklanması İngilizlerin 2000 kadar asker kaybetmelerine ve 40 milyon sterline (Arap isyanını desteklemek için yapılan yardımların tümünün üç katma) malolmuştu. 1920 yılının Araplarca *Âm-ül-Nikbet* (Felâketler Yılı) olarak adlandırılması şaşılacak bir şey olmasa gerek.

Ekonomik nedenler, İngiltere'nin bir an önce harekete geçmesini gerektiriyordu ve 1921 Martında Sömürgeler Nazırı Winston Churchill, danışmanı T. E. Lawrence ile birlikte Kahire'de bir konferans topladı. Konferansa katılanların hepsi İngilizdi ve aralarında Filistin Yüksek Komiserliğine yeni atanmış olan Sir Herbert Samuel de bulunmaktaydı. (Başlan-

[20] Kedourie, *England*, s. 152-155.

gıçta Siyonizm taraflısı olan Sir Samuel, daha sonraları Filistin'de Musevi ve Arap çıkarları konusunda uzlaştırıcı bir tavır benimsememesi sonucu, Siyonistlerin nefretini kazanmıştır.)[27] Emir Faysal'la Londra'da yapılan görüşmeler sonucu, onun Irak Kralı olması karara bağlanmış ve gerekli hazırlıkların yapılmasına başlanmıştı. Irak tahtına geçeceği konusundaki umutları suya düşen Emir Abdullah'ın durumu ise, bazı karışıklıklara yol açmış bulunuyordu. 1920 Kasımında, Emir Abdullah bazı kabilelerin başına geçerek Maan'a gelmişti. Kardeşi Faysal'ın öcünü almak için Suriye'deki Fransızlara saldırmayı planlıyordu. Gerçek amacının bu olup olmadığı kesinlikle bilinmese de, böyle bir davranışta bulunması bile yeterince utandırıcı bir durumdu ve Churchill'in Emir Abdullah'la Kudüs'te görüşmesi zorunlu oldu. Churchill, Abdullah'ın Ürdün'ün (Şeria Nehrinin doğu yakası) Irak, ya da Filistinle birleştirilmesi ve Araplar tarafından yönetilmesiyle ilgili çeşitli tekliflerini reddetti. Ancak, İngiltere, Abdullah'ı geçici bir süre için Ürdün Emiri olarak tanımayı ve Fransa'yı Suriye'de Abdullah başkanlığı altında bir Arap devleti kurmaya ikna edene kadar belirli bir malî yardımda bulunmayı kabul etti: Fransızlar asla böyle bir şeye yanaşmayacaklarından, bu geçici durum giderek kalıcı bir duruma dönüştü ve Ürdün Devleti, Arap-İsrail savaşından sonra (1948 - 1949) Ürdün'deki Haşimî Krallığının kurulmasıyla Şeria Nehri'nin Batı Yakası ile birleşinceye kadar, varlığını sürdürdü.

Filistin, Suriye ve Lübnan mandaları 1922 Temmuzunda Milletler Cemiyeti Konseyinde resmen tanındı ve 1923 Eylülünde de fiilen göreve başladı. 1924'te Amerika Birleşik Devletleri bu durumu onayladı. Filistin mandasının 2. Maddesinde mandater devlete, mevcut halkların hak ve durumlarına

[27] Sykes, *Crossroads*, s. 207.

zarar gelmemesini göz önünde tutmak kaydıyle, ülkede Musevi Ulusal Yurdunun kurulmasına elverişli olacak biçimde politik, idarî ve ekonomik koşulların yaratılması sorumluluğu da yüklenmekteydi.[28] Ürdün de manda sınırları içine alınmakta, ancak mandater devlete bu bölgeyi, dilerse, Musevi yerleşme bölgesi dışında tutmak hakkı tanınmaktaydı ki, öyle de yapıldı. 1922'de Ürdün'ün, Kudüs'teki İngiliz Yüksek Komiserliği'nin manda idaresine bağlı ve Abdullah'ın yönetiminden yarı-özerk bir Arap emirliği olduğu ilân edildi.

Irak'm ilk Yüksek Komiseri Sir Percy Cox 1920 Ekiminde (ayaklanma bastırıldıktan sonra) askerî yönetimi kaldırarak, İngiliz subaylarının danışmanlığı altında bir Arap konseyi kurdu. Bu, İngilizlerin iktidarını maskeleyecek göstermelik bir dekordan öte bir şeydi. Arapları kendi kendini idareye yaklaştırıcı bir adım atılmış oluyordu. İngilizler, Faysal'ı tahta çıkarmak için gerekli zemini dikkatle ve sabırla hazırlamaktaydılar. Sonunda, Devlet Konseyi tarafmdan onaylanan Faysal'ın krallığı sorunu, yapılan bir plebisitle de pekiştirildi. Faysal, 23 Ağustos 1921'de tahta çıktı. İngiltere, Irak'ın Milletler Cemiyeti'ne karşı olan yükümlülüğünü bir anlaşmaya bağlamak istiyordu ve bu konuyu 10 Ekim 1922'de milliyetçi unsurların ısrarlı muhalefetine rağmen Irak hükümeti karara bağladı. Milliyetçiler, anlaşmanın manda idaresine ve sistemine ve İngiliz nüfuzuna son verecek nitelikte olmasını istiyorlardı. Oysa anlaşma mandaterin haklarını da kapsayacak ve kapitülasyonların kaldırılmasıyla ortaya çıkan boşlukta, hukukî sorunların çözümünü garantiye alacak ve İngiltere'nin Irak' la ilgili özel çıkarlarını koruyacak nitelikteydi.[29] Anlaşmanın geçerlilik süresi olan 20 yıl, ertesi yıl (Temmuz 1923'te) Türkiye'yle yapılan barışın onaylanması üzerine dört yıla indirildi. Ancak Türkiye ile Irak arasındaki sınır sorunu henüz bir çö-

[28] Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 107.
[29] Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 111-114.

züme bağlanmış değildi. 1925 Aralığında Milletler Cemiyeti Konseyi Musul vilâyetini Irak'a hediye etti. 1926 Temmuzunda Türkiye, İngiltere ve Irak imzaladıkları bir anlaşmayla yeni sınırın kesin ve ihlâl edilmez olduğunu kabul ettiler. Ayrıca, Irak Türkiye'ye 25 yıl boyunca petrol gelirlerinin %10'unu ödemeyi taahhüt etti.

Savaşın sona ermesinden birkaç yıl sonra, Osmanlı İmparatorluğunun Arap vilâyetleri paylaşılmış ve buraların siyasal konumu kesinleşmişti. Böylece Fransa ve İngiltere'nin himayesinde beş yeni devlet —Suriye, Lübnan, Ürdün, Irak ve Filistin— doğmuş oluyordu. İngiltere ve Fransa, bu devletlerin sınırlarının saptanması sorumluluğunu da yüklenmişlerdi. Araplar yalnızca Arap yarımadasında sahip oldukları bağımsızlığı önemli ölçüde sürdürmeyi başarabildiler. Mondros Mütarekesi ile (1918) Türkiye'nin Yemen üzerindeki hiç bir zaman fazla etkili olmamış suzerenliği de tamamen kalkmış oldu. Ülkenin uzak, ulaşım imkânlarının ise kısıtlı olması, buranın geri kalmış ama özgür bir ülke olmasını garantiliyordu. Hüseyin'in Hicaz Kralı olmasına karşılık yarımadanın geri kalan hemen hepsi, İbni Suud'un yönetimi altındaydı. İbni Suud, İngiliz himayesine girmemiş olan toprakları üzerinde egemenliğini kurmak için hiç vakit kaybetmemişti. 1919'da Kral Hüseyin'in ordusunu yene İbni Suud'un Vahabî savaşçıları, 1920'de Hicaz'la Yemen arasındaki Âsir vilâyetini ele geçirdiler. 1921'de ise Osmanlı döneminden beri en büyük düşmanları olan Raşidî emirlerinden sonuncusunu da yendiler. Hem Hüseyin'e, hem de İbni Suud'a belirli bir yıllık yardım yapmakta olan İngiltere uzlaştırıcı bir yol aradıysa da bulamadı ve 1924'te Vahabîler Hicaz topraklarına girerek, Mekke'yi ele geçirdiler. Hüseyin tahtını büyük oğlu Ali'ye bırakanarak, Kıbrıs'ta acılı bir sürgün hayatı yaşamak üzere ülke-

[30] Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 143-146.

sinden ayrıldı. Ama Ali'nin durumu umut verici değildi. Medine ve Cidde düşmüştü ve 1926 Ocağında İbni Suud Hicaz Kralı ilân edildi. Onu tanıyan ilk ülke Sovyetler Birliği oldu. İngiltere ise bir yıl sonra imzalanan Cidde Anlaşmasıyla İbni Suud'u Hicaz Kralı olarak tanıyor, ancak aynı anlaşma uyarınca İbni Suud da Haşimîleri, yani Abdullah ile Faysal'ı, Ürdün ve Irak Emiri olarak tanımayı, ayrıca Basra Körfezindeki emirliklerin İngiliz himayesindeki durumlarını kabul ediyordu. İbni Suud, 1932'de Suudi Arabistan Kralı adını aldı.

«Verimli Hilâl»de (Bkz. İkinci bölüm, Dipnot 2) oturan Arapların da kızgınlıkla belirttikleri gibi, Arap dünyasında Osmanlı İmparatorluğundan ayrılması sonucu bağımsızlık kazanmış yörelerin, en geri kalmış bölgeler olmalarına karşılık, ileri, geleceği parlak toprakların Batı Hıristiyan ülkelerin denetimi altına girmiş olması gerçeği, kaderin kötü bir cilvesiydi sanki. Bu tutarsızlık 1882'de İngilizler tarafından işgal edilmeden önce, Osmanlı döneminde, 80 yıl kadar hayli bağımsız yaşamış Mısır'da daha da belirgindi. Hiç bir etkisi olmayan Türk suzerenliğinin 1914'te resmen kaldırılmasıyle İngilterenin Mısır'ı himayesi altına aldığını, ancak resmen İmparatorluğa dahil etmediğini daha önce de görmüştük. Aslında Mısır savaş sırasında düşman safta yer almamıştı, ama sıkıyönetim altında yaşamış ve tarafsız olduğu iddiası ancak ismen sürdürülmüştü; Müttefik orduları fiilen Mısır'ı işgal etmiş bulunuyorlardı. Mısır birlikleri Kanal'ın Türklere karşı savunulması sırasındaki çarpışmalara katılmışlardı. Kanal ulaşım hizmetleri ve yardımcı işçi birliklerinde 150.000 Mısırlı çalışmış, yüksek sayıda ölü vermişlerdi. Savaşın toplumsal sonuçları olağanüstü yıpratıcı olmuştu. Büyük toprak sahipleriyle yeni yeni mülk sahibi olmaya başlayan orta tabaka savaş sırasında hayli zenginleşmiş, buna karşılık nüfusun çoğunluğu enflasyon, kıtlık ve ordunun deve

ve eşeklerine el koyması gibi nedenlerle çok yoksullaşmıştı. 1918'de Mısır'da ölüm oranı doğum oranından daha yüksekti.[1]

1917'de yaşlı Sultan Hüseyin Kâmil'in ölümü üzerine, yerine İngilizlerin de onayıyla kardeş çocuğu Fuad getirildi. Fuad, 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılışını yöneten Hidiv İsmail'in oğluydu. İtalya'da yetişmiş olan ve Mısır konusunda hemen hiç bilgisi olmayan Fuad, yetenekli bir önder değildi kuşkusuz. Ama görünürde başka bir aday da yoktu. Muhakkak ki, tam anlamıyle bağımsız bir yönetici olmak isterdi ama ne yazık ki, Mısırlıların duygularını, umutlarını temsil edecek yetenekte değildi. Oysa bu, savaş sonrası günlerde bir önderde kabul edilemez eksikliklerdendi. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında özellikle kitleleri etkileyici bir kişiliği olan Mustafa Kâmil'in kısa süren önderlik dönemi sırasında (1874-1908) Mısır'da güçlü bir milliyetçilik hareketi gelişmiş bulunuyordu. Bu hareket, Türklerden çok İngiliz işgal gücüne karşıydı. Mustafa Kâmil'in kendisi Türk taraflısıydı ve İslâmcılık akımının görüşlerine katılıyordu. Ancak, Mısır milliyetçiliğinin Arapçılık akımıyle çok az ilişkisi olmasına rağmen, eskiye kıyasla artan düşünce özgürlüğü, Mısır dışındaki Arap yazarların ve düşünürlerin yazılarını Mısır'da bastırma ve yayma olanağı bulmalarına yol açmıştı.

1907'de emekliye ayrılan Lord Cromer'in yerine atanan Sir Eldon Gorst ılımlı liberal deneyleriyle Mısırlılara ülkenin yönetiminde daha fazla söz hakkı tanımaya başladıysa da, 1911'de anî olarak ölmesi, bu olumlu çabanın yarıda kalmasına sebep oldu. Boşalan yere İngiliz Başkonsolosu sıfatı ile getirilen Lord Kitchener, kısa zamanda Cromer - benzeri baba-erkil bir rejim kurdu. Sıkıyönetim ve Müttefik askerinin Mısır topraklarında bulunmaları, savaş sırasında Mısır milliyetçilik hareketinin eyleme dönüşmesini engellemişti. Ne var ki,

[1] Mansfield, *British*, s. 220.

duygular ve isteklerde bir değişiklik olmamış ve Cromer'in ılımlı bir milliyetçi olarak niteleyip onayladığı Said Zağlûl Mısır milliyetçilik hareketine yeni bir ses kazandırmıştı. Zağlûl, başlangıçta İngiliz işgal güçleriyle işbirliği yapmaya hazır görünüyordu. Oysa zamanla şiddetli bir İngiliz aleyhtarı ve kesin bağımsızlığın savunucusu oldu.

Zağlûl, savaştan önce hükümette görev almış, ancak savaş sırasında istifa ederek halk arasında kendine taraftar toplamak yoluna gitmişti. Ateşkes Anlaşmasının imzalanmasından iki gün sonra Zağlûl bir heyetle birlikte (*Vafd.* Daha sonra kuracağı siyasal parti de bu adı alacaktır) Londra'ya giderek Mısır'ın durumunu görüşmek için resmî makamlara başvurdu. İngiliz Hariciye Nazırı o sıralar Paris Barış Görüşmeleriyle meşgul olduğu için, sert bir cevapla aşırı tutumda, sorumsuz bir kişi olarak gördüğü Zağlûl'ü ve hattâ Mısır Başbakanı Rüştü Paşa ile meslekdaşlarını göremeyeceğini bildirdi. Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiserine gönderdiği notta, İngiltere hükümetinin her zaman için Mısırlılara yönetimde daha fazla söz hakkı tanımak taraflısı olduğunu söylemekte, «Ancak sizin de çok iyi bildiğiniz gibi, daha kendi-kendini-yönetme düzeyine gelinmemiştir.»[32] demekteydi. İngiliz hükümeti Mısır'ı ne olursa olsun, denetim altında tutulması gereken, Hindistan ve Uzak Doğu'yla olan emperyalist haberleşme ve ulaşım zincirinin çok önemli bir halkası olarak görmekteydi. Öte yandan, Mısırlılar savaş sırasında Müttefiklerle işbirliği yapmış olmanın onlara en az bağımsızlık davalarında desteklenme olanağı sağlayacağını düşünmekteydiler. Arabistan'daki kabilelerin temsilcilerine Paris Barış Görüşmelerinde yer verildiği halde, uzun politik tecrübelerine rağmen kendilerinin adının bile geçmemesi haklı olarak Mısırlılara saçma görünmekteydi.

32 Mansfield, *British*, s. 222.

Balfour, daha sonra Rüştü'nün Londra'ya gelmesini kabul ettiyse de, Başbakan, popüler önder Zağlûl olmaksızın bir şey yapamazdı ve istifa etmek zorunda kaldı. Zağlûl'ün halk arasında tepki uyandırmak çabalarına karşı İngilizler hâlâ yürürlükte olan sıkıyönetimden yararlanıp zor kullanarak onu Malta'ya sürdüler. Böylelikle de Mısırlıların 1919 İhtilâli olarak adlandıracakları kanlı milliyetçi ayaklanmanın başlaması için gerekli işaret verilmiş oldu. Kahire'de öğrencilerin ve devlet memurlarının grevleriyle başlayan ayaklanma, kısa zamanda kırsal kesime de yayıldı ve ancak sayıca azaltılmış İngiliz askerinin hızlı ve sert müdahalesi ile bastırılabildi.

Şaşkın ve üzgün İngiliz hükümeti Orta Doğu zaferleri kahramanı Allenby'yi, Yüksek Komiser sıfatıyla, özel yetkilerle ve düzeni sağlamak göreviyle Mısır'a gönderdi. Otoriter tutumuna rağmen Allenby, liberal sayılabilecek görüşlere sahipti ve Mısırlıların mümkün olduğunca kendi işlerini kendilerinin yönetmesine taraftardı; Zağlûl'ün ne denli sevilen bir kişi olduğunu öğrenince, sürgün cezasını kaldırttı. Ama Londra'nın özellikle üzerinde durduğu Mısırlıların isteklerini İngilizlerin çıkarlarıyle bağdaştırmak sorunu henüz çözümlenememişti. İngiliz hükümeti bir çözüm yolu araştırmak üzere Sömürgeler Müsteşarı Lord Milner'in başkanlığında bir heyeti Mısır'a gönderdi.

Milner kadar İngiltere İmparatorluğuna inanmış kişi az bulunurdu, ama o da kısa zamanda Mısır'ı himaye altında tutmanın imkânsızlığını ve (İngiliz çıkarlarını bir İngiliz - Mısır ortak anlaşmasıyla garantiye aldıktan sonra) bu işten vazgeçmenin tutulacak en akıllıca yol olduğunu kabul edecekti. İngilizlerin çıkarlarının başında Mısır'da Süveyş Kanalını korumakla görevli asker bulundurmak, Mısır'daki yabancılara tanınmış ayrıcalıkları (kapitülasyonları) ve Sudan'daki statükoyu korumak geliyordu. Gerçi Sudan ismen İngiliz - Mısır ortak egemenliği altındaydı, ama başlıca yüksek

devlet memuriyetlerini ve siyasal kararlar alma yetkisini İngilizler ellerinde tutmaktaydılar. Mısırlı milliyetçiler Sudan'da Mısır otoritesinin yeniden kurulmasını istemekteydiler, oysa İngiliz hükümeti İngiliz - Sudan devlet görevlilerinin de desteğiyle, Sudan'daki babaerkil de olsa, ilerici idarenin değiştirilmesine asla izin vermek niyetinde değildi.

Mesele, Mısır'ı temsil edecek güçte birinin Mısır adına bu tür bir «sınırlı bağımsızlık» anlaşmasını imzalamaya ikna etmekti. Eğer Zağlûl bunu reddederse, kimse böyle bir sorumluluğu yüklenmez, yüklenemezdi. Ve Zağlûl kısa bir tereddütten sonra reddetti. Huzursuzluk ve şiddet hareketleri sürüp gidiyordu. İçine düştüğü açmazdan kurtulmanın yolunu bir türlü bulamayan Allenby, sonunda İngiliz hükümetini, istemediği halde ve üyelerinin yarısının karşı koymasına rağmen, tek taraflı bir bildiriyle Mısır'a bağımsızlık tanımaya zorladı. Ancak bu bildiride bazı sorunların gelecekte karşılıklı anlaşma sonucu çözüme bağlanacağı şartı da yer almaktaydı.[33]

İngiltere ilè Mısır arasındaki başlıca sorunlar çözümlenmemiş, yalnızca ertelenmişti. Mısır'a tanınan bir çeşit yarı bağımsızlıktı ki, bu da hiç bir Mısırlı için umulan nihaî sonuç olamazdı. Gene de bildirinin Mısır'a kendi kendini yönetecek biçimde birçok örgüt ve imkânlar sağladığı muhakkaktı. Sultan Fuad, Kral I. Fuad adını aldı. Belçika modeline göre hazırlanan bir parlamenter meşrutiyet ile krala önemli yetkiler tanındı ve Mısır'daki İngiliz devlet memurları sayıca çok azaltıldı. Ama İngiliz ve Mısır'daki İngiliz devlet memurları sayıca çok azaltıldı. Ama İngiliz askeri halen Mısır topraklarını işgal etmekteydi ve Mısır ordusunun kilit noktaları İngiliz subaylarının elindeydi. İngiliz Yüksek Komiseri, makamını korumaktan başka, Mısır'ın içişlerinde söz sahibi olmakta da devam ediyordu. Pozisyonu kuşkusuz Kahire'deki diğer yabancı ülke büyükelçilerinden çok farklıydı.

[33] Bkz. Lord Wavell, *Allenby in Egypt*, (Londra, 1944), Bölüm 4.

Bu durumda Mısır'da üç oplitik güç bulunmaktaydı: Kral, Zağlûl'un Vafd partisi ve nihaî otoriteyi ellerinde bulunduran İngilizler. 1922-1936 yılları arasında olaylar belirli bir sıra izleyerek kendi kendilerini tekrarladılar. Kral Meclisi dağıtıyor, ya da anayasayı yürürlükten kaldırıyor, bir süre kendi seçtiği nazırlarla ülkeyi yönetiyordu. Kamuoyunda Kralın bu tutumuna karşı bir tepki yeterince olgunlaştırılıp açıkça ortaya çıkınca seçimler yapılıyor ve Vafd, her seferinde büyük bir çoğunlukla bu seçimleri kazanıyordu. Ancak Vafd, sevilen ve tutulan milliyetçi bir parti olmasına karşılık, partiye iktidara gelme olanağı tanıyan 1922 Anayasası Mısır'ın istikrarlı bir politika hayatı sürdürmesine imkân verecek nitelikte değildi. Vafd, çeşitli etki gruplarından meydana gelmiş bir partiydi ve bunların aralarında ancak küçük bir azınlık Mısır'ın ne gibi ekonomik ve sosyal reformlara ihtiyacı olduğu konusunda kesin fikir sahibiydi. Ama partinin çoğunluğunu reformlara karşı olan zengin toprak sahipleri meydana getirmekteydi. Öte yandan, başta gelen Vafd politikacıları da Kral ve İngilizlerle o denli yoğun bir iktidar savaşma girişmişlerdi ki, parlamenter rejimin Mısır'ın ihtiyaçlarını karşılayacağını ispat etmeye ne zamanları, ne de enerjileri kalıyordu. Avrupa modeli meşrutiyet böylece Mısır'da kök salamadı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE YENİDEN DOĞUYOR

OSMANLI İmparatorluğu parçalanmış ve dağılmıştı, evet ama, Türkiye'nin kendisi ne olmuştu? Bolşevik Devriminden sonra Türkiye, 3 Mart 1918'de müttefikleri ile birlikte Rus ileri gelenleriyle Brest-Litvosk'da bir andlaşma imzaladı. Bu andlaşma uyarınca Türkiye, 1877'den bu yana Ruslara karşı kaybettiği bütün toprakları geri alıyordu. Ama bunun dışında 1918 yılı kuşkusuz, Türkiye için iyi bir yıl sayılmazdı. Osmanlı vilâyetleri, birbiri ardına düşmekteydiler. Mustafa Kemal (1881-1938) İmparatorluğun geri kalanından vazgeçip Anadolu'ya çekilmek ve Türklerin anavatanı olan bu yerde yeni bir ulus yaratmak taraflısı birtakım ordu liderlerinin başına geçti. Önerisi, Enver Paşa tarafından reddedildi ve Mustafa Kemal de başında bulunduğu Yedinci Ordu'yu son yenilgisinden sonra Filistin'den çekerek diğer doğu ordularıyla birlikte Anadolu'ya geri getirtti.[1]

Yeni Padişah VI. Mehmet Vahdettin, (V. Mehmet 1818 Temmuzunda ölmüştü) Türk parlamentosunu dağıtarak, Müttefiklerin İmparatorluğu parçalamalarına karşı çıkmayacak bir hükümet kurdu. İtilâf devletlerinin İstanbul'da kurdukları askerî hükümetten başka, Fransızlar Adana ve Kilik-

[1] Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 31.

ya'yı, İngilizler Çanakkale ve Samsun'u, İtalyanlar Antalya'yı işgal etmiş bulunuyorlardı. İttihat ve Terakki dağılmış, ileri gelenleri kaçmıştı. Padişah, İttihatçıların arda kalanlarını da etkisiz kılmaya kararlıydı. Daha o tarihte hayli isim yapmış olan Mustafa Kemal, İstanbul'da Müttefikler aleyhine bir direniş hareketi örgütlediğinden, Padişah'a hayli zorluk çıkartmaktaydı. Vahdettin, onu Dokuzuncu Ordu Müfettişi olarak ve Osmanlı Ordusunun kalanını dağıtmak emriyle, Samsun'a gönderdi.

Mustafa Kemal, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a geldi, ama, orduyu dağıtmak yerine, yabancı denetiminde olmayan, özgür bir Türk devleti kurmak için kendini destekleyecek adamlar toplamaya koyuldu. 15 Mayıs'ta Müttefikler, Yunanlıların İzmir'e asker çıkartmalarına ve Izmir ve çevresini işgal etmelerine izin verdiler. İtalyanların da İzmir üzerinde iddiaları vardı ve Müttefikler bu konuda onlardan önce davranmak istiyorlardı. Ne var ki, Yunanlıların iddiaları önü alınır gibi değildi; hayli sayıda Rum azınlıklarının yerleşmiş olduğu Batı Anadolu'yu Yunanistan'a katmak ve böylece «Hıristiyan Rum Bizans'ın yıkılmasıyla yok olan şanlı geçmişi geri getirmek, Megalo İdea'ya biraz daha yaklaşmak»[2] istiyorlardı.

Padişahın Türk birliklerine Yunanlılar karşısında direnmemeleri için emir vermesine karşılık, Mustafa Kemal, Türk bağımsızlık savaşı için taraftar toplamaya devam ediyordu. Bu fikri destekleyen bütün örgütlerin katıldığı bir kongre Erzurum'da toplanarak Mustafa Kemal'i başkan seçti. 23 Nisan'da ise artık ulusal direniş hareketinin merkezi olmuş olan Ankara'da toplanan yeni Millet Meclisi'nin başına yine Mustafa Kemal getirildi. Sekiz yıldır sürekli savaşan Türk halkı, yorgun düşmesine rağmen, Yunanlıların Anadolu'ya girmeleri üzerine savaşa devam etmeye razı oldu. 1920 Ağustos'un-

[2] Lewis, *Emergence*, s. 236-237.

da imzalanan Sevr Andlaşmasının ağır koşulları reddedildi.[3] Bu anlaşma, Türkiye'yi çok güçsüz bir durumda bırakmakta ve en zengin vilâyetlerini elinden almaktaydı. Öte yandan artık Müttefiklerin elinde bir kukla olan Padişaha, halkın hemen hiç güveni kalmamıştı.

Türk - Yunan savaşı iki yıl sürdü: 1920-1922. Başlangıçta yorgun ve donanımı eksik Türkler, Yunanlıları durdurmayı başaramadılarsa da, 1921'de kazandıkları Sakarya zaferiyle talih onlardan yana döndü. 1922'de anayurtlarındaki fikir ayrılıklarının zayıflattığı Yunan ordusu, gerilemeye başladı ve Eylül'de Mustafa Kemal İzmir'i geri aldı. Mustafa Kemal'in orduları, Yunanlıları Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarından da atmak üzere Çanakkale'yi geçince, İngiliz ordusuyla çarpışmak ihtimali belirdiyse de, bu son anda önlendi. Müttefikler yeniden doğmakta olan Türkiye'ye hak tanıyarak Yunanlıları da bağlayan bir ateşkes anlaşmasıyla Türklerin İstanbul, Boğazlar ve Doğu Trakya'da egemenliklerini kabul ettiler.

Bunu izleyen barış konferansı 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Andlaşmasıyle sonuçlandı.[4] Bu andlaşma uyarınca hemen hemen bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalan bütün topraklarda Türk egemenliği kabul edildi. Aynı zamanda nefretle karşılanan kapitülasyonlar da kaldırıldı. Böylece, Versay'da Almanlara teklif edilen şartlardan da ağır olan Sevr Andlaşması yürürlükten kalkıyor ve Türkiye savaştan ve savaş sonu hesaplaşmalarından yenilgiye uğramış müttefiklerinden çok daha iyi bir durumda çıkıyordu. Türk kamuoyunun önemli bir oranı, meşrutî sultanlık taraflısı olmasına rağmen, Mustafa Kemal Padişahlığı kaldırmaya kararlıydı ve nüfuzu, otoritesi onu dilediğini yapacak kadar güçlü kılmaktaydı. 1 Kasım 1922'de Büyük Millet Meclisi, Padişahlığın

3 Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 81-89.
4 Hurewitz, *Diplomacy*, cilt, II. s. 119-127.

kaldırıldığını ilân eden bir kanunu onayladı ve VI. Mehmet (Vahdettin) yurt dışına kaçtı. Millet Meclisi iktidara tümüyle sahip oldu; 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilân edildi ve Mustafa Kemal Cumhurbaşkanı seçildi. Mustafa Kemal ayrıca Cumhuriyet Halk Partisini kurarak Türk bağımsızlık savaşında onu desteklemiş çeşitli grupları bir araya getirmeyi başardı.

Halifelik de padişahlık kadar önemli, halkın bağlılık duyduğu bir kuruluştu ve Mustafa Kemal bu iki müesseseyi birlikte kaldırmayı yeğlerdi. Ne var ki, bu konuda halkın iradesine boyun eğmeyi daha doğru buldu ve Vahdettin'in yeğeni Abdülmecit'in İslâmlığın ruhanî lideri olmasını kabul etti. Ancak, Halife'ye hiç bir siyasal yetki tanınmamış olmasına rağmen, padişahlık taraflılarının düzenlediği entrikalar, onun çevresinde oluşmaya, biçimlenmeye başladı. İslâm dünyasının ileri gelen kişilerinden Hintli Emir Ali ile Ağa Han, Türk halkını Halifeliği sürdürmeye davet eden bir bildiri yayınlayınca, Mustafa Kemal milliyetçi Türklerin bu yabancı müdahalesine karşı tavır alışlarını fırsat bildi ve 3 Mart 1924'te[5] Meclis'te kabul edilen bir kanunla Halifelik de kaldırıldı.

Halifelik müessesesi o günden bu yana diriltilmemiştir. Kral Hüseyin'in halifelik iddiası, Hicaz, Ürdün ve Irak dışında tanınmamış ve tahttan indirilmesinden birkaç ay sonra da ortadan kalkmıştır. 1926 Mayısında Kahire'de yapılan ve on üç Müslüman ülke (Türkiye hariç) temsilcisinin katıldığı bir kongrede bu sorun ele alınmışsa da bir sonuca varılamamıştır. O zamandan bu yana da Halifelik İslâm politikasında önemli bir yer tutmamaktadır.

Mustafa Kemal dinî inancı olmayan, lâik bir milliyetçiydi. Osmanlı İmaparatorluğundan kalan bütün mirasın ortadan kaldırılması ve Türkiye'nin baştan aşağı çağdaşlaştırılması gerektiğine inanıyordu. Bunun için de kadınlara eşitlik tanı-

[5] Arnold, *Caliphate*, s. 180.

mak ve bütün Müslüman din adamlarının elinden toplumsal ve politik gücü almak gerekliydi. Halifeliğin kaldırılmasından sonra, din eğitimi yapan kuruluşlar ve şeriat mahkemeleri de kapatıldı. Bir yıl sonra İsviçre medenî, İtalyan ceza ve Alman ticaret hukukundan uygulanarak Türkçeye çevrilen bir yeni hukuk düzeni Şeriat'ın yerini alıyordu. Ondan sonra da kadınlara resmî nikâh ve boşanma hakları tanındı; birden fazla kadınla evlenmek kanun dışı ilân edildi. 1928'de yeni bir adım daha atılarak devlet resmen dinin baskısından kurtarıldı, «Türk devletinin dini İslâmlıktır» cümlesi Anayasadan çıkartıldı ve devletin altı temel ilkesinden birinin «lâiklik» olduğu ilân edildi. Lâikleşme hareketinin en önemli unsurlarından biri de Arap harflerinin kullanılmasını yasaklayan ve yerine Lâtin alfabesini getiren kanundur. 1933'de ezan bile Arapça yerine Türkçe okunmaya başlanmış, tatil günü olan Cuma, yerini Pazara bırakmıştır. Mustafa Kemal'in gözünde Türkiye'nin geri kalmasına sebep olan, tutucu bir gelenekçiliği simgeleyen fes yasaklandı ve yerine batı modeli şapka ve kasketler giyilmeye başlandı. Nihayet, 1935'te, Avrupa örneği soyadları kullanılmaya başlandı; Mustafa Kemal, «Atatürk» soyadını aldı.

Mustafa Kemal'in Türk halkının çeşitli tabakaları üzerindeki geniş kapsamlı nüfuzu sayesinde gerçekleştirilebilen bu reformlar derinlemesine ve yaygındılar. Ama Türklerin İslâmlığı reddettiği anlamını taşımıyorlardı. Ulemanın nüfuzu ortadan kaldırılmışsa da, çoğunluğunu köylülerin meydana getirdiği Türk kitleleri, inançlarını korumakta, büyük kentlerde yaşayan aydınlar bile artık Müslüman olmadıkları gibi sözleri ancak espri olarak kabul etmekteydiler. Onların gözünde Türklerin yaptığı, İslâmlıkta bir reform hareketiydi.[6]

[6] Bkz. W. C. Smith, *Islam in the Modern History*, (Princeton, 1957), Bölüm 4.

Atatürk Devrimi bazı önemli noktalarda Türk halkının sosyal ve ekonomik tavrını değiştirmek açısından başarılı olmuştur. Diğer bazı noktalarda ise hemen hiç bir değişiklik göze çarpmamaktadır. Maliye ve ticaret Osmanlı Türklerinin geleneksel olarak küçümsediği ve Avrupalılarla Türk olmayan Osmanlı uyruklulara bıraktığı konulardı. Oysa Devrimden sonra Türkler gittikçe artan bir oranda iş hayatına atılmışlardır; bugün ülkenin ticareti hemen hemen tamamen Türklerin elindedir. 1930'larda ve 1940'larda genellikle yetersiz olan, ama sonuç veren bir çeşit devlet kapitalizmi kanalıyla teşvik edilen endüstrileşme alanında da önemli bir aşama kaydedilmiştir. Gayrisafî Millî Gelir'de tarımın payı %70'den %30'a düşmüştür. Ne var ki, tarım kesimi hâlâ 15 yaşından yukarı nüfusun % 54'ünü beslemektedir. Resmî istatistiklere göre, 1965'te nüfusun % 65'ten fazlası köylerde oturmakta idi. Şehirlerde oturan düşük gelirlilerin çoğunu ya geçici olarak şehre göç etmiş, ya da kırsal kesimle yakın ilişkisini koparmamış kişiler meydana getirmekteydi. Anadolu'daki köylerin büyük bir oranında geleneksel davranış biçimleri hemen hiç bir değişikliğe uğramamıştır.

Atatürk, kadınlara eşitlik tanımanın uyguladığı en önemli reformlardan biri olduğuna inanmaktaydı. Birden fazla kadın almanın ve Şeriat'a uygun boşanmanın (ki bu erkek için çok kolaydı) yürürlükten kaldırılmasından sonra, kadınlara oy kullanma ve seçimlerde adaylığını koyma hakları da tanındı. Bugün, ailesi rıza gösterdiği sürece, bir Türk kızına açık olmayan meslek dalı yoktur. Gene de, kadın-erkek eşitliğinin özellikle küçük kasaba ve köylerde tam olarak kabul edilmiş olduğu söylenemez. «Türkiye yalnız ve bağı olmayan kadınlara küçümseyerek bakan bir erkekler toplumu olmaya devam etmektedir... Anadolu'daki kahvehane ve lokantalarda hemen hiç kadına rastlanmaz. Aynı biçimde, buralarda kadın garson ve yöneticilerin bulunmamasının, kaba saba ve dağı-

nık haliyle bu yerleri bir asker koğuşuna dönüştürdüğü çok sayıda gezginin dikkatini çekmektedir.»[7]

Din okullarının kapatılması, Müslüman-Türk çoğunluğun eğitim olanaklarını ortadan kaldırıldığından, yerine yeni bir sistem getirmek şart olmuş ve bu nedenle de Avrupa modeline uygun yeni, lâik bir eğitim düzeni kurulmuştur. 1955'te ilkokul çağındaki çocuklardan %55'i okula giderken, 1966'da bu oran %83'e yükselmiştir. Lâtin alfabesinin yürürlüğe girmesi, okuma yazma öğrenimini kolaylaştırmış ve okuma yazma bilmeyenlerin oranı %80'den (1935) %48'e (1966) düşmüştür. (Okuma yazma bilmeyenlerin üçte ikisini kadınlar meydana getirirler.)

Bu rakamlar, Türkiye'nin en büyük sorununu gizlememektedir. Bu sorun, kentlerle kırsal kesimdeki hayat düzeyi arasındaki gittikçe büyüyen uçurumdur. Sıradan bir köylünün eğitim düzeyi o denli düşüktür ki, şehirli bir öğretmen için kırsal kesimde çalışıp yaşamak, hiç de çekici olmayan bir hayat biçimidir.

A. Mango, *Turkey*, (Londra, 1968), s. 133-134.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ARAP BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ (1920 - 1939)

ATATÜRK'ün gerek kişiliği, gerekse giriştiği çağdaşlaştırma reformları Arap dünyasında, özellikle üniversite öğrencileri ve serbest meslek sahibi sınıflar arasında büyük ölçüde ilgi uyandırdıysa da, Osmanlı İmparatorluğunun dağılmış olması, Türklerle Arapların artık ayrı yollar izleyeceği anlamına gelmekteydi. Türklerle Arapların arasındaki karşılıklı hoşnutsuzluk, bu iki soyun daha önceki imparatorluk-sömürge ilişkileri sırasında doğmuş ve gelişmişti; aralarındaki ilişkinin sürdürülmesini teşvik eder nitelikte değildi. Ancak, bunun asıl nedenini Atatürk'ün Türk halkını Osmanlı geçmişindeki zaferleri unutmaya ve Avrupa paralelinde çağdaş, güçlü bir devlet kurmaya zorlayan tavrında aramak daha doğru olur. Türkiye eskiden sahip olduğu Arap vilâyetlerinin geleceğiyle hemen hiç ilgilenmemekteydi.

Öte yandan Arap milliyetçiliği, artık Türkler karşısında kendini ispat etmek çabasından vazgeçmişti. Batılı Hıristiyan boyunduruğundan kurtulmaya uğraşıyordu. Arapların çoğu için, «yeniden doğuş», katı, acılı bir olay olmuştu. Osmanlı İmparatorluğu, Arap dünyasını dört yüz yıl kadar bir süre Müslüman olmayanların saldırılarından korumuş ve son za-

manlarda İstanbul'dan yönetilen bir merkezî idare kurmak çabalarına rağmen, Arap eyaletleri Osmanlılar döneminde önemli oranda özerk kalmışlardı. Ağa Han ileri gelen Müslümanlardan kurulu bir heyetle Paris Barış Konferansı'na katıldığı sırada İngiliz Başbakanı Lloyd George'a Osmanlı İmparatorluğunun yıkılması sonucu İslâmlığın karşı karşıya kalacağı tehlikelerden söz etmişti. Yıllar sonra Ağa Han *Anılar*'ında şöyle diyecekti

> Müslümanların duyduğu endişe, derin ve tarihsel kökenlere dayanıyordu. Türkiye, zamanında tek bağımsız Müslüman ülke olarak dünyada yalnız başına ayakta durabilmişti. Bütün eksikliklerine rağmen İstanbul'daki rejim, İslâmlığın dünyevî yüceliğinin gözle görülür kalıntısını temsil etmekteydi. Halifelik de, bütün Sünnîler için büyük önem taşıyan bir bağ niteliğindeydi...
>
> İslâm topluluğunun Türk İmparatorluğunun parçalanmasına karşı oluşu —genellikle çok yanlış anlaşılan— bir temele dayanıyordu. Bu temel, Osmanlıların Orta Doğu'nun çetrefil siyasal gerçeklerini anlamış ve kavramış gerçek devlet adamları oluşuydu. Her şeyden önce Arapların Türklerden ayrılmasının (Bu, başlangıçta bir despotun boyunduruğundan kurtulmak olarak tanımlanıp, alkışlandıysa da, birkaç yıl sonra Arap milliyetçileri çok farklı bir tavır alacaklardı) Mısır'dan İran'a, Hatay'dan Aden'e ve Hint Okyanusuna kadar uzanan tek ve güçlü bir Arap devletinin doğmasına yol açmayacağı kanısındaydık. Olacakları önceden tahmin edebilmiştik: İngiliz ve Fransız himayesi altında uzun yıllar sömürge statüsünden biraz üstün durumda kalacak bir yığın küçük Arap ülkesi. Arapların aslında efendi değiştirmekte olduklarını da öngörmüştük. Efendileri Müslüman Türkler, yerlerini Hıristiyanlara ya da (Filistin'in büyük bir bölümünde gerçekleştiği gibi) Musevilere bırakacaklardı...[1]

[1] *The Memoirs of Aga Khan*, (Londra, 1954), s. 153-154.

Ağa Han'ın kuşkularının hepsi gerçekleşti. Araplar Osmanlı boyunduruğundan kurtulduktan sonra, eski güçlü ve yüce devletlerini kurmak bir yana, bütün enerjilerini en az kırk yıl Batı karşısında bağımsızlıklarını kazanabilmek uğruna tükettiler. Başlangıçta bütün istekleri iç işlerini diledikleri gibi yürütmek hakkını kazanmaktı, ama 1950'lerde bunu hemen hemen bütünüyle gerçekleştirdiklerinde bile, güçsüz ve bölünmüş Arap devletleri Batının uydu sisteminin bir parçası olmaktan öteye geçememişlerdi, bu kez de bağımsız bir dış politika sahibi olmak için mücadele etmeleri gerekiyordu. Sonunda, Batı'nın desteğiyle ve Arapların muhalefetine rağmen, Filistin'de bir Siyonist devletin kurulmasının acı sonuçları Araplara, Batı ile mücadelenin bitmediğini, yaratıcı güçlerini büyük ölçüde bu alanda tüketmeye devam edeceklerini açıkça gösterdi.

Araplar, kısa zamanda Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasıyla neler yitirdiklerini acı bir biçimde öğrendiler. Haşimîler yönetiminde birleşmiş bir Arap devletinin kurulması umutları, 1920'de kesinlikle yıkıldı. İmparatorluğun kalıntılarından yeni devletler —Irak, Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin— kuruldu ve bunların yapısı, sınırları konusundaki kararları veren Arapların isteklerine aldırmaksızın, Büyük Devletler oldu. Bu Arap devletleri ortaya çıktıklarında ulusal dayanışma ve ulusal bağlılık gibi kavramlardan yoksundular. Bu nedenle tam bağımsızlıklarını kazandıklarında da «yönetilemez» halklara dönüşeceklerdi. Mandater güçler, sınırlı haklar tanınmış temsilî kuruluşların ortaya çıkmasına izin verdiyse de, bu kurluşlar, ne ülke içindeki çeşitli çıkar grupları arasında uzlaşmayı sağlayacak, ne de hızla gerçekleşen toplumsal değişime ayak uydurabilecek nitelikteydiler. Bir başka deyimle, siyasal bilince sahip birer ulusal topluluk yaratmayı başaramadılar. Bu yeni Arap devletleri, Batılılar tarafından yaratılmıştı, dolayısıyle de, buralarda yaşayan halklar, devlet-

lerinin sınırlarını haritalarda kalan «yapay» çizgiler olarak görmekteydiler. Gene de kaçınılmaz olarak Bağdat, Beyrut, Şam ve Amman'daki bağımsız hükümetler çevresinde kendi çıkarlarını düşünen bir grup oluştu. Arap birliğinin kurulması umudu, duygusal düzeyde gücünü korumaktaydı, ancak gerçekleştirilmesi yolundaki engeller gün geçtikçe artmaktaydı.

Çok daha uzun süredir Osmanlı'dan kopmuş, dolayısıyle Osmanlı'nın varisi sayılamayacak olan Mısır'da ve Fransız Kuzey Afrikasında ise durum biraz farklıydı. Arap ihtilâli sırasında Türklere karşı ve Arapların yanında yer almamış olan bu ülkeler, Arap ulusunun diriltilmesi gibi bir ülküyü paylaşmamaktaydılar. Mısır, Birinci Dünya Savaşından, Mağrip ülkeleri ise İkinci Dünya Savaşından beri İngiliz ve Fransız işgalcilerden kurtulmak için uğraşmaktaydılar; Arapçılık hareketi siyasal bir program olarak bu dönemde onlar için fazla bir anlam taşımamaktaydı. Üstelik, Libya çölü, Mağrip devletlerini doğu Arap dünyasından ayırmaktaydı. Gene de Arap devletlerinin hepsi bir çeşit ortak sinir sistemi olarak tanımlanabilecek bir dil, din, kültür ve tarihsel geçmiş ortaklığıyle birbirine bağlıydılar. Arap devletlerinin herhangi birinde ortaya çıkan bir olay, bütün Arap dünyasında yankılar uyandırmaktaydı. 1930'dan bu yana Filistin'deki mücadelenin etkilemediği tek bir Arap düşünülmez; 1950'lerde bütün Araplar Cezayir İhtilâli'ne tepki göstermişlerdi.

SURİYE VE LÜBNAN

Fransızların Orta Doğu'daki iki manda bölgeyle ilgili siyasetleri, eskidenberi Fransız taraflısı Hıristiyan azınlığını, Müslüman - Arap çoğunluğu bahasına geliştirmek ve güçlen-

dirmekti.[2] Her iki ülkede de egemenliğinin ilk yıllarında Fransa sırtını askerî güce dayamış bir sömürge hükümeti tavrını benimsedi. Basında sansür uygulanmakta, milliyetçi gösterilere izin verilmemekteydi. Mandalık şartlarında her iki ülkeye de üç yıl içinde Anayasa vaadedilmişti. Ancak Lübnanlılara pek danışılmadan Paris'te hazırlanan Lübnan Anayasası, ülkeye 1926'da zorla kabul ettirildi. Anayasa ile iki meclisli bir parlamento ve bir cumhurbaşkanı iş başına getiriliyordu.[3] Parlamentodaki ve hükümetteki sandalyeler için dinî inanca dayanan bir temel konulmuştu; Anayasa uyarınca Cumhurbaşkanının Maronit Katolik, Başbakanın ise Sünnî Müslüman olmaları şart koşuluyordu.

Fransa'nın Suriye'yi parçalamaktaki amacı kuşkusuz yönetimi kolaylaştırmaktı. Böylece ülke dinsel ve ırksal azınlıklardan oluşan dört bölgeye ayrılmıştı. Suriyelilerin çoğunluğu ve özellikle yüksek öğrenim görmüş seçkin zümre, bu ayrıma karşı çıktı. Birçokları daha da ileri giderek, Suriye'nin Filistin ve Ürdün'ü de içermesi gerektiğini iddia ettiler. 1925'te gizli bir İslâm mezhebi olan Dürzîlerin ayaklanması, siyasal bir krize yol açtı. Dürzîler mahallî idarenin kendilerine kötü muamele ettiğinden şikâyetçiydiler ve Şam'daki milliyetçilerle birleşmiş bulunuyorlardı. Ayaklanma uzunca bir sürede ve hayli acılı sonuçlar vererek bastırılabildi. Ancak, Fransızları bundan böyle daha uzlaşıcı bir politika izlemeye yönelttiği de inkâr edilemez.

1930'da Fransız Yüksek Komiseri Suriye'de Lübnan'dakini andıran bir anayasa ilân etti. Böylelikle Suriye'de de parlamenter bir rejim kurulmakta, ancak güvenlik ve dışişleri konularında denetim yine Fransa'nın elinde kalmaktaydı.[4]

Fransızların Suriye ve Lübnan'la ilgili politikalarının ayrıntılı bir açıklaması için bkz.: Ann Williams, *Britain and France in the Middle East and North Africa*, s. 29-36.

Nicola Ziadeh, *Syria and Lebanon*, (Londra, 1957), s. 51.

Ziadeh, *Syria and Lebanon*, s. 51.

Yeni anayasalar Lübnan'da bile milliyetçi görüşü doyuracak nitelikte değildi. Lübnan Anayasası 1932'den 1937'ye kadar yürürlükten kaldırıldı. 1936'da Fransızların uzlaşıcı bir tavır almalarının nedenleri çeşitliydi. 1932'de Iraklılar, İngilizlerle yaptıkları bir anlaşma sonucu, bağımsızlıklarını kazanmışlar; İngiltere-Mısır Anlaşması ise 1936'da nihayet imzalanabilmişti. Faşist İtalya'nın gittikçe artan gücü ve İspanya iç savaşının patlak vermesi, bütün Akdeniz'de gergin bir hava yaratmış; Fransa'da sol eğilimli Halk Cephesi iktidara geçmişti. 1936 Eylülünde Suriye'ye bağımsızlığını kazandıran bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşma uyarınca ülkenin dışişleri konusunda Fransız-Suriye danışmanlığına başvurulacak, her türlü danışmanlık ve yardım konularında Fransa'ya öncelik tanınacak, Fransa, Suriye'de iki askerî üs bulundurabilecekti. Cebeli Dürüz ve Lattakiye bölgeleri de aynı anlaşmayla Suriye sınırları içine alınmaktaydı.

Kasım'da benzer bir anlaşma da Lübnan'la imzalandı. Ancak, her iki anlaşma da Lübnan ve Suriye parlamentolarınca onaylanmasına rağmen, Fransa hükümetinden onay alınamadığından yürürlüğe giremedi.[5] Halkçı Cephe Hükümeti düşüp, yerine daha tutucu çıkarları gözeten bir hükümet geçince, Fransızların Doğu Akdeniz'deki devletleri stratejik ve ticarî nedenlerle denetim altında tutmaları gerektiği kanısı daha da ağırlık kazandı. Kuzey doğu Suriye'de petrol bulunması söz konusuydu. Öte yandan, her iki ülke, Uzak Doğu yolu üzerinde elverişli birer atlama taşı durumundaydılar. Suriye ve Lübnan'a bağımsızlık tanınmasının Fransız Kuzey Afrikasındaki Araplar üzerinde yapacağı etki de bu konudaki önemli etkenlerden biriydi. 80 milyonluk Nazi Almanyasının 40 milyonluk Fransa için ne denli büyük bir tehlike teşkil ettiği inkâr edilemezdi. Fransa, Kuzey Afrika'da elinde tuttuğu ül-

Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 211-24 214.

kelerdeki insan gücüne her geçen gün daha çok ihtiyaç duymaktaydı.

Almanya ile savaşa girmek ihtimali, Fransa'yı Türkiye ile Hatay konusunda uzlaşıcı bir tavır almaya da zorladı. 1937'de Hatay Sancağına özerklik tanındı ve bir Fransız-Türk karma komisyonu parlamento seçimlerinde (Arap ve Ermeniler sayıca daha çok olmalarına rağmen) Türklerin çoğunluğu elde etmesini garantiye aldıktan sonra, Fransa 1939 Haziranında Hatay Sancağı'nın Türkiye sınırları içine dahil edilmesine razı oldu.[6]

Suriye ile Lübnan'daki Fransız manda idaresinin başarıları inkâr edilemeyecek kadar önemliydi. Çağdaş bir idarî mekanizma, bir gümrük idaresi, tapu ve kadastro dairesi kurmuşlardı. Bir çok yol yapılmış, eski eserler idaresi kurulmuştu. Suriye ve Lübnan paralarının dayandığı Fransız frangının zayıf durumu yüzünden ekonomik çabalar sınırlı kalmışsa da, tarım ve endüstri alanlarında yatırımı teşvik edici bir tavır benimsenmişti. Ancak belirli konularda Fransız şirketlerine tekel hakkı tanınmış olması ve bu şirketlerin kârlarını olduğu gibi Fransa'ya transfer etme haklarıyla ilgili siyaset kaçınılmaz olarak tepkilere yol açıyordu. Eğitim alanında ise Fransızların başarıları hayli çelişkili oldu. Yabancı misyon okulları korunmakta, Fransız dilinin ve kültürünün yaygınlaşmasına çalışılmaktaydı. Arap çocuklarına tarihin Fransızlar tarafından yorumlanmış biçimi öğretilmekte, hattâ Fransız Millî Marşı ezberletilmekteydi. Ancak, Suriye'de bir de devlet okulları sistemi yaratılmış ve derslerin Arapça verildiği Şam Üniversitesi açılmıştı.

Ne var ki, her iki ülkede de Fransa'nın her zaman ulusal bağımsızlık hareketini ve kamusal özgürlükleri kaba kuvvetle bastırmak zorunda kalışı, elbette ki engelleyici bir unsur-

[6] Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 226-229.

du. Lübnan'da köklü bağlarla Fransa'ya bağlı gruplar bile, zamanla karşı tavır almaya başlamışlardı. 1936'da Maronit Patriği, Fransa hükümetine hayli sert bir dille kaleme alınmış bir muhtıra gönderip, Suriye'deki Fransız idaresini eleştirmişti. Nihayet, Suriyelilerin asla kabul etmedikleri Hatay'ın Suriye'ye verilmesi olayı, kolay onarılamayacak izler bırakmıştı.

IRAK

1920 ayaklanmasından sonra İngiliz manda idaresi, hem gerek duyulduğundan, hem de İngilizlerin geleneksel eğilimi olduğundan, daha liberal bir politika izlemeye koyuldu. 1924'te parlamenter bir nüve yaratıldı; bakanlıklara Iraklılar atandı ve İngiliz devlet görevlilerinin gücü yavaş yavaş azaltılmaya başlandı. 1925'te Iraklı bakanlar, Irak parlamentosundan sorumlu duruma getirilmişlerdi. İngilizler, ismen Irak hükümetinde görevli memurlar olarak kaldılar. İngiltere artık İngiliz çıkarlarını garantiye almak kaydıyle manda idaresine son vermeye hazırlanıyordu. Ancak milliyetçiler, biçim değiştirdiği halde sürmekte olan İngiliz himayesine karşı olduklarından ve Milletler Cemiyetinin bazı üyelerinin de muhalefeti yüzünden, bir anlaşma imzalanamamaktaydı. İngiliz-Irak Anlaşması, ancak 1930'da hazırlanabildi ve aynı yılın sonunda da onaylandı.[7] Anlaşma, her iki ülkenin de dış politika konusunda ortak çıkarları arasında bir uyum sağlamak amacıyla birbirlerine danışacaklarını karara bağlamaktaydı. Bu koşul imza tarihinden başlamak üzere 25 yıl için geçerli olacaktı. İngilizlere, İngiltere Hava Kuvvetlerine bağlı bazı üsleri ve mevcut haberleşme ve ulaşım araçlarını kullanma hakkı tanıyordu. Buna karşılık İngiltere, Irak ordusunun eğitimi için bir askerî heyet sağlayacaktı. Yine anlaşma uyarınca Irak,

[7] Hurewitz, *Diplomacy*, s. 178-181.

1932'de Milletler Cemiyeti'ne üye oluyordu. Ancak, bu konuda diğer üyelerin Irak'ın bağımsızlığın bütün sorumluluklarını yüklenecek olgunluğa gelmediği konusundaki endişelerini gidermek için, İngiltere'nin hayli diretmesi gerekti.

1932'de Irak birleşmiş modern bir devlet yaratmak yolunda olumlu bir aşama yapmıştı. Kral I. Faysal, tahta çıkmasını İngilizlere borçlu olmasına rağmen, kendini bağımsız ve aydın bir önder olarak kabul ettirmeyi başarmıştı. Ama Irak'ın bölünmüşlük sorununa hâlâ bir çözüm bulunmuş değildi. Nüfusun dörtte birini Arap olmayan Kürtler, Türkmenler, ya da Asurîler meydana getirmekteydi. Öte yandan Araplar, Şiîler çoğunlukta ve politik üstünlüğe sahip Sünniler azınlıkta olmak üzere iki gruba ayrılmış bulunuyorlardı. Çöllerde yaşayan Bedevî kabileleri arasındaki sürtüşmeler, devletin otoritesini sürekli olarak tehdit altında tutmaktaydı.

Kral I. Faysal, 1933'de birdenbire öldü ve yerine oğlu Gazi geçti. Yakışıklı ve sevilen bir kişi olan Gazi, Arap milliyetçisi olarak ün yapmıştı. Ne var ki, bir önder olacak kadar ağırlık ve otorite sahibi değildi. Rakip siyasal hizipler, kabileler arası anlaşmazlıkları körüklerken, beceriksiz, gerici ve baskıyı gittikçe artıran hükümetler birbirini izledi. Bu hükümetlerin karşısına, orta sınıf aydınlar ve Atatürk'ten esinlenen genç milliyetçi subayların meydana getirdiği bir muhalefet grubu ortaya çıktı. 1936'da bunlar General Bekir Sıtkı'nın kumandasında iktidarı ele geçirdiler.

Hareket, on ay sonra, başladığı gibi, bir askerî darbe ve suikastle bitti.[8] Başarısızlığa uğramasının nedeni, reform taraflısı unsurların darbeden kısa bir süre sonra saf dışı bırakılmalarıydı. Ordunun içinde bölünmeler olmuş, halk kitlesi harekete yabancılaşmıştı. Ancak, bu olay Arap dünyasında

E. Be'eri, *Army Officers in Arap Politics and Society*, (Londra, 1970), s. 15-20.

birbirini izleyerek sürüp gidecek askerî darbelerin ilki olarak büyük önem taşır. Darbenin başarısızlığa uğramasına rağmen, Irak ordusuna güven gelmiş, ayrıca subaylar, politik hayata müdahale etmenin de tadını almışlardı. Ordunun Bekir Sıtkı'yı deviren grubu, uzun süre perde arkasında kalarak hükümetlerin kurulmasına ya da devrilmesine rol oynayacak kadar etken oldu. 1938'de İngiliz taraflısı sivil politikacı Nuri Said'in iktidara getirilmesinde de Yediler olarak bilinen bu grup araç olarak kullanılmıştır. Güçlü bir kişilik sahibi ve yetenekli bir politikacı olan Nuri Sait, Irak devletini yirmi yıl yönetti.

Kral Gazi'nin 4 Nisan 1939'da bir trafik kazası sonucu ölmesi üzerine, Kral'ın milliyetçi görüşleri yüzünden İngilizler tarafından öldürtüldüğü söylentileri, ülkede karışıklıklara yol açtı. Nuri Sait ve Yediler, I. Faysal'ın kardeş çocuğu ve Gazi'nin dul karısının kardeşi olan Emir Abdullah'ı çocuk şehzade Faysal'a vasî seçtiler.

1927'de, Kuzey'de, Kerkük dolaylarında petrol bulunmasıyle Irak'ın ekonomik geleceği hayli aydınlandı. 1934'ten başlamak üzere petrol geliri endüstri, sulama, ulaşım ve kamu hizmetleri alanlarına önemli yatırımlar yapma olanağı sağladı. Irak petrol endüstrisi, Irak Petrol Şirketi'nin (I.P.C.) ve aynı şirketin ikinci derecede kuruluşları olan Basra Petrol Şirketi (B.P.C.) ile Musul Şirketi'nin (M.P.C.) tekelindeydi. I.P.C.'nin sahipleri İngiliz-İran Petrol Şirketi (sonraları B.P.) Hollanda Kraliyet Shell grubu; sonunda New Jersey Standard Oil ve Socony-Vacuum (sonraları Mobil Oil) Şirketlerinden ibaret kalan bir Amerikan grubu ile Fransız Petrol Şirketi (C.F.P.) idi. Ermeni asıllı banker Gülbenkyan'ın ise % 5 hissesi vardı. Fransa'nın payı Sykes-Picot Andlaşması gereği Fransa'nın Musul üzerinde iddia ettiği hakları karşılamak için verilmişti. Amerikalı çıkar grupları Irak petrol endüstrisine 1928'de Amerika Devlet Bakanlığının desteğiyle girmeyi ba-

şardılar. Amerikan hükümeti bu konudaki hak iddiasında gerekçe olarak, İngiliz hükümetinin Irak'a petrol kaynakları konusunda dilediği gibi davranma hakkı tanıyacağını bildiren açıklamasını göstermişti.[9]

Iraklı bakanlar Irak'ın çıkarlarını korumak için çaba gösterdilerse de, bir yandan tecrübesiz oluşları, öte yandan Irak'ın politik açıdan bağımlı durumu onların Batılı güçlerle pazarlığı eşit şartlarda yürütmelerini engelledi. Irak'ın petrol geliri gittikçe artmaktaysa da milliyetçiler ülkenin başlıca doğal zenginlik kaynağının I.P.C.'nin elinde kalmasına karşıydılar.

MISIR VE SUDAN

Sonunda başka çıkar yol göremeyen İngiltere, Mısır'a bağımsızlık tanırken bazı önemli konularda şartlar öne sürmüştü. Ne var ki, bunun sonucu olarak İngiltere'nin Mısır'la ilişkisi, çözümlenemez değilse de, çözümlenmesi hayli zor bir biçim alacaktı. İngilizlerin Mısır'daki egemenliği zayıflamıştı, ama gene de Said Zağlûl'ün ateşli önderliğindeki Mısırlı milliyetçilerin kızgınlıkla karşı koymalarına yol açacak kadar nüfuz sahibiydiler. 1922-1924 yıları arasında grevler, bombalama olayları, Avrupalı görevlilere yapılan suikastlar birbirini izledi. Sorunun ağırlık merkezi Sudan'dı. Kral ve bütün Mısırlı politik gruplar Sudan'la ilgili iddialarından ısrar etmekte, İngiltere ise aynı oranda direnmekteydi. Mısır'daki milliyetçilik ateşi kaçınılmaz olarak Sudanlıları etkilemişti. 1924'te Sudanlılar İngiliz idaresine karşı ayaklandılar. Ancak, yeni yeni yetişmekte olan Sudanlı milliyetçi kuşağı asla Mısır boyunduruğuna girmek taraflısı değildi. Mısırlı politikacıların bu gerçeği anlayıp kabul etmeleri için uzun yıllar gerekti.

[9] G. Stocking, *Middle East Oil* (Londra, 1971), bölüm 2.

İngiliz-Mısır ilişkilerinde ilk önemli kriz 1924 Kasımında, Sudan Genel Valisi ve aynı zamanda Mısır Ordusu Serdarı (Başkumandanı) olan Sir Lee Stack'in Kahire'de öldürülmesi üzerine ortaya çıktı. Bu olaydan Zağlûl'ü sorumlu tutan Allenby'nin derhal harekete geçerek onu cezalandırması sonucu Mısır, Sudan'ın idaresinde kendisine tanınan sınırlı hakkı da kaybetti ve İngiltere'nin Mısır'da azaltılmış nüfuzuna rağmen ne denli söz sahibi olduğuna bir kez daha dikkati çekti. Gene de Allenby, 1925'te emekliye ayrıldığında bile, Mısır'ın kendi kendini idare etmesi gerektiğine inanmış bir liberal olarak tanımlanmaktaydı. Eğer Mısırlı milliyetçilerle bir uzlaşmaya varamamışsa, bunun nedeni hiç bir İngiliz hükümetinin rıza göstermeyeceği ödünler vermesi gerektiğindendi. Allenby'nin yerine atanan emperyalist görüşlü Lord Lloyd 1925-1929 yılları arasında, Mısır'da İngiliz denetiminin arda kalanını elinde tutmak; Maliye, Savaş, Adalet gibi önemli bakanlıklardaki kilit noktalarda İngiliz görevlilerini bulundurmak için savaştı ve bu konuda başarılı da oldu.

Zağlûl, 1927'de ölünce Vafd'ın başına Nahas Paşa geçti. Nahas Paşa, Zağlûl'e kıyasla hafif kalıyordu, ama Vafd kitlelerin desteklediği milliyetçi bir parti olarak yerini korudu. 1931'de Kral Fuad Vafd'ı iktidardan indirmeyi başardı. Anayasayı yürürlükten kaldırdı ve yetenekli ve otoriter bir sağcı olan Sıtkı Paşa'yı çağırarak ona Vafd'ın kaybetmesini garantileyecek bir seçim kanunu hazırlattı. Sıtkı'nın iki yıl sonra hastalanması üzerine yerine geçenler onun kadar yetenekli değillerdi ve Kral, kamuoyunun 1923 Anayasasının geri getirilmesi konusunda gittikeç artan isteklerine ölümünden kısa bir süre önce boyun eğmek zorunda kaldı. Tahta geçen 16 yaşındaki oğlu Faruk'u başlangıçta halk sevinçle karşıladı.

1924-1936 yılları boyunca birçok kez İngiliz-Mısır Ortak Andlaşmasını bir çözüme bağlamak için teşebbüste bulunul-

muş, ancak her seferinde 1922 Bağımsızlık Bildirisinde öne sürülen şartlar (özellikle Sudan konusu) yüzünden bu teşebbüsler bir sonuç vermemişti. Ancak 1936'da durum değişti. Bir yandan, beş yıldır muhalefet partisi durumuna düşerek zayıflayan Vafd'ın İngiltere ve Saray konusundaki tutumu yumuşamıştı. Hem İngiltere'ye hem de Saray'a karşı bir tavır benimsediği sürece iktidarı elinde tutamayacağını anlamıştı. Öte yandan, İngiltere halkın sevdiği ve desteklediği politikacılarla çalışmanın yararlarını farketmişti. Gerek Mısır, gerekse İngiltere Mussolini'nin Afrika konusunda beslediği emellerden endişe duymaktaydılar. Mısır'ın savunulması için Mısır-İngiliz dayanışmasının gerekliliği artık apaçık görülüyordu.

Sonuç, 1936 İngiliz-Mısır Ortak Anlaşması oldu.[10] Bu anlaşma ile Mısır, tam bağımsızlık yolunda önemli bir aşama yapıyordu. Anlaşma yirmi yıl için geçerliydi. Her iki tarafın da isteği üzerine 1956'da yenilendi, ancak bu ikinci anlaşma ile Mısır'a İngiliz birliklerinin hâlâ Mısır'da kalmalarının gerekli olup olmadığı konusunda bir üçüncü ülkeye danışma hakkı tanındı. İngiltere'nin Mısır'ı işgali resmî olarak sona ermişti, ama bu, İngiliz askerinin ülkeyi terketmesi anlamına gelmiyordu. Mısır kendi kendini savunabilecek duruma gelince, İngiliz birlikleri Kanal Bölgesine ve Sina'ya çekilecekler ve sayıları 10.000 kara askeri ile 400 hava pilotunu aşmayacaktı. İngiltere, savaş söz konusu olur ve gerekli görürse, Mısır deniz ve hava limanlarını ve karayollarını dilediği gibi kullanmak kaydıyla Mısır'ı yeniden işgal etme hakkını elinde tutmaktaydı.

Öte yandan Mısır, 1882'den beri ilk kez kendi güvenlik kuvvetlerini tek başına denetlemek hakkını kazanıyordu. Mısır ordusunun İngiliz Genel Müfettişi yerini bir Mısırlıya bı-

[10] Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 203-211.

raktı, askerî istihbarat servisi Mısırlıların eline geçti. Poliste görevli Avrupalıların sayıca azaltılması karara bağlandı. İngiltere Mısır'ın Milletler Cemiyeti'ne üye olmasını sağladı ve İngiliz Yüksek Komiseri, İngiltere Büyükelçisi adını aldı.

Vafd, İngiltere ile bir anlaşmaya varmak konusunda acele ettiğinden Sudan sorununu ertelemeyi kabul etmişti. 1898'deki «ortak egemenlik» durumu olduğu gibi kaldı. Her iki taraf da varılan anlaşmanın doyurucu ve İngiliz-Mısır ilişkilerine temel teşkil edecek nitelikte olduğu inancındaydılar. Gene de bazı gruplar, özellikle öğrenciler, anlaşmaya karşı tavır almışlardı. Kitlelere dayanan tek politik parti olmanın bilincinde, dolayısıyla kendinden emin olan Vafd, parlamento dışı grupların gittikçe artan bir taraftar kitlesi topladığının farkında değildi. Bunlar arasında en önemlisi bir Mısırlı öğretmen olan Hasan el Banna'nın önderliğinde oluşan Müslüman Kardeşlik hareketiydi. Bir dinsel uyanış hareketi olarak başlayan bu grup zamanla görüşleri ve amaçları bakımından politik bir nitelik kazanacaktı. Müslüman Kardeşler Mısır'da bütün hukukî, politik ve idarî sistemin Kur'an'a ve Şeriat'a dayandırılmasını istiyorlardı. Kurdukları çeşitli kollar aracılığıyle yeni üyelerinin endoktrinasyonunu ve eğitimini üzerlerine almışlardı. Ayrıca gençlik kolları aracılığıyla yarı militan bir eğitim sürdürülmekteydi ve 1940'larda işi terrörcülüğe döktüler. Sahneye başka Faşist benzeri örgütler de çıktı. Vafd'ın bu durum karşısındaki tutumu ise, kendi militan zrgütünü kurmak oldu.

1930'ların sonunda Mısır'da Avrupa modeli bir parlamenter sistemin kök salamayacağı kesinlikle anlaşılıyordu. İki dünya savaşı arası iktidara geçen hükümetler içinde en etkeni, anayasaya uygun olmadan kurulan seçkin zümre taraflısı Sıdkı Paşa hükümeti olmuştu. Çoğunluğun temsilcisi Vafd'ın ise, bu yirmi yıl boyunca iktidara geçmesi, mümkün olduğu kadar, önlenmişti. Mısır Parlamentosu her şeyin ötesinde, Mı-

sır'ın sosyal ve ekonomik yapısında bir an önce gerçekleştirilmesi gereken türden reformlar yapacak nitelikte olmadığını göstermişti.

ARABİSTAN VE BASRA KÖRFEZİ

Arap yarımadası İbni Suud'un politik ve askerî zekâsı ile Vahabîlerin dinsel inançlarının gücü sayesinde birleştirilebilmişti. Ama İbni Suud'un ülkesi geri kalmış ve yoksuldu. 1920'lerin başlarında İbni Suud'un iç kaynaklardan sağladığı yıllık gelir 150.000 sterlindi, ayrıca İngiltere'den de 60.000 sterlin yardım almaktaydı.[11] Vahabîler bağnazlıkları yüzünden telefondan otomobile kadar yirminci yüzyılın bütün teknolojik gelişimlerine sırt çevirmişlerdi. İbni Suud Arap bedevîlerinin geleneksel tutumunu sürdürmekte, devlet işlerinde tek başına otorite olmak konusunda diretmekteydi. Ancak yaşmın hayli ilerlemiş olması, denetimi er geç gevşetmesi gerekeceğini göstermekteydi. İyi eğitim görmüş Suudi Arabistanlı bulmakta zorluk çektiğinden kilit noktalardaki devlet görevlilerini yabancı uyruklu Araplar arasından seçmek zorunda kalıyor, bu gibi görevlere Mısırlıları, Suriyelileri, Lübnanlıları getiriyordu.

Kralın düşük gelirini artırmak için başvurabileceği iki yol vardı. Ya Mekke'ye gelen Müslüman hacılardan aldığı ayak bastı parasını artıracak, ya da Batı sömürüsüne kapılarını açacaktı. Birincisine İngilizler karşı çıkıyorlar, ikinci çözüm yolunu ise uyruğundakiler kuşkuyla karşılıyorlardı. O sıralarda başgösteren ve bütün dünyayı etkileyen ekonomik bunalım, hacıların getirdikleri gelirde de önemli bir düşüşe yol açınca, iyice darda kalan Kral, kuşkularını bir yana bırakıp,

11 İngiltere-Suudi Arabistan Andlaşması için bkz. Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 148-15

California Standard Oil Şirketine petrol konusunda imtiyaz tanıdı. 1933'de Irak Petrol Şirketi, bu imtiyazı ele geçirmek için rekabete girdi. Ancak, Irak'ta petrol ne yapacaklarını bilemeyecekleri kadar boldu ve I.P.C.'nin asıl maksadı, şirketin petrol üretim kapasitesini artırmaktan çok, petrol yataklarına sahip toprakları bir rakibe kaptırmamaktı. Bu nedenle de yaptığı teklif hayli düşüktü. Sonunda Texas Petrol Şirketi (Texaco), New Jersey Standard Oil ve Socony Vacuum, California Standard Oil ile birleşerek, 1944'de, Amerikan Petrol Şirketi'ni (ARAMCO) kurdular.[12] Önemli bir petrol yatağı bulunmuştu ve savaş işletilmeye başlanmasını geciktirdiyse de daha o zamandan Arabistan'ın en yoksul ülkesinin kaderinin en zengin ülke olmak olduğu anlaşılmıştı. Bu olayın ayrıca büyük önem taşımasının nedeni, ilk kez Amerika'nın Orta Doğu'da önemli bir çıkar sağlamasına yol açmasıdır. Basra Körfezinin girişinde küçük bir çöl emirliği olan Kuveyt'te de benzer bir gelişim göze çarpmaktaydı. İngilizlerin himayesinde olan Kuveyt'te de Amerika, Irak'ta olduğu gibi işe karışarak ve İngiltere'nin itirazlarına kulak asmadan Kuveyt emirini İngiliz olmayan bir kuruluşa petrol konusunda imtiyaz tanımaya razı etmişti. 1934'te İngiliz-İran Petrol Şirketi ile Amerikan Gulf Oil'in ortaklaşa sahip oldukları Kuveyt Petrol Şirketi'ne (KOC) yetmiş beş yıl için geçerli bir imtiyaz tanındı. Petrol 1938'de bulundu ama Suudi Arabistan'da da olduğu gibi işletilmeye İkinci Dünya Savaşından sonra başlandı.[13] California Standard Oil ile Texaco, Bahreyn'den de petrol çıkartmak için imtiyaz sağlamayı başardılar. Bahreyn'de petrol 1932'de bulunmuş, 1934'te ihraç edilmeye başlanmıştır. Adanın petrol üretimi ve geliri İkinci Dünya Savaşından sonra Suudi Arabistan ve Kuveyt'e kıyasla çok daha düşük kalmışsa da, Bahreyn 1930'lardan başlamak üzere eğitim

Stocking, *Middle East Oil*, Bölüm 3.
Stocking, *Middle East Oil*, Bölüm 4.

ve kamu hizmeti için bütçesinden önemli toplamlar ayırmayı başarmış ve bu geri kalmış bölgede ilerici atılımlara önderlik etmiştir.

İbni Suud ile Yemen İmamı'nın Hicaz'la Yemen arasındaki Asir vilâyeti yüzünden aralarının açılması 1934'te Suudi Arabistan ile Yemen arasında kısa süren bir savaşla sonuçlandı. Yemenliler derhal yenildiler ve 20 Mayıs 1934'te bir barış andlaşması imzalandı. İbni Suud sınırda küçük bir değişiklik dışında istekte bulunmadı, öne sürdüğü şartların ağır olmaması da ona İmam Yahya'nın hayat boyu dostluğunu kazandırdı.[14]

Aynı yıl Yemen, İngiltere ile kırk yıl için geçerli bir barış ve dostluk andlaşması imzaladı.[15] Yemen'in güney sınırı gelecekte yapılacak görüşmeler sonucu kararlaştırılmak kaydıyle bugünkü durumunu koruyacaktı. 1880'lerden başlamak üzere İngiltere, Güney Arabistan'ı, mahallî Emirler ve Sultanlarla imzaladığı bir anlaşmalar dizisi ile denetimi altına almış bulunuyordu. 1938'de İngiliz himayesindeki Aden mandası, Batı ile Doğu olmak üzere ikiye ayrıldıktan sonra, doğrudan doğruya sömürgeler nezaretine bağlandı. Böylelikle Aden Kolonisi ve başlıca limanı bir «sağlık kordonu» altına alınarak korunmuş oluyordu. Nazarî olarak Emir'ler yalnızca İngilizlere danışmakla yükümlüydüler, oysa zamanla bu, İngiltere'nin idareye el koymasına dönüştü.

Başlangıçta Bombay hükümetine bağlı olan Aden Kolonisinin idaresi, 1932-1937 yılları arasında Hindistan hükümetine ve Hindistan hükümetine kendi kendini yönetme hakkı tanınınca da İngiliz Sömürgeler Bakanlığına bağlandı.

1934 İngiliz-Yemen Andlaşmasına rağmen, İmam Yahya, Güney Arabistan üzerindeki suzerenlik iddiasından vazgeçmiş

14 H. St. J. Philby, *Saudi Arabia*, (Londra, 1955), s. 322-324.
15 Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 196-197.

değildi. Askerî yönden zayıf oluşu, İngilizlerle açıktan açığa çatışmaya girişmesine izin vermiyordu ama, İngiltere'nin Aden'deki durumunu zayıflatmak için gizli çalışmalar sürdürmekteydi. Yemen'in güney sınırı hiç bir zaman görüşülerek bir andlaşmaya bağlanamadı. Arabistan yarımadasmın doğu kıyılarındaki küçük kabilesel devletlerin sınırları da kesinlikle belirlenmedi. Bu sorun, yarımadanın dünya petrol kaynaklarının büyük bir oranına sahip olduğu ortaya çıkana kadar önemli karışıklıklara yol açmadıysa da, bu gerçeğin ortaya çıkması ve yeraltı kaynaklarının mülkiyeti sorunu ile birlikte sınırlar çok önemli bir tartışma konusu haline geldi.

İRAN

Osmanlı İmparatorluğunun en büyük rakibi olan İran, Birinci Dünya Savaşına katılmamış, dolayısıyle de savaş sonunda Müttefikler tarafından parçalanmamıştı. Ancak 1907 İngiliz - Rus Andlaşmasıyle ülke, İngiliz ve Rus nüfuz bölgelerine ayrılmıştı. Büyük Devletler, sürekli olarak ülke üzerinde üstünlük elde etmek için çekişmişler, Ruslar zamanla daha üstün duruma gelmişlerdi. Savaş sırasında Türk, Rus ve İngiliz askerî güçlerinin çarpışmalarına sık sık sahne olan İran, 1918'de savaştan büyük bir kargaşalık ve boş bir hazine ile çıkmıştı. 1919'da İngilizlerle yaptığı anlaşma da yürürlüğe girememiştir. Bu anlaşma ile İngiltere İran'a idarî sorunlar için İngiliz danışmanlar, askerî bazı eleman ve gereç yardımları, belirli bir mikdar borç ve ulaşım olanaklarını geliştirmek için işbirliği vaadinde bulunmuştu.[16]

Bolşevik İhtilâlinden sonra Rus baskısı gevşemiş ve 1921 Şubatında imzalanan bir Sovyet-İran Anlaşması ile Sovyet

[16] Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 64-66.

hükümeti, Çarlık Rusya'nın İran'da güttüğü «despot politika»yı izlemeyeceğini söylemiş, İran'ın Çarlık hükümetine olan borçlarını affetmiş ve Rus vatandaşlarına tanınan «ez-haricimemleket» haklardan vazgeçtiğini bildirmişti.[17]

1921'de, Kazak Süvari Alayı subaylarından Albay Rıza Şah, emrindeki birlikleri Tahran üzerine sürerek, hükümeti devirdi ve kendini önce Savaş Bakanı, sonra Başkumandan, ardından da Başbakan ilân etti. 1925'te Meclis Şah Ahmet Kaçar'ı tahttan indirmek için karar aldı ve Rıza Şah, «Pehlevî» soyadını alarak tahta geçti. Diğer yönleriyle Rıza Şah'ın uyguladığı yöntemler ve seçtiği hedefler, Atatürk'ünkileri çok andırır, güçlü bir merkezî hükümet kurmuş, göçebe kabileleri yatıştırmış, kapitülasyonları kaldırmış, ülkeyi birleştirmek için kara ve demiryolları (özellikle Trans-İran Demiryolunu) yaptırmış, hukuk alanında reformlar uygulamıştır. Batı paralelinde yeni bir eğitim sistemi getirmiş ve 1936'da kadınların peçe kullanmalarını yasakladıktan başka, gerek kadın, gerekse erkeklerin Batılılar gibi giyinmelerini kanun yoluyla zorunlu kılmıştır. Ayrıca endüstrileşmeyi teşvik etmiştir.

Rıza Şah'ın ekonomik girişimlerinden bazıları daha başından yanlış olup, halkı hayli ağır vergi yükümlülükleri altına sokmuştur. Ne var ki, gittikçe daha otoriter bir rejime dönüşen Rıza Şah rejimi, zamanla halk tarafından da sevilmez olmuş, özellikle Şah'ın çeşitli yerlerde kendi adına büyük araziler kapatması, hiç de iyi karşılanmamıştı. Ancak Rıza Şah'ın ülkeyi birleştirmek konusundaki başarısı ve uzun yıllar, kaderi büyük devletlerin eline kalmış İranlılara ulusal şereflerini yeniden kazandırdığı inkâr edilemez.

Tutumdaki değişiklik, en belirgin biçimde petrol endüstrisinde görülür. İran, Orta Doğu devletleri arasında bu endüstriyi geliştirmeye girişen ilk ülke idi; petrol 1908'de bu-

[17] Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 90-94.

lunmuş ve 1912'de İngiliz-İran Petrol Şirketi ticarî üretime başlamıştı. Birinci Dünya Savaşının başlamasından hemen önce, İngiliz donanmasının yakıtını kömürden petrol ürünlerine çevirmiş olan İngiliz hükümeti, bu şirkette denetimi elinde tutacak oranda bir hisse satın aldı. 1919'da 1,1 milyon ton olan üretim, 1938'de 10 milyon tona yükselmişti. Gene de savaş sonu ortaya çıkan ekonomik kriz, petrol fiyatlarının, dolayısıyla İran'ın petrol gelirlerinin düşmesine yol açtı. 1923'de Rıza Şah, İngiliz-İran Petrol Şirketine tanıdığı imtiyazı geri aldı. Sorun Milletler Cemiyeti'ne getirildi ve 1933'de varılan bir anlaşma ile İranlıların petrol üretimden sağladıkları yüzde artırıldıktan başka, güney batı İran'da şirkete işletme izni verilen 1,295,000 km² alan, 259,000 km²'ye düşürüldü; İran da buna karşılık imtiyazı 1993'e kadar uzatmayı kabul etti. Böylece İngiliz-İran Petrol Şirketi (AIOC) ülkenin ekonomisi konusunda en güçlü etken olarak yerini korudu ve milliyetçi unsurların kızgınlığını üzerine çekmeye devam etti.[18]

FİLİSTİN VE ÜRDÜN

1919 Barış Andlaşması ile İngiltere'nin eline geçen Filistin mandası, zamanla altından kalkılmaz bir yükümlülük haline gelecek, Filistin'le ilgili sorunların bir çözüme bağlanamayışı, bir kuşak boyu İngiliz-Arap ilişkilerini zehirleyecekti. (Bkz. Ann Williams, *Britain and France in teh Middle East and North Africa*, s. 24-9).

Balfour Bildirisi, manda yönetmeliği şartlarına dahildi. Yönetmeliğin 6. Maddesi şöyleydi: «Filistin İdaresi, nüfusun diğer unsurlarının hak ve durumlarını korumak kaydıyle, göç-

[18] Stocking, *Middle East Oil*, Bölüm 1.

edecek Musevileri teşvik etmeyi ve 4. Maddede adı geçen Musevi Kuruluşla işbirliği yaparak göçedenleri iyi koşullar altında barındırmayı, onları devlete ait topraklara ve kamu hizmetlerinde kullanılmayan boş arazilere yerleştirmeyi üzerine alır.»

1918'de Siyonist Örgütü, Kudüs'te kurulmuştu bile. Sonraları 4. maddede sözü geçen Musevi Kuruluşu olarak anılacak ve «Filistin İdaresine Musevi Ulusal Yurdunun kurulmasıyle ilgili ekonomik, sosyal ve benzeri konularda fikir vermek ve yardım etmek amacını güden bir kamu kuruluşu» olarak tanımlanacaktı. Araplara kıyasla Siyonistler, daha birleşmiş, belirli bir amacı olan ve inançlı bir topluluk meydana getirmekteydiler. Böylelikle Musevi Kuruluşu da hükümet içinde hükümet olmaktaydı.

Temelde, Araplar ne mandalık durumunu, ne de Balfour Bildirisini kabul etmişlerdi. Dolayısıyle de İngiliz Yüksek Komiserinin 1923'deki sınırlı bir temsilî hükümet kurulması önerisini reddettiler.

Öte yandan nüfusun küçük bir azınlığını meydana getiren Siyonistler de seçim yoluyle başa geçecek bir hükümet fikrine karşıydılar. Filistinliler, manda topraklarında oturanlar arasında toplumsal bakımdan en ileri ve iyi eğitim görmüş kişiler olmalarına rağmen, sonuç, 1922-1948 yılları arasındaki manda idaresi boyunca Filistin'de tek bir kendi-kendini yönetecek hükümetin iş başına gelmemesi oldu.

İki savaş arası dönemde, İngiltere hükümeti ve onun Filistin'deki temsilcileri soruna bir çözüm bulabilmek için sayısız teşebbüslerde bulundular. İngiltere'den çeşitli soruşturma komisyonları gönderildi ve bunların hepsi bir öncekinin önerdiği siyaseti yanlış gördüklerini belirttiler.

Savaştan hemen sonra başgösteren şiddetli Siyonist aleyhtarı gösteriler, 1923-1929 yılları arasında hayli azalmıştı. Bunun nedeni, Siyonist göçmen sayısındaki düşüştü. 1927'de Fi-

listin'den göçeden Siyonistler, gelen göçmenlerden sayıca fazlaydı. Dolayısıyla Araplarm endişeleri de azalmıştı. Gene de Siyonistler ülkedeki politik ve ekonomik durumlarını güçlendirmeyi kısa zamanda başardılar. Süregelen görüşmeler, 1929 Ağustosunda bir sonuca bağlanmış, Musevi kuruluşunun, dünya yüzündeki Siyonist olmayan Musevi sempatizanlarını da içine alacak biçimde büyütülmesi karara bağlanmıştı. 1929' da Kudüs'te Ağlama Duvarındaki dinsel gösterilerle ilgili bir anlaşmazlık ile şiddet gösterileri yeniden canlandı. İngiltere hükümeti, bu olaylar üzerine yaptığı bir siyaset açıklamasında, Araplarm Siyonist egemenliğinden duydukları endişeyi anlayışla karşıladığını belirterek Araplarm tarafını tutar gibi gözüktü. Aynı zamanda yayınlanan teknik bir raporla da yeni göçmenleri barındıracak toprak kalmadığı belirtilmekteydi.[19] Ancak, izleneceği ima edilen bu politikanın tam tersi, İngiliz Başbakanı Ramsay MacDonald'ın Siyonist Kuruluşun başkanı Chaim Weizmann'a yazdığı bir açıklama mektubunda yer alınca, Arapların artık İngilizler kendi taraflarını tutar gibi olsalar da, Londra'da iktidar üzerinde söz sahibi Siyonistlerin bunu her an değiştirebilecekleri konusunda hiç bir kuşkuları kalmadı.

Filistin dışındaki Araplar ve Müslümanlar, soruna gittikçe daha yakından ilgi duymaktaydılar. 1931 Aralığında yirmi iki Müslüman ülkenin delegelerinin katıldığı bir konferans Kudüs'te toplanarak Siyonizmin tehlikelerine dikkati çekti ve 1933'de Siyonist ve İngiliz mallarına boykot ilân edildi.

1919'da 60.000 olan Musevi nüfus 1931'de 175.000'e yükselmişti. Başka bir deyimle, artış %17.7 idi.[20] Filistinli Araplar bu artıştan endişe duymaktalarsa da, eğer Musevilerin nüfusu bu düzeyde kalsaydı, Araplar büyük bir ihtimalle

[19] Sykes, *Crossroads*, s. 108-112.
[20] Filistin Hükümeti, *Statistical Abstract of Palestine, 1941*, (Londra), s. 12.

aralarında bu oranda bir Siyonist azınlığın sürekli varolmasına rıza gösterirlerdi. Ne var ki, Almanya'da Hitler'in başa geçmesi bu olanağı da ortadan kaldırdı. 1932-1938 yılları arasında çoğu Polonya ve Orta Avrupa'dan kaçan 217.000 Musevi daha Filistin'e göç etti. 1939'da Musevilerin sayısı 429.605'e çıkmıştı. Bu da, tahminen 1.500.000 olan Filistin nüfusunun %28'i demekti.[21] Filistin'de denetimin Siyonistlerin eline geçmesine, Araplarla uzak yakın hiç bir ilişkisi olmayan Avrupa'daki birtakım olayların sebep olması, Arapların kendilerine haksızlık edildiği konusundaki kanılarını daha da artırmaktaydı. Diğer batılı Hıristiyan güçlerin 1939'dan önce Avrupalı Musevileri kurtarmak için hemen hiç bir şey yapmamış oldukları düşüncesi, Arapların bu kanısına daha da güç kazandırmaktaydı.

1935 Aralığında İngiltere bir kez daha temsilî hükümet kurulması önerisinde bulundu. Bu öneri uyarınca Arapların ondört, Musevilerin ise sekiz sandalye sahibi olacağı bir kanun koyucu meclis kurulacaktı.[22] Araplardan bir kısmı, nüfuslarına kıyasla düşük bir oranda temsil edileceklerini bildikleri halde bu öneriyi kabul eder gibi oldularsa da, Arapların böylece sürekli olarak çoğunluğa sahip olacaklarını hesaplayan Siyonistler, şiddetle karşı koydular. 1936 Nisanında çeşitli Arap partileri, Kudüs Müftüsü Hacı Emir el Hüseynî'nin başkanlığında bir Arap yüksek komitesi kurulmasını sağlayacak biçimde birleştiler. Başlattıkları genel grev, Suriye ve Iraklı gönüllülerin de desteklediği bir Arap ayaklanmasına dönüştü.

1937'de Lord Peel başkanlığında yeni bir soruşturma komisyonu Filistin mandasının artık idare edilemez hale geldiğini, Kudüs, Beytüllahm ve Nasır'a da İngiliz idaresinde küçük

21 Filistin Hükümeti, *Statistical Abstract*, s. 12.
22 Sykes, *Crossroads*, s. 156.

bir devlet kurulması şartıyla Filistin'de bir Arap, bir de Musevi devletinin yaratılmasını önerdi. Bu öneri hem Araplar, hem de Musevilerce reddedildi ve bir yıl sonra da Woodhead Teknik Komisyonunca yanlış bir çözüm yolu olarak nitelendi.[23] 1938'de iç savaş daha da şiddetli olarak yeniden patlak verdi. 1939 baharında Londra'da yapılan bir yuvarlak masa konferansına, Filistin sorununun bütün Arap dünyasını ilgilendirdiği gerekçesiyle, bağımsız Mısır, Irak, Suudi Arabistan, Ürdün ve Yemen delegeleri de çağrıldı. Ne var ki, bu konferans başarısızlığa uğradı. 1939 Mayısında Almanya ile savaşa girmek ihtimali karşısında Araplarla arasının bozulmasını istemeyen İngiliz hükümeti, Beyaz Rapor olarak adlandırılan bir siyaset açıklamasıyla Siyonistleri tamamen saf dışı bırakıyordu.[24] Bu açıklama beş yıl içinde Siyonist göçmen sayısının 75.000'den fazla olamayacağını, on yıl sonra, Filistin'in çoğunluğun, yani Arapların, rızasıyle bu konuda yeni bir karar almakta özgür olduğu belirtiliyordu. Araplar, istekleri çok daha aşırı bir uçta olan Hacı Emin'in verdiği salık üzerine Beyaz Rapor'u resmen reddettilerse de, nota genellikle olumlu karşılandı ve savaş boyunca Arap ayaklanması tekrar canlanmadı.

Buna karşılık Siyonistler, Filistin'de kendi devletlerini kurmak konusunda ısrarla diretmekteydiler. Zaten Filistin'deki Musevi topluluğu kendi seçtiği bir temsilî meclis ile kendi kendini yönetmekte, vergilerini bile kendi toplamaktaydı. Yalnızca Musevilerin üye oldukları sendikaların kurdukları konfederasyon *(Histadruth)* bankerlik, müteşebbislik ve toprak sahipliği gibi birtakım başka işler de görmekteydi. 1922-1939 yılları arasında Musevi yerleşme bölgelerinin sayısı 47'den 200'e, Musevilerin ellerinde bulundurdukları toprak ise 598 km²'den 1.435 km²'ye yükseldi. Gelecekle ilgili en önemli

[23] Cmd. 5479 (Londra, 1937).
[24] Cmd. 6019, (Londra, 1939).

kuruluş, idarî mekanizmanın bildiği, fakat göz yumduğu gizli Musevi ordusu *Haganah* idi. Bu ordu Musevi bölgelerine yapılan Arap saldırılarına karşı kendini savunurken hayli tecrübe sahibi olmuştu. Aralarından bazıları Arap ayaklanmalarının bastırılması sırasında İngiliz birliklerine yardım etmişti. İngiltere'nin verdiği Beyaz Rapor ile Siyonist hareket ilk kez İngiltere'yi karşısında görmekteydi. Ancak, 1939 Eylülünde savaşın patlak vermesi Siyonistleri ortak düşmanları olan Almanya karşısında İngiltere ile birleşmek zorunda bırakmıştı.

İngiltere'nin Filistin politikası Birinci Dünya Savaşı sonrası barış anlaşmasında yer alan birbirinin karşıtı şartlar nedeniyle engellendi. Filistin'deki İngiliz görevlileri de fikir ayrılıkları yüzünden ikiye ayrılmışlardı. Bazıları Arapların, diğerleri Musevilerin tarafını tutuyorlar, bir üçüncü grup ise her iki tarafın da isteklerini kapsayan bir çözüm arıyordu ki bu da, Siyonistlerin hevesleri ve ekonomik güçleri karşısında Arap topluluğunu korumak demek oluyordu.

İki savaş arasmdaki dönemde Ürdün'de durum Filistin'deki kargaşalığın yanında tedirgin edecek kadar sakindi. İngiltere'nin Filistin mandasına Ürdün de dahildi, ancak Mandalık Bildirisinin 25. Maddesi, Siyonistlerin bütün karşı koymalarına rağmen, Ürdün'ün Balfour Bildirisi şartları dışında tutulacağını kesinlikle belirtmekteydi. Ülke, yoksul ve gelişmemişti, nüfus azdı, ama Filistin'le kıyaslanmayacak oranda toplumsal bir bütünlüğe sahipti. 23 Mayıs 1923'de, İngilizlerin manda idaresi içinde bazı yükümlülükler taşıması kaydıyla Ürdün'ün bağımsızlığı ilân edildi. 20 Şubat 1928'de ise, bir anlaşma ile Emir Abdullah'ın aynı zamanda Ürdün Yüksek Komiseri olan Filistin Yüksek Komiserince atanacak bir İngiliz Temsilcisi tarafından dış politika, maliye, yabancı uyruklular ve inanç özgürlüğü gibi konularda danışmanlık görevini yükleneceği saptandı. 1928'de imzalanan bir anlaşmaya

1934'de eklenen bir yenisi ile Emir'i diğer Arap ülkelerine konsoloslar seviyesinde temsilciler göndermek hakkı tanındı. 1939'da ise İngiltere hükümeti devlet işlerine yönetecek ve Emir'e karşı sorumlu bir nazırlar topluluğunun kurulmasına izin verdi. 1946'da Ürdün, tam bağımsızlığını kazandı ama gene de malî yardım ve diğer konularda destek olarak İngiltere'ye dayanıyordu. Arap Lejyonu olarak bilinen Ürdün ordusunun başında bir İngiliz kumandan ile yüksek rütbeli İngiliz subaylar bulunuyordu ve bağımsız Arap devletlerinin küçük orduları arasında en iyi örgütlenmiş, en verimli olanıydı.

ALTINCI BÖLÜM

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI

ORTA DOĞU

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'nın patlak vermesi Orta Doğu'daki küçük ve askerî yönden fazla önem taşımayan ülkelerin ikinci plana itilmelerine yol açtı. Bir ölüm kalım kavgasına girişen büyük devletler, kendi savaş çabalarıyla olan ilintileri dışında artık Arap milliyetçilik hareketi ile ilgilenmemekteydiler. Öte yandan, askerî yönden önem taşıyan ve tam anlamıyle bağımsız tek Orta Doğu ülkesi olan Türkiye, tarafsız kalmakla İngiltere ve Fransa'yı hayli hayal kırıklığına uğratmıştı.

1939'da verilen rapor, Arapların İngiliz aleyhtarlığını hayli yumuşattıysa da, aralarmda İtilâf devletlerinin savaşı kazanmalarını isteyenler de vardı. Bu umudu besleyenler, Nazi doktrinine inanmışlıktan ya da Musevi aleyhtarı olmalarından çok, böyle bir yenilgi sonucu İngiliz ve Fransızların boyunduruğundan kurtulabileceklerini hesaplamaktaydılar.

1940'da Fransa'nın düşmesiyle Suriye ve Lübnan'da durum karıştı. Her iki ülkede de bazı Arap liderleri açıktan açığa Almanya'ya yöneldiler; ama çoğunluk savaşın sonucunu beklemek taraflısıydı. Doğu Akdeniz'deki bütün Fransız güçlerinin Vichy'nin emrine verilmesi üzerine kaygılanan İngilizler, 1 Temmuz 1940'da yayınladıkları bir bildiriyle, Alman-

ların Suriye ve Lübnan'ı işgal etmelerine izin vermeyeceklerini açıkladılar ve kurdukları donanma barikatı, diğer cephelerde büyük eksiklikler duyulmasına yol açtı. Fransız Yüksek Komiseri General Dentz, Fransız denetiminin gevşetilmesini isteyen milliyetçilerle uzlaşmaya çalıştı ama görüşmelerden bir sonuç alınamadı.

1941 Mayısında Irak'ta İtilaf taraflısı bir darbe ile olaylar buhrana dönüştü. Vichy hükümeti, Almanya'nın Iraklı isyancılara yardım etmek üzere Suriye'deki havaalanlarını kullanmasına izin verdi ve isyan bastırılır bastırılmaz, İngiltere, Mareşal Pétain'in eski müttefiklerine karşı tavır almamak üzere verdiği sözü tutmadığını öne sürerek, İngiliz ve Serbest Fransız birliklerinden kurulu bir orduyla Suriye ve Lübnan'ı işgal etti. 8 Haziran'dan 14 Temmuz 1941'e kadar süren çatışma hayli çetin oldu; Şam fazla zarar görmediyse de, Beyrut bir yıkıntıya döndü. 14 Temmuz'da imzalanan ateş-kes andlaşması ile Fransız birliklerine ve sivil Fransızlara anavatana geri dönmek ya da Serbest Fransız Birliklerine katılmak hakkı tanındı.[1]

8 Haziran'da Müttefik orduları Suriye ve Lübnan'a girerlerken, General de Gaulle'ün temsilcisi General Catroux yayınladığı bir bildiriyle Suriye ve Lübnanlılara manda idaresinin yürürlükten kalktığını, bundan böyle «özgür ve bağımsız» olduklarını açıklıyordu.[2] İngiltere hükümeti de bu bildiriyi destekledi. Ne var ki, de Gaulle'ün kendi deyimiyle «Fransa'nın Doğu Akdeniz'deki egemen ve ayrıcalıklı durumunu» sürdürmek için elinden gelen her şeyi yapacağı kısa zamanda anlaşıldı. Catroux'a 1936 andlaşmalarını esas alarak görüşmelere başlaması emri verilmişti. Her iki ülkede de durum kritikti. Lübnan'da bazı Hıristiyan unsurlar, ülkede

1 Ziadeh, *Syria and Lebanon*, s. 65.
2 Ziadeh, *Syria and Lebanon*, s. 65-67.

Fransız egemenliğinin devam etmesini kabul etmekteydiler, ama gerek Müslümanların, gerekse Hıristiyanların büyük bir bölümü (ki birlikte çoğunluğu meydana getirmekteydiler) artık tam bağımsızlık istemekteydiler. Arapların taraftarlığını kazanmanın kendisine Savaşta yararı dokunacağını sezen İngiltere (1942'de Savaş, Müttefiklerinin aleyhine dönmüş bulunuyordu) çoğunluğu desteklemeyi daha doğru buldu.

1943 Ekiminde Lübnan Başbakanı Riyad el Sulh'un programını açıklaması üzerine olaylar yine bir bunalıma dönüştü. «Bağımsızlık Bildirisi» olarak bilinen bu açıklama uyarınca, mandaterin geri kalan bütün hakları da Anayasa'da yapılan değişiklik ile elinden alınmaktaydı. Ayrıca, Lübnan'ın egemenliğini ve bağımsızlığını tanıyan diğer Arap devletleriyle özellikle yakın bir işbirliği kurmak niyetinde oldukları da açıklanmaktaydı. Bütün Lübnanlı Müslüman ve Hıristiyan liderlerin imzasını taşıyan ve Ulusal Pakt olarak adlandırılan bu bildiri, Lübnan siyaset hayatının en önemli dönüm noktalarından biridir.

Cezayir'deki Fransız Kurtuluş Komitesi, Lübnanlıların isteklerini reddetti ve Lübnan parlamentosu buna rağmen Anayasayı değiştirmek yoluna gidince, Fransız delegesi General Helleu, Devlet Başkanmm, Başbakanın ve üç bakanın tutuklanmasını emretti. Bu, bir ulusal ayaklanmaya yol açtı. İngiltere müdahale ederek, General Helleu'ya bir ültimatom verdi ve tutuklular serbest bırakılmadığı takdirde, İngiliz birliklerinin onları kurtaracakları bildirildi. Fransızlar bunun üzerine boyun eğdiler. Devlet Başkanı ve bakanlar tekrar görevlerinin başına döndüler ve Anayasa değiştirilmiş olarak kaldı. 1944 boyunca Fransa, elinde tuttuğu hakları yavaş yavaş Suriye ve Lübnan hükümetlerine devretti. Ancak buhran tam olarak atlatılmış değildi, çünkü güvenlik kuvvetleri *(Les Troupes Spéciales)* hâlâ Fransızların denetimi altında bulunmaktaydı. Fransa, bunları Suriye ve Lübnan hükümetlerini

birer anlaşma yapmaya zorlamak için, pazarlıkta kullanmak üzere, daha bir süre elden çıkarmak istemiyordu.

Suriye'de 1943 Temmuzunda yapılan seçimler, manda rejiminin derhal sona ermesini isteyen ve Fransa'nın anlaşma tekliflerine yanaşmayan milliyetçilerin ezici zaferiyle sonuçlandı. Durum, 1944 boyunca bir çözüme bağlanamadan sürüp gitti; ancak bu yıl boyunca Suriye ve Lübnan direniş hareketinin Fransızların taleplerine karşı aldıkları tavır daha da sertleşti. Her iki ülkenin bağımsızlığı, aralarında İngiltere ve Sovyet Rusya'nın da bulunduğu çeşitli güçler tarafından onaylanmış, 1944 Ekiminde imzalanan İskenderiye Protokolu ile İngiltere'nin himayesinde bir Arap Devletler Birliği doğmuştu.

1945 Mayısında Fransızların Beyrut'a Senegalli birlikler çıkartmaları gerilimi fazlasıyla artırdı. Fransızlar 1920'de Suriye'deki bağımsızlık hareketini bastırmak için de benzeri birlikler kullanmışlardı. Çeşitli Suriye şehirlerinde başlayan karışıklıklar Şam'a sıçradı ve Fransızların buna tepkisi Suriye'deki egemenlikleri boyunca ikinci ve son kez ülkenin başkentini bombalamak oldu. İngiltere yeniden duruma müdahale etti ve bu kez Amerika Birleşik Devletleri hükümetince de desteklendi. Verilen ültimatom sonucu, Fransız birlikleri ateşi kesmek ve geri çekilmek zorunda kaldılar.

O sıralarda yeni kurulmuş olan Birleşmiş Milletler Örgütü, Suriye ve Lübnanlıların başvurabilecekleri en uygun merci idi. Fransızlar uluslararası baskı sonucu istemeyerek de olsa buna razı oldular. 1945 Temmuzunda Suriye ve Lübnan'ın ulusal birer orduya sahip olmaları ve *Troupes Spéciales* olarak adlandırılan güvenlik kuvvetlerinin bu orduların emrine verilmesi karara bağlandı. 1946 yazında gerek İngiliz, gerekse Fransızlar, her iki ülkeden de birliklerini geri çektiler.

Fransa'nın Suriye ve Lübnan'daki acı yenilgisi, kuşkusuz biraz da Fransızların inatçılığı ve gerçekçi olmayan tutumları yüzündendi. İngiltere ve Amerika'nın da bunda rolü olduğu inkâr edilemez. Ne var ki, Fransa'nın Doğu Akdeniz'de savaş öncesi durumunu yeniden kazanması hiç bir şekilde söz konusu olamazdı. Fransız kültürü Lübnan'da hayli kök salmıştı ve Fransızlar gittikten sonra bile güçlü etkisini sürdürdü. Ancak Suriye'de Fransa'nın manda rejimi sırasında davranışının uyandırdığı siyasal düşmanlık nedeniyle fazla ömürlü olamadı.

Irak 1932'de bağımsızlığını kazanmıştı ama, İkinci Dünya Savaşı bu ülkenin daha hâlâ İngiliz denetimi altında olduğunu açıkça gösterdi. İtilâf devletlerinin giriştiği propaganda hareketinin etkisinde kalan çeşitli milliyetçi gruplar savaşın Müttefikler aleyhine son bulmasını umud etmekteydiler. 1939 Ekiminde siyasal nedenlerle Bağdat'a sığınan Kudüs Müftüsünün durumu da İtilâfçı taraflısı tutumu yoğunlaştırmaktaydı.

Filistin'deki olaylar, İngiliz aleyhtarlığının artmasına yol açmıştı. Ancak Nuri Sait ve Kraliyet ailesi kesinlikle İngiliz taraflısı olarak kaldılar ve 1939 Eylülünde Irak, Almanya ile diplomatik ilişkisini kesti. 1940 Martında Nuri Sait istifa ederek yerini soylu bir Iraklı milliyetçi olan Reşit Ali Geylâni'ye bıraktı. Aslında bu, izlenmekte olan ve halkın karşı tavır aldığı İngiliz taraflısı siyasetin sorumluluğunu Reşit Ali ile paylaşmak için girişilmiş bir manevradan başka bir şey değildi.

Reşit Ali, «Altın Kare» olarak bilinen dört önemli ordu mensubunun desteğinde, Irak'ın savaş konusunda tarafsız bir tutum benimsemesi yolunda temkinli adımlar atmaya başladı. İngiltere'nin temin edemeyeceği bazı silâhlar için İtalya ve Japonya'ya siparişler verdi. Savaş İngiltere aleyhine bir döneme girmiş olmasına rağmen, Irak hükümeti daha henüz Almanya'nın kendisini destekleyeceğinden kesinlikle emin ol-

madığından İngiliz-Irak anlaşmasının yürürlükten kalktığını ilân etmeye cesaret edemiyordu. 1940 Kasımında İngiliz hükümeti Irak Başbakanına güven duymadığını resmen açıklayarak istifa etmesi için baskı yapmaya başladı. Irak'ta direniş güç kazandı ve 1941 Nisanında Altın Kare uyguladığı bir darbe hareketiyle Reşit Ali'nin tekrar Başbakanlığa getirilmesini sağladı. Kral ve Nuri Sait, Ürdün'e kaçtılar.

Reşit Ali kabinesi, İngiliz birliklerinin Basra'ya çıkartma isteğine karşı koyunca, İngiltere artık müdahale etmeye karar verip, bunun 1930 İngiliz-Irak Anlaşmasına aykırı olduğunu ileri sürdü. Irak ordusunun, ülkedeki sayıca önemsiz İngiliz birlikleri karşısındaki ilk bakışta güçlü gibi görünen durumuna rağmen, İngiltere duruma el koyup Reşit Ali rejimini değiştirme işlemini kolaylıkla başardı. Küçük bir İngiliz birliği, Ürdün çölü yoluyla ülkeye girerken, Hindistan'dan gelen bir diğer birlik Basra'ya çıktı. Irak'ta halkın morali düşüktü; fikir birliği söz konusu değildi; Almanlar söz verdikleri halde yardım göndermekte geciktiler, sonunda gelen yardım ise yeterli değildi. Hitler o sırada Sovyet Rusya'nın işgali hazırlıklarıyla meşguldü.

Reşit Ali hükümeti ülkeyi terketti. Kral ve Nuri Sait geri döndüler. Bundan sonra başa geçen Irak hükümetleri, Müttefiklerle gerektiği gibi işbirliği yaptılar ve Irak, İran'la ilgili harekât ile Sovyet Rusya'ya yapılan yardım için bir üs haline getirildi. 1943 Ocağında Irak İtilâf devletlerine karşı savaş ilân etti. Ne var ki, Reşit Ali ayaklanmasına yol açan duygular daha ortadan kalkmış değildi. Daha sonraki kuşaklardan bir çok Iraklı Reşit Ali'yi ve onun asker arkadaşlarını Irak'ın bağımsızlık savaşında rol almış önemli kahramanlar olarak anacaklardı.

Irak'ta kendine bir üs sağlamayı başaran İngiltere böylelikle İran'daki harekâtı başlatacak duruma gelmiş bulunuyordu. Savaşın başlangıcında Rıza Şah tarafsızlığını açıkla-

mıştı. Ancak ülkede Almanya taraflısı tutum, açıkça hüküm sürmekte, ayrıca Alman dış işleri görevlileri hayli faaliyet göstermekteydiler. İngiltere petrol kaynaklarını kaybetmekten korkuyordu; Almanya'nın Rusya'ya saldırması ve 1941 yazında Kafkasya'ya doğru ilerlemeye geçmesi bu endişesini artırmıştı. İngiliz ve Ruslar, Rıza Şah'a ülkedeki Alman vatandaşlarını İran'dan çıkarması konusunda yaptıkları baskıyı gün geçtikçe artırmaktaydılar. (Daha henüz resmen tarafsız olan Amerika, bu baskıyı desteklediğini kibar bir biçimde belirtmekle yetinmişti.) Rusya ve İngiltere, petrol yataklarını korumak ve kuzeydeki daha zor savunulur ve tehlikeli olan Archangelsk yoluna kıyasla çok daha emniyetli bir şekilde Rusya'ya ikmal hattı sağlamak amacıyla, 26 Ağustos 1941'de, İran'a girdi. İran, direniş hareketi ancak iki gün dayanabildi ve 16 Eylül'de Rıza Şah çekilerek tahtını 23 yaşındaki oğlu Muhammed Rıza'ya bıraktı. İran hükümeti, İtilâf Devletleriyle ilişkisini kesti ve 1943 Eylülünde Almanya'ya savaş ilân etti.

1942 Ocağında imzalanan üçlü anlaşma uyarınca, İngiltere ve Rusya, «İran'ın toprak bütünlüğü, egemenliği ve siyasal bağımsızlığına saygı duyacağını» belirtiyordu.[a] Kendilerine İran topraklarında asker bulundurmak olanağı tanınıyordu, ancak varlıkları askerî bir işgal haline dönüşmeyecekti ve savaş bittikten en çok altı ay sonra, askerlerin hepsi çekilmiş olacaktı. İran'ın bağımsızlığı ve egemenliği konusunda duyulan saygıyı 1943 Aralığında Roosevelt, Stalin ve Churchill, İran'da toplanarak ayrıca belirttiler.

İran koridoru yoluyla Rusya'ya Amerikan savaş malzemesi sevki nedeniyle İran'a gelen İngiliz kumandasındaki geri hizmetlerde görevli Amerikan askerinin sayısı savaş sonunda 30.000'i bulmuştu. Üçlü anlaşmanın kesin ifadesine rağmen, İran savaş boyu askerî işgal altında kaldı. Ruslar,

[a] Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 237-238.

ülkenin kuzey, İngilizler ise güney yarısını denetim altında tutuyorlardı. Ekonomik dengesizlik, enflasyon ve gittikçe artan Sovyet müdahalesi karşısında, İran hükümeti sivil Amerikan danışmanlara ve bir askerî misyon heyetine başvurmak zorunda kaldı. Bu tutum, Sovyetleri kuşkulandırdı ve İran, Almanya'nın yenilgisinden önce başlayan soğuk harbin ilk savaş alanlarından biri haline geldi.

1936 İngiliz-Mısır Andlaşmasının iki ülke arasındaki ilişkiler için uyumlu bir ortam sağlayacağı konusundaki umutlar kısa zamanda yitirildi. 1939 Eylülünde savaşın patlak vermesiyle İngiltere bu andlaşmanın 8.ci maddesini uygulamaya, yani Mısır'ın bütün imkânlarından yararlanmaya başladı. Bu da ülkenin işgali demek oluyordu. Başbakan, ülkede savaş hali ilân etti, Sıkıyönetim yürürlüğe girdi ve Başbakan askerî vali durumuna geldi. Ancak Mısır, kendisi Almanya'ya savaş ilân etmedi. Başlıca siyaset adamlarından bazıları, savaş ilân etmek taraflısıydılar, ama çoğunluk, ya bu savaşın Mısır'ı ilgilendirmediğini düşündüğünden, ya da Müttefiklerin kazanacağına inanmadığından, taraftar değildi. Öte yandan Mısır, anlaşmanm gereklerini yerine getirdikten başka, ülkedeki Alman uyrukluları enterne etti, Alman mallarına el koydu.

İngiliz-Mısır ilişkilerinin eskiye kıyasla artan uyumluluğu, İtalya'nm 1940 Mayısında savaşa girmesi ve böylece Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da da çatışmaların başgöstermesi üzerine yeniden bozuldu. İtilâf Devletlerinin Kahire'yi açık şehir kabul etmelerinin getirdiği avantajlar yüzünden Mısır'ın tarafsızlığı İngiltere'nin işine yaramaktaydı, ancak Kral Faruk'un ve Başbakan Ali Mahir'in Mısır'daki İtalyan şirketlerine ve İtalyan uyruklulara karşı harekete geçmek konusundaki isteksiz davranışları üzerine bir anlaşmazlık başgösterdi. Kral özellikle İtilâf Devletleri taraflısı olmamakla birlikte, maiyetinde hayli İtalyan bulunmuştu. Ali Mahir'in ise Kuzey Afrika'da İtalyanlarla ilişkisi olduğu bilinmekteydi.

Kral bu konuda kararı Ali Mahir'e bıraktığını belirttiyse de, İngiliz Büyükelçisi Sir Miles Lampson'la zaten iyi olmayan ilişkileri bu davranışı üzerine daha da kötüledi. Lampson, bu konuda Mısır'daki düşman ajanlarının Kuzey Afrika'da yürütülen Müttefik harekâtı yıkıcı faaliyetlerde bulunmalarının göz yumulamayacak bir olay olarak niteleyen Başbakan Churchill tarafından kuvvetle desteklenmekteydi.

Churchill, Mısır birliklerinin Batı Çölünden Kahire'ye geri çekilmeleri ve İtilâfçı taraflısı Mısırlı Genelkurmay Başkanı General Aziz el Mısrî'nin görevden uzaklaştırılması konularında ısrar etmekteydi.

İngiltere savaş süresinde Mısır'da Nahas Paşa yönetiminde ve Vafd partisi üyelerinden kurulu bir hükümetin iş başına geçmesini istemekteydi. İngiltere'nin Vafd ile ilişkisi tamamen değişmişti. Popüler bir parti olan ve İngiltere ile işbirliği yapmaya hazır Vafd, Müttefikler için gerekli desteği sağlayabilirdi.

1942 Şubatında Kralın Ali Mahir ya da onun yakınlarından biri yönetiminde bir saray hükümeti kurma niyetinde olduğu öğrenilince, durum siyasal bir buhrana dönüştü. İngiltere, durumu çok ciddi olarak niteliyordu; Rommel'in yönetimindeki İtilâf güçleri Mısır topraklarına girmişler, İskenderiye'ye doğru ilerlemekteydiler. İngiltere, Faruk'a bir ültimatom göndererek, ya Nahas'ı iş başına çağırmasını, ya da taht-tan inmesini istedi ve Kralın bu ültimatoma cevap vermekte gecikmesi üzerine Sir Miles Lampson, silâhlı bir birlikle Abdia sarayını abluka altına alarak Kral'ın yanına girdi ve derhal cevap vermesini istedi.

Kral boyun eğdi ve kurulan Vafd hükümeti sayesinde Müttefiklerin Mısır cephesi sağlama alınmış oldu. İngilizler kısa vadeli amaçlarında başarılı olmuşlardı, ancak böylelikle Krallığı, Vafd partisini ve nihayet Mısır'da kendi durumları-

nı sarsmakla doğru yapıp yapmadıkları bir tartışma konusu olabilir. Başlangıçta halk arasında sevilen Kral, yavaş yavaş gözden düşmekteydi, ama tahtta kaldı ve küçük düşürülmüş olması, Mısırlılar için bir utanç kaynağı olmakta devam etti.

Vafd'ın zaten sallantıda olan durumu, İngiliz tanklarının desteğiyle iktidara gelmesi üzerine daha da kötüledi ve yeni yetişmekte olan Mısırlı milliyetçiler, Müslüman Kardeşler ve benzeri parlamento dışı militan örgütlere yöneldiler. Orduda, Cemal Abdülnasır'ın başkanlığında yeni yeni biçimlenmeye başlayan özgür subaylar grubu, Kralı ve parlamenter rejimi devirerek İngiliz işgaline son vermek için darbe hazırlıklarına başladılar.

Filistin, İkinci Dünya Savaşı boyunca oldukça sakin bir dönem yaşadı. Arap ayaklanmaları yatışmış, Nazi denetimi altındaki Avrupa'dan çıkışları engellendiğinden, Musevilerin göç oranı hayli düşmüştü. Savaşın başlangıcında Filistinli Siyonistler, Beyaz Rapor'un aleyhlerinde olmasına aldırmaksızın, İngilizlerle işbirliği yaptılar, çünkü Nazilere karşı savaşmak için bir Musevi ordusu kurmak umudunu beslemekteydiler. Churchill'in olumlu tutumuna rağmen, İngiliz askerî yetkililerinin karşı çıkması yüzünden bu umutları gerçekleşemedi. Gene de 1944 Eylülünde Musevilerden kurulu bir alay yaratmayı başardılar. Ne var ki, savaş ilerledikçe Siyonistler İngiltere'ye karşı bir tutum benimsediler. 1944'de Sternistler ve İrgun adlarındaki aşırı uçtaki iki örgütün giriştikleri terör hareketleri, İngiliz Devlet Bakanı Lord Moyne'nin Kahire'de öldürülmesiyle doruğa vardı. Filistinli Museviler, savaş boyunca askerî yönden güçlendiler. İngiliz ordusunda eğitim gören 27.000 Museviden başka, savaş gereçleri endüstrisini hızla geliştirdiler. Siyonist güçler, savaş sonunda ellerinde önemli oranda hafif silâhlar bulundurmaktaydılar.[1]

[1] Filistin Hükümeti, *A Survey of Palestine*, (Londra, 1946).

Bu arada uluslararası Siyonizm, çalışmalarını İngiltere'den, her iki politik partiden de destek gördüğü Amerika Birleşik Devletlerine kaydırdı.

İkinci Dünya Savaşının Batı İslâm dünyası üzerindeki etkileri Birinci Dünya Savaşının izlerinden pek farklı olmadı. Savaşların çoğu Kuzey Afrika'da cereyan etti, oysa Birinci Dünya Savaşında çatışmaların merkezi Doğu Akdeniz ile Mezopotamya yöresi olmuştu. Ancak, her iki savaşta da Araplar ve İranlılar pasif izleyiciler, en fazlası topraklarında çatışan Büyük Devletlerin ordularına küçük ölçüde destek olarak kaldılar. İran, Irak ve Mısır'da Müttefik Devletler kendi taraflarını tutan rejimlerin kurulmasını sağlamayı başarabilmişlerdi. Suriye ve Lübnanlılar bağımsızlıklarını kazanarak savaştan yararlı çıktılar, ancak bunu Fransa'ya karşı bir tavır alıp, İngiltere ve Amerika'nın desteğini sağlamakla gerçekleştirebildiler.

Birinci Dünya Savaşı sırasında kısa bir süre sahneye çıktıktan sonra çekilen Amerika Birleşik Devletleri İkinci Dünya Savaşı sonunda Orta Doğu ile kesinlikle ilgilenir oldu. Savaş nedeniyle ertelenmiş olan Orta Doğu'daki Amerikan petrol çıkarları sorunu, hızla önem kazanmaktaydı; bundan sonraki otuz yıl boyunca savaş sırasında İran'la kurulan ilişki devam edecek, aynı derecede önem taşıyan Siyonizm sorunu, Amerika Birleşik Devletlerinin Arap dünyasıyla ilişkisini tayin edecekti.

Amerika'nın Orta Doğu'nun işlerine eskiye kıyasla çok daha fazla karışır olmasına rağmen, 1945'lerde bölgedeki en önemli güç gene de İngiltere olmuştur. Doğu Akdeniz'deki başlıca rakipleri olan Fransızları saf dışı bırakan İngilizler, Orta Doğu'da İtilâf Devletlerine karşı savaş veren ve kazanan ordunun sahibi durumundaydılar. İngiltere, Mısır'da büyük bir askerî üs bıraktı. Ayrıca İtilâf Ordularının savaş sırasında başlıca hedefi olan Kahire'deki Orta Doğu Teçhizat

Merkezi, bütün Orta Doğu'nun bölgesel ekonomik planlaması için kullanılan ana kaynak oldu. Arap Birliği, İngiltere'nin teşvikiyle ve himayesinde kurulmuş bir örgüttü. Eylül ve Ekim 1944 boyunca İskenderiye'de toplanan Arap Konferansına Mısır, Irak, Lübnan, Suriye, Ürdün, Suudi Arabistan delegeleri ve Filistinli Araplar adında bir izleyici katılmıştı. Arap Birliği Paktı 22 Mart 1945'te yedi bağımsız Arap devletinin temsilcileri tarafından imzalanmıştı.[5] Ama gerçekte İngiltere, üstünlüğünü kaybetmeye başlamıştı bile. Savaştan yorgun çıkmıştı, sorumluluklarının bir çoğunu Amerika Birleşik Devletlerine devretmeyi bekliyordu. Bir de, Hindistan'a bağımsızlık tanımak amacını güden İşçi hükümeti 1945 Temmuzunda başa geçince, İngiltere'nin Orta Doğu'yla ilgili çıkarlarının başlıcası ortadan kalkmış oluyordu.

KUZEY AFRİKA

Fransa, (Doğu Akdeniz'e kıyasla çok daha etken olduğu) Kuzey Afrika'da 1945 başlarında eski nüfuzunu yeniden kazanmış, savaşın yarattığı kargaşalık yatışınca da eski gücünü kurmayı başarmıştı. Fransa'nın 1940'daki yenilgisi, hemen ardından İngiliz-Amerikan ordularının Kuzey Afrika'ya gelişi, Birleşmiş Milletlerin ve Arap Birliğinin kuruluşu, giderek Başkan Roosevelt ile bazı meslekdaşlarının sömürgecilik karşıtı görüşleri, üç Mağrip ülkesinde ulusal bağımsızlık arzusunun doğmasına ve gelişmesine yardımcı olmuştu. Çağdaş milliyetçilik hareketlerinin ilk kıpırtıları 1930'larda başlamıştı. Cezayir Halkçı Partisi, 1936'da kuruldu. Tunus'ta yeni dinamik bir ulusal parti olan Neo Destur, 1934'de Habib Burgiba'nın başkanlığında çalışmalarına başladı. Burgiba,

[5] Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 245-249.

Almanlar tarafından salındıktan sonra, 1938 ile 1942 yılları arasında Fransızlarca tutuklanıp hapis yatacak, aynı yıl Fas'ta genç Sultan V. Muhammed ile milliyetçiler arasındaki işbirliğinin temelleri atılacaktı.

1943'de Cezayirli önder Ferhat Abbas, Kuzey Afrika'daki Fransız ve Müttefik otoritelere Cezayir'in taleplerini kapsayan bir manifesto gönderdi. Aynı Ferhat Abbas, o tarihlere kadar, Cezayir diye bir ulusun tarihte varolmadığı gerekçesiyle, ülkesinin Fransa'ya bağlanmasını savunmaktaydı. 1944'de Fransızlar bazı Müslüman sınıfları Fransız vatandaşlığına kabul ettiler; 1946'da çıkarılan bir kanunla da bu Cezayirlilere Fransız Ulusal Meclisinde 15 milletvekilliği, Cumhuriyet Konseyinde de yedi senatörlük hakkı tanındı. Ancak, Cezayir milliyetçiliğiyle ilgili bütün iddia ve talepler şiddetle bastırılmaktaydı. Cezayirli askerler Fransa'nın Alman işgalinden kurtuluşu sırasında önemli rol oynamışlardı. 1945'de İttifak Devletlerinin Avrupa'da kazandığı zaferi kutlamak üzere Setif'te Cezayir bayrakları taşıyan bir grubun yaptıkları yürüyüşün polis gücüyle dağıtılması üzerine başgösteren karışıklıkta yüz kadar Avrupalı öldü. Fransızların giriştiği misilleme hareketi ise 10.000 kadar Müslüman köylüyü öldürmek oldu.[6]

Tunus'ta Burgiba Almanlarla işbirliği yapmayı reddetmişti. Müttefiklerin zaferi üzerine Fransız idaresi yeniden kurulunca bu kez de Burgiba'nın işbirliği talebini Fransızlar reddettiler. Bunun üzerine Kahire'ye kaçan Burgiba, burada Tunus'un bağımsızlığı için çeşitli çevrelerde destek aramaya koyuldu.

1944 Kasımında Fas'ta Ulusal Parti üyeleri ile bağımsızlar Sultan'a gönderdikleri bir manifesto ile Fransa ile imza-

s. 220.
Nevill Barbour (editör), *A Survey of North-West Africa*, (Londra, 1959),

lanmış bulunan anlaşmanın bozulmasını ve Fas'a bağımsızlık tanınmasını istediklerini belirttiler. Karşılık olarak, ileri gelen milliyetçilerin tutuklanması ülkede önemli tedirginlikler yarattı. Sonunda 1947'de Sultan, kendisi Fas milliyetçiliğinin sözcülüğü görevini yüklendi; Fas'ın Arap dünyasıyla yakın ilişkisinden söz ederek ülkesinin kanunî hakkı olan bağımsızlığın derhal tanınmasını istedi.

Her üç Mağrip ülkesinde Fransa, milliyetçi hareketini önemsememeye devam etmekteydi. Bunun nedenlerinden birisi her üç ülkede de, Müslüman nüfusun güçlü kişilerinin, aralarında aydınlar ve toprak sahipleri de olmak üzere, ya inançları, ya da çıkarları nedeniyle, Fransa'ya politik bakımdan bağımlı kalmayı gerekli görmeleriydi.

Ancak milliyetçilerin seslerini daha da yükseltmeleri kaçınılmazdı. Fransızların bölgeye tanıttıkları çağdaş sağlık kuralları, nüfusun olağanüstü artmasına yol açınış bulunuyordu. Yeraltı kaynaklarının işlenmesi ve inşaat dışında endüstri gelişmiş değildi, gittikçe artan nüfus işsizlik sıkıntısı çekmekteydi. Kentlerin çevresinde büyük gecekondu mahalleleri kurulmakta, varolan küçük çapta endüstriyel kuruluşlar ucuz ama yeteneksiz işçi çalıştırmaktaydılar. Her üç Mağrib ülkesinde Arap asıllı olmayan vatandaşlar, gerek sosyal, gerekse ekonomik yönden ayrıcalıklı ve çok üstün düzeyde bir hayat sürdürmekteydiler. Cezayir'e yerleşen Fransızların sayısı daha 1930'larda bir milyonu bulmuştu. Bu grup, Cezayirli Müslümanlara fırsat eşitliği tanınmasına şiddetle karşı çıkıyor, yüksek öğrenimin Fransızlara, ya da Fransızca konuşan öğrencilere özgü olması gerektiğini öne sürüyorlardı. Eğer Fransız kolonlar bu ülkelerin geleceği konusunda herhangi bir fikir sahibi idilerse, bu ancak Cezayir, Fas ve Tunus'un Fransız dil ve kültürünün egemen olduğu birer yeni Fransız vilâyeti olabilecekleriydi. Yerli halk böyle bir ihtimalin, Müslümanlıktan vazgeçerek Fransız kültürünü benimse-

yecek küçük bir azınlık dışında, kendileri için sonsuzadeğin boyunduruk altında kalmak anlamına geldiğini sezmekteydi.

Libya, 1920'lerde İtalyanlar tarafından zorlukla da olsa yola getirilmiş, 1930'larda Trablusgarp ve Bingazi'ye köylü ailelerinden koloniler yerleştirilebilmişti. İtalya'nın Libya'da izlediği politika, Fransa'nın Kuzey Afrika politikasından farklı değildi: Sömürgeleştirme ve İtalyanlaştırma. Osmanlıların kurdukları devlet okulları ve yerel Müslüman medreseler kapatılmıştı. Yerli Arap çocukları için orta dereceli öğretim olanağı yoktu.

Nihayet, 1942'de İtalyanlar ülkeden çıkınca, bir İngiliz Askerî İdaresi kurulmuştu, ama Libya'nın politik geleceği daha henüz çözüm beklemekteydi. 1945'te Dört Büyükler bu konuda bir karara varamadılar. Amerika Birleşik Devletleri Trablusgarb'ın Birleşmiş Milletler'in, Rusya ise kendi denetimine verilmesini istiyordu; öte yandan, Fransa bütün İtalyan kolonilerinin İtalya'ya geri verilmesi gerektiğini öne sürmekteydi. İngiltere, Fransa'nın bu talebine karşı çıkmaktaydı, çünkü savaş sırasında İttifak Devletlerine yardım etmiş olan Sunusîlerin Başkanı Seyyid İdris'e, idarenin bir daha İtalyanların eline bırakılmayacağı konusunda söz vermişti. İtalya, Birleşmiş Milletler'de, Trablusgarb'la ilgili taleplerinde ısrarla diretti. Arap devletleri ise, buna şiddetle karşı koydular. Bir anlaşmaya varılamaması üzerine Birleşmiş Milletler'de yapılan oylama sonucu Libya'nın bağımsızlığı ve bütünlüğü çoğunlukla karara bağlandı. Bu karar 1951 Aralığında Kral İdris'in başa geçmesiyle yürürlüğe girdi.

YEDİNCİ BÖLÜM

SAVAŞ SONRASI TEDİRGİNLİKLERİ

ORTA DOĞU halkları İkinci Dünya Savaşına ancak pasif izleyiciler olarak katılmışlarsa da, savaşın bu halklar üzerinde Batının uydusu olmaktan kurtulmak isteklerini güçlendirmek gibi bir etkisi olduğu muhakkaktır. Bu isteklerinin gerçekleşmesini engelleyen Doğu ile Batı arasındaki soğuk harbin başlaması olmuştur.

İran'da soğuk harp, Almanya'nın yenilgisinden çok daha önce başlamıştı bile. 1943-1944 yıllarında İngiliz ve Amerikan petrol şirketleri ile Sovyet Rusya, İran'ın petrol konusunda kendilerine ayrıcalık tanımasını sağlamay uğraşmaktaydılar. İran hükümeti, bu konudaki görüşmeleri savaş sonuna ertelemiş, ancak Sovyet Rusya 1942'de imzalanan Üçlü Andlaşmanın şartlarına aykırı olmasına rağmen, savaş sonunda İran hükümetine baskı yapmak amacıyla İran topraklarındaki askerini geri çekmeyi geciktirmişti. İngilizler ve Amerikalılar, 1945'te birliklerini çekmiş bulunuyorlardı. Sovyet Rusya ayrıca, Sovyet-İran sınırındaki Azerbeycan'da otonom bir sosyalist cumhuriyet kurmak konusunda İran'ın komünist partisi Tudeh'i desteklemekteydi.

1946 Nisanında İran hükümeti, Rusya ile petrol konusunda, Meclisin onaylaması ve Rusya'nın Mayısa kadar askerini İran topraklarından çekmesi kaydı ile bir anlaşmaya vardı. Hükümet, Azerbeycan'da otoritesini yeniden kazandı ve Sovyet-İran petrol anlaşmasının imzalanmasını geciktirdi.

Soğuk harp, tam anlamıyle 12 Mart 1947'de Amerika Birleşik Devletleri Başkanının Kongreye hitaben verdiği konuşmada açıkladığı Truman Doktrini ile başladı. Bu konuşmada Başkan Truman (Artık İngiltere'nin yardım edecek halde olmadığı gerekçesiyle) adı açıklanmayan, ancak Sovyet tehdidi olduğu kesinlikle belli olan, bir tehlike karşısında bütünlüklerini ve bağımsızlıklarını koruyabilmeleri için Türkiye ve Yunanistan'a yardım etmek için Amerikan Kongresinden yetki talep etmekteydi.[1] 1947 Ekiminde Truman Doktrini İran'ı da kapsayacak biçimde genişletildi ve bundan iki hafta sonra Meclis Sovyet-İran petrol andlaşmasını imzalamayacağını açıkladı. Sovyetlerin artan düşmanca davranışı üzerine, Amerika'nın İran'a gösterdiği ilgi daha yoğunlaştı.

Sovyetlerin askerini geri çekmesi üzerine, İranlı milliyetçiler, Batı ülkeleri ve özellikle İran petrol kaynaklarını tekelinde tutan İngiltere aleyhine döndüler. Önde gelen milliyetçi politikacılardan Dr. Muhammed Musaddık, ülkesinin güneyde İngilizlere tanınan imtiyazın bir eşinin kuzeyde Sovyetlere tanınması anlamına gelen «Olumlu denge» siyasetini reddeden İran'ın, şimdi de güneyde tanıdığı hakları geri alması, yani bir «Olumsuz denge» siyaseti güderek bundan böyle yabancılara hiç bir imtiyaz tanımaması gerektiğini öne sürmekteydi.[2]

İran'ın petrol konusunda İngiltere'ye tanıdığı imtiyaz süresi dolup, şartların yenilenmesi için yapılan görüşmeler bir sonuç vermeyince, Meclis'teki milliyetçi çoğunluk, 1951 Nisanında onayladığı bir kanunla petrol endüstrisini millileştirdi ve bir ay sonra Dr. Musaddık Başbakan oldu. A.I.O.C. İran' dan çekildi, ardından da dünyanın başlıca petrol şirketleri İran petrolüne boykot ilân ettiler. İngiltere, ekonomik baskı ve askerî tehdit yoluna başvurdu, ayrıca sorunu Milletlerarası

Hurewitz, *Diplomacy*, cilt, II, s. 273-275.
Stocking, *Middle East Oil*, s. 155.

Hukuk Kuruluna ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine götürdü. Ancak Kurul, İngiltere aleyhinde karar aldı, Birleşmiş Milletler ise işe karışmayacağını belirtti. Amerika Birleşik Devletlerinin müdahalesi ise bir sonuç vermedi.

İran'ın bu davranışı, Batı'nın askerî ve ekonomik baskısı altında ezilen bütün Orta Doğu'da heyecanla karşılandı. Ama sonunda Musaddık'ın başkaldırısı, gerek ona karşı olanlarının gücü, gerekse ihtilâlci bir önder olarak kendi yetersizliği yüzünden başarısızlıkla sonuçlandı. Musaddık'ın sosyal ve politik tutumu, genel anlamda tutucuydu. Büyük toprak sahiplerinin elindeki araziyi, köylü arasında bölüşmeye ve Şah'ın toprak dağıtımı planına karşıydı. Toprak ağalarının tarımsal gelirden aldıkları payı azaltan ve bazı feodal vergileri kaldıran birtakım kanunların çıkmasına önayak olmuşsa da, bunlar, üyeleri toprak ağalarından meydana gelen komitelerce gerçekleştirilecek reformlar olduklarından, elde edilen sonuçlar pek önemli olmamıştır. Musaddık, 1952'de iktidarı tümüyle eline geçirmiş, 1953 Ağustosunda Şah, ülkeyi terketmek zorunda kalmıştır. Ne var ki, kaçışından altı gün sonra Şah ülkesine dönerek, genellikle Amerikan CIA kuruluşunca hazırlandığına inanılan bir darbe ile idareyi ele geçirmiştir.

Savaşın bitiminde İran'ı terkeden İngiliz birliklerinin ardından İngiliz danışmanların da hemen hepsi ülkeden ayrılmışlardı. Kalanlar, kısa süre önce işe başlamış olan teknisyen ve uzmanlardı. Ancak İngiltere, ekonomik, teknik ve askerî yardım konularında, etkenliği gittikçe artan Amerika'ya rağmen, İran'da nüfuzunu sürdürmekteydi. Öte yandan, İran hükümetindeki Batı taraflısı gruba karşı yeni yetişmekte olan genç milliyetçilerin tepkisi de gittikçe daha belirginleşmekteydi. Çoğunluğunu üniversite öğrencileri, genç subaylar ve serbest meslek sahiplerinin meydana getirdiği genç milliyetçiler, İran'ın hâlâ İngiliz Büyükelçiliğinden idare edildiği kanısındaydılar. Milliyetçiler, 1948'de bir İngiliz-İran Anlaşma-

sının yenilenmesini önlemeyi başardılar. Bu, Başbakan Salih Cabir ile İngiliz Dışişleri Bakanı Ernest Bevin'in 1930'da Portsmouth'ta imzaladıkları anlaşma idi. Artan petrol gelirleri sayesinde ekonomik durumu düzelmiş olmasına rağmen, ırksal ve dinsel ayrılıklarla zaten bölünmüş olan İran'ı yönetmek, yeni yeni ortaya çıkan sosyal ve ekonomik bölünmeler yüzünden daha da güçleşmekteydi.

İngiltere'nin Mısır'la ilişkilerini yeni bir temele oturtmak çabası da, İran'daki kadar başarısızlıkla sonuçlandı. Daha önemli olarak nitelediği başka sorunlara eğilen İngiliz İşçi Partisi, başlangıçta, 1936 İngiliz-Mısır Andlaşmasının bir kaç değişiklikle yürürlükte kalabileceği kanısındaydı. Askerî yetkililer, hâlâ Mısır'da bir askerî üs bulundurulmasının şart olduğu inancındaydılar. Yavaş ta olsa gittikçe artan Sovyet tehdidi karşısında, Mısır'ın da bir bölgesel savunma paktına girmek isteyeceği umulmaktaydı. Başlıca Mısır şehirleri çevresinde üslenmiş İngiliz askerlerinin Mısırlı milliyetçiler üzerinde sürekli olarak kışkırtıcı bir etkisi olmaktaydılar.

Gençliğinde İngiliz aleyhtarı gösteri ve grevlere katılmış yaşlı Sıdkı Paşa, hükümeti kurmak üzere göreve çağrıldığında, Ernest Bevin'le bir anlaşmaya vardı ve Mısır konusundaki tutumu hayli yumuşamış olan İşçi Partisi askerini tümüyle Mısır'dan çekmeyi kabul etti. Ancak İngilizler, gene de Süveyş'deki üssün yerini tutacak bir bölgesel savunma örgütü kurmak umudundaydılar. Varılan karar bir yandan İngiliz Parlamentosundaki tutucu muhalefet tarafından şiddetle yerilirken, öte yandan anlaşma bu kez de Sudan sorunu yüzünden tökezlendi. Sıdkı Paşa, diplomatik kanallardan sızan haberlerden, İngiltere'nin Sudan'da Mısır tahtına bağlı bir Mısır-Sudan ortak idaresine razı olduğu sonucunu çıkarmıştı. Oysa İngiltere'nin hiç de böyle bir niyeti yoktu. İngiliz askerî çevreleri, Mısır'dan çekilindiği takdirde, Sudan'ın denetimini eskisinden de sıkı olarak elde tutmak gerektiği kanısındaydı-

lar. İngiliz birlikleri Nil deltası boyundaki şehirlerden çekilip Süveyş kanalı bölgesine toplandılar, ancak sayıları 1936 andlaşmasında öngörülen 10.000 askerin yedi katıydı.

Bu sıralarda Mısır ve İran sorunları, Filistin'de ortaya çıkan durum üzerine önemlerini yitirdiler. Savaş biter bitmez, Amerikan Başkanı Truman, İngiliz hükümetine resmen başvurarak, 100.000 Musevinin derhal Filistin'e göçtürülmesini istemişti. Amerikan Kongresi ise, bir kısıtlama yapılmaksızın, ülkenin ekonomik kapasitesi elverdiğince Musevi göçünün teşvikine taraftardı. İngiliz Dışişleri Bakanı, işleri daha da karıştıracaklarını düşündüğü Amerika'nın müdahalesine sınırlenmekle birlikte, Bir İngiliz-Amerikan Soruşturma Komisyonunun kurulmasına ve bu konuda sorumluluğu paylaşmaya razı oldu. Komisyon, 1946 Nisanında verdiği raporunda, Filistin'de mandalık durumunun devam etmesini ve 100.000 Musevi'nin göçtürülmesini salık vermekte, ancak yeraltı faaliyetlerinde bulunan ve sayıca 65.000 kadar oldukları tahmin edilen silâhlı Musevi gücünün hâlâ varlığını sürdürmekte olduğuna dikkati çekmekteydi.[3] Başkan Truman, 100.000 Museviye derhal göç izni verilmesini istemekte, İngilizler ise önce silâhlı Musevi birliklerinin dağıtılması gerektiğini öne sürmekteydiler. Manda idaresi, zaten, sayıları kabarık kaçak göçmenlerle ve yaygın Siyonist terör hareketleriyle uğraşmak zorundaydı. Siyonistler, 1946 Temmuzunda İngiliz hükümet görevlilerinin ve askerî yetkililerinin çalışma yeri olan King David Otelini bombalayacak kadar ileri gitmişlerdi.

Öte yandan Arap devletleri, yeni kurulan Arap Birliği kanalıyle Filistinli Araplara yardım edebilmek için ekonomik ve askerî hazırlıklara girişmiş bulunuyorlardı. Ancak, bu devletler, politik ve askerî yönden çok güçsüz olduktan başka, aralarındaki önemli anlaşmazlıklar vardı.

İngiliz Amerikan Ortak Soruşturma Komitesinin Raporu, 20 Nisan 1946. Amerikan Hükümet Basımevi, (Washington, 1946.)

1947'de İngiltere, Filistin'le ilgili çatışan çıkarlar konusunda uzlaşıcı bir çözüm bulmak umudundan vazgeçti. Amerika Birleşik Devletleri, Siyonistler adına yoğun ekonomik ve politik baskı yapmaktaydı, oysa nİgiltere, Arap devletleriyle ilişkilerini daha da tehlikeye sokmaktan çekinmekteydi. Sonunda sorunu Birleşmiş Milletler'e devretmeye karar verdi. Kurulan Birleşmiş Milletler Filistin Özel Komitesi, yaptığı inceleme sonucu, çoğunlukla verdiği raporunda Filistin'in Arap ve Musevi olmak üzere iki ayrı devlet haline getirilmesini, Kudüs ve çevresinin ise uluslararası bir yönetime devredilmesini salık verdi. Bölünme kararı, 29 Ekim 1947'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda 10 çekimser, 13 aleyhte oya karşı 33 oyla alındı.[4] Amerika Birleşik Devletleri küçük ülkelerin temsilcilerine hayli baskı yapmış, Sovyet Rusya da lehte oy kullanmıştı. Bütün Müslüman Asya ülkeleri karşı oy vermişlerdi. Ayrıca Uluslararası Mahkemeye başvurup, Birleşmiş Milletlerin bir ülke halkının isteklerine aykırı olduğu halde, o ülkenin bölünmesi için karar alma yetkisi olup olmadığını sormak konusundaki önerisi çok küçük bir farkla reddedilmişti.

Araplar, Filistin'in bölünmesine kesinlikle karşıydılar, oysa Siyonistler bu kararı kabul ediyorlardı; çünkü nüfusun %30'unu meydana getiren ve toplam yüzölçümünün ancak %8'ine sahip olan Musevilere Filistin'in %55'i verilmekteydi.[5] Birleşmiş Milletler Filistin Özel Komitesi bölünme konusunda İngiltere'yi hakem tayin etmek istedi, ancak İngiltere bu teklifi geri çevirerek, Filistin'deki manda idaresine 15 Mayıs 1948'den itibaren son vereceğini açıklamakla yetindi.

Birleşmiş Milletler'de alınan bölünme kararma karşı Arapların itirazları kısa zamanda çatışmalara dönüştü. Ancak Suriye'den yardıma gelen silâhlı gönüllüler çok daha iyi ör-

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 194 sayılı kararı (iii).
Filistin Hükümeti, *Statististical Abstract of Palestine, 1945,* (Londra).

gütlenmiş, eğitilmiş ve silâhlanmış Siyonistlerin karşısında pek bir şey yapamadılar. Irgunistlerin Deir Yasin'de halkı kılıçtan geçirdikleri söylentileri üzerine paniğe kapılan Arap köylüler, kitleler halinde yurtlarını bırakıp kaçmaya başladılar. 22 Nisan'da Hayfa, 13 Mayıs'ta Yafa Siyonistlerin eline geçti.

14 Mayıs 1948'de son İngiliz birlikleri de Genel Valileri ile birlikte Filistin'den ayrıldılar ve aynı gün Siyonistler İsrail devletinin kurulduğunu ilân ettiler. Amerika Birleşik Devletleri ve hemen ardından Sovyet Rusya İsrail'i tanıdılar.

15 Mayıs'ta Suriye, Ürdün, Irak ve Mısır ordularına mensup birlikler Arapları desteklemek üzere Filistin topraklarına girdiler. Başlangıçta bir kaç başarı elde ettiler, Arap Lejyonu, Beytüllahm çevresinde güneyden gelen Mısır birlikleri buluştular ama, hayatlarının bu savaşı kazanıp kazanamamalarına bağlı olduğunun bilincindeki İsrailliler, olağanüstü bir karşı saldırıyla Arapları yendiler. Sayıca Musevilerle kıyaslanamayacak kadar üstün olan Araplar, savaş alanında bu oranda temsil edilmemişlerdi. Savaş alanındaki 21.500 Arap askerine karşı, Siyonist askerlerin sayısı yaklaşık olarak 65.000'i bulmaktaydı. Ayrıca Siyonistler, çok daha iyi silâhlarla donatıldıkları gibi, savaş boyunca da, Çekoslovakya'dan gelen taze silâh ve gereçlerle desteklenmişlerdi.

Birleşmiş Milletlerin bütün çabalarına rağmen çatışmalar 1949 Ocağına kadar devam etti ve sonunda br tarafta İsrail, öte tarafta Mısır, Suriye, Ürdün ve Lübnan'ın imzaladığı ateşkes anlaşmasının tartışmaları Temmuz'a kadar sürdü. Şimdi İsrail Filistin mandasının neredeyse %80'ini ele geçirmiş, İsrail sınırları içindeki Arapların sayısı ise 700 000-750.000'den 165.000'e inmişti.[6] Filistin'in geri kalan%21'inin içindeki Gazza çölü, Mısır idaresindeydi; Şeria Nehrinin Batı Yakasındaki

[6] Sykes, *Crossroads*, s. 370.

ve Kudüs'ü de içine alan önemli bölge ise 1950'de bütün Arap devletlerinin karşı çıkmalarına rağmen, nehrin iki yakasında oturan halkların katıldığı bir seçim sonuçları uyarınca Ürdün'ün sınırlarına dahil edildi.

Filistin savaşı ve yerli halka yapılan büyük haksızlık, bütün Araplar arasında İsrail'e ve bu durumun yaratıcısı olan iki Batılı güce, İngiltere ile Amerika Birleşik Devletlerine, karşı büyük bir kızgınlık ve kırgınlığın doğmasına yol açtı. Son yirmi yıl boyunca Arap dünyasındaki, gittikçe artan radikalleşme ve batı aleyhtarı duyguların en güçlü kaynağı budur. Bu kırgınlık Filistin'e komşu Arap ülkelerine sığınan Filistinli Araplar yüzünden daha da büyümüştür. 1967'deki altı gün savaşından sonra sayıları iyice artan bu göçmenlerin sayısı, doğal artış da eklenince, 1972'de 1,5 milyonu bulmuştu.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 11 Aralık 1948 tarihinde aldığı bir kararla, bu Araplara geri dönme hakkının tanınmasını, ya da bir tazminat ödenmesini öngörmüşse de, bir sonuç elde edilememiştir. Birleşmiş Milletler'de her yıl tekrarlanan bu karar, İsrail'in bu konuyu ancak genel bir anlaşmanın çerçevesi içinde görüşebileceğini ileri sürmesi yüzünden kâğıt üzerinde kalmaktadır.

Kızgın ve aşağılanmış Araplar, İsrail'i kabul etmeye hiç de niyetli olmadıklarını her fırsatta belirtmektedirler. 1950 Kasımında Arap Birliği ateş-kes'in barış anlamına gelmediği gerekçesiyle İsrail'e karşı savaş sırasında uyguladığı ablukayı sürdürme kararı aldı. Savaşın doğurduğu başlıca sorunlardan bir diğeri de çeşitli Arap ülkelerinde yerleşmiş bulunan Musevi topluluklardı. Siyonistlerin bu Musevileri bir an önce yeni devletleri İsrail'e çağırması yüzünden, yaşadıkları ülkelerin hükümetlerinin gözünde kuşkulu kişiler durumuna düş-

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 194 sayılı kararı (iii).

mekteydiler. Savaşı izleyen ilk bir kaç yıl içinde Irak'ta oturan 150.000 Musevi'nin altıda beşi İsrail'e göçtü.

Savaşın sosyal ve politik yankıları Arap dünyasının hemen her köşesinde duyuldu. 1914 Martında Suriye'deki parlamenter rejim, Albay Hüsnü Zaim yönetiminde kansız bir darbeyle devrildi. Aynı yıl içinde iki askerî darbe daha yapıldı ve 1950'de anayasal rejim yeniden kurulduysa da, bundan böyle Suriye'de ordunun dolaylı ya da dolaysız biçimde politikaya karışması adet haline geldi.[6]

Filistin savaşının Mısır'daki etkileri de aynı derecede derin oldu, ancak gelişip ortaya çıkması daha fazla zaman aldı. Gerek Kral, gerekse Nahas Paşa, Mısır'ın Arap birliği hareketine önderlik etmesi gerektiği inancındaydılar, ancak Mısır ordusunun ne denli zayıf olduğunu bilen Nahas Paşa, Mısır'ın bu işe karışmamasının daha doğru olacağını düşünmekte, bu konuda diretmekteydi. Filistin'e gönderilen Mısır birliklerinin yeteneksizliği ve bozukluğu, genç subayların liderlerinin beceriksizliği konusunda duydukları kuşkuyu iyice artırmıştı. Kral Faruk'un savaşın en civcivli günlerinde çok sevilen Mısırlı karısını boşaması, halkın gözünden daha da düşmesine yol açmıştı.

Savaşın bitiminde, çoğu Müslüman Kardeşler örgütünce düzenlenen terör hareketleri ile birlikte gizli polisin giriştiği karşı terör faaliyetleri hızla arttı. Zaten düşük olan toplumsal yaşama düzeyi daha da düştü. Kral Faruk'la Nahas Paşa'nın sonunda beklenilmedik bir biçimde uzlaşmaları üzerine Vafd, her zamanki gibi büyük bir çoğunlukla seçimleri kazanarak başa geçti. Ancak bu Vafd'ın son iktidar denemesi olacaktı. İngiltere'de İngiliz-Mısır ilişkilerinin düzeleceği umudu uyandıysa da, Vafd'ın halk gözündeki eski sevgisini ve güvenini kazanmak için İngiltere'ye karşı bir tavır alması gerektiği kısa zamanda anlaşıldı ve İngiltere'nin umudları bir kez daha

[6] P. Seale, *The Struggle for Syria*, (Londra, 1965), s. 45.

kırıldı. Vafd, 1951 Ekiminde 1936 İngiliz-Mısır andlaşmasını tek taraflı olarak bozmak kararını almak zorunda kalınca, İngiltere aynı hafta içinde Amerika, Türkiye ve Fransa ile birlikte Mısır ve İngiltere'nin de katılacağı ortak bir Orta Doğu Kumandanlığı önerisinde bulundu.[9] Ancak, Mısır hükümeti, Süveyş Kanalı'ndaki İngiltere'ye ait üsse taze yiyecek sevkini durdurup Mısırlı işçileri geri çektikten başka, gönüllü «Kurtuluş» mangalarının gerilla ve sabotaj hareketlerini de teşvik etti. Bu hareketler sonucu, üs, askerî açıdan tamamen kullanılmaz hale geldi; burada görevli 80.000 İngiliz askeri, her işi bırakıp, kendilerini ve ailelerini savunmak durumunda kaldılar. İngiliz askerî çevreleri, Süveyş'teki üssü elde tutmanın gerekliliği konusunda düşüncelerini değiştirmeye başladılar. Öte yandan Vafd'ın izlediği yol çok tehlikeliydi; ülkedeki zaten gittikçe güçlenen anayasal düzen karşıtı grupları açıkça teşvik etmekteydi.

İngiltere'nin gerilla saldırılarına karşı harekete geçmesi, ülkede, kaçınılmaz olarak büyük bir olayın patlamasına yol açtı. 25 Ocak'ta bir İngiliz birliği İsmailiye polis karakolunu kuşatarak teslim olması için çağrıda bulundu. Karakol, İçişleri Bakanlığından aldığı emir gereği direndi ve bunu izleyen çatışmada 50 Mısırlı polis öldü. Ertesi gün Müslüman Kardeşler ve diğer militan örgütlerin yönetiminde bir grup Kahire'nin merkezini ateşe verip İngilizlere ait ve diğer yabancı örgütlerin bulunduğu binalara saldırdılar. Resmî kuvvetler düzeni sağlamak için işe karışmak görevini akşama kadar geciktirdiler.

Bu olay Mısır'da Krallığın ve parlamenter rejimin sona ermesi sürecini hızlandırdı. Birbirinden beceriksiz hükümetlerin ardarda başa geçip düşmeleri üzerine Özgür Subaylar örgütü harekete geçti ve bu olaydan altı ay sonra kansız bir darbeyle iktidarı ele geçirerek, Kral Faruk'u sınır dışı etti.

[9] Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 329-332.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

«NASIRİZM» - DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

1952 İHTİLALİ'nin önemi Mısır'ın uzun tarihinde bir dönüm noktası olmaktan başka, Arap dünyası ve yeni doğmakta olan Üçüncü Dünya ulusları üzerindeki büyük etkisidir.

Mısır, böylece iki bin yılı aşkın tarihinde ilk kez gerçek yerli Mısırlıların yönetimine geçmekteydi. İktidara geçenler başlıca üç amaç öngörüyorlardı: Krallığı yıkmak, İngilizleri ülkeden çıkartmak ve toprak sahibi sınıfların nüfuzuna son vererek, yeni bir sosyal politik sistem kurmak. Hepsinin ötesinde amaçlanan Mısırlı halka egemenliğini tanımaktı.

Krallığın ve parlamenter anayasanın yürürlükten kaldırılması olayı sıradan bir askerî darbe olmaktan öte niteliklerini Özgür Subaylar grubunun yaratıcısı otuz dört yaşındaki Albay Cemal Abdülnasır'ın kişiliğine borçludur. Abdülnasır, darbeyi izleyen yirmi yıl boyunca, Mısır'ın gerek iç, gerekse dış siyasetini tek başına düzenleyecek ve yürütecekti. Özgür Subaylar arasında Marksizme, ya da Müslüman Kardeşler örgütünün ilkesi olan İslâm reformculuğuna yakınlık duyanlar olmuşsa da, Nasır, başa geçtiğinde (bu grubun üyelerinin çoğu gibi) kesin çizgili bir politik ideolojiden yoksundu. Giderek Arap sosyalizmi olarak adlandırılacak fikirler ve eylemlerin meydana getirdiği bütün, zamanla ve uygulama sırasında gelişecek, biçimlenecekti.

1952 ihtilâlinden hemen sonra gerçekleştirilen başlıca sosyal ve politik yenilik toprak reformu olmuştur. Halkın yüzde yarımından da azını meydana getiren bir grup, Mısır'ın tarıma elverişli topraklarının üçte birinden fazlasını elinde tutmaktaydı. Öte yandan, geçimini tarımdan sağlayan halkın %72'si, her biri 1 *feddan* (yaklaşık olarak 4,5 dönüm) olmak üzere, toprakların yalnızca %13'üne sahipti. Tarım reformu kanunu, toprak mülkiyetini en çok 200 *feddan* (iki ya da daha fazla çocuk sahibi olanlar için ayrıca bir 100 *feddan* hakkı daha tanınmaktaydı) olarak sınırladı ve devlet el koyduğu toprakları *fellahlar* (Mısırlı köylüler) arasında, adam başına iki ilâ beş *feddan* düşecek gibi bölüştürdü. Reform kanunu, ayrıca toprak sahiplerinin işletenlerden aldıkları kiraları da eskiye kıyasla çok düşük bir düzeye indirdi.[1]

Yapılan, ihtilâlci ya da Marksist olmaktan çok, radikal bir reformdu. Tek başına Mısır'ın bütün tarımsal sorunlarını çözümlemesi, kuşkusuz söz konusu olamazdı; ancak tarımsal randımandaki önemli kayıpları büyük oranda azaltmayı başardığı için, gelişmekte olan ülkelerde bir model niteliğini kazandı. Başlıca hedef olan, büyük toprak sahiplerinin kuşaklar boyu sosyal ve politik reformları engellemeyi başaracak kadar güçlü politik nüfuzlarını ellerinden almak gerçekleştirilmiştir.

Bey, Paşa gibi Osmanlı sıfatlarının kaldırılması ve politik parti kurma yasağının kaldırılması yanında, İhtilâlin ilk yıllarında uygulanan iç işleriyle ilgili yenilikler arasında en başarılı olanı hiç kuşkusuz toprak reformu olmuştur. 1952-1954 yılları arasında Nasır, Muhammed Necip ve Müslüman Kardeşler'le iktidar mücadelesindeydi, bir yandan da İngilizleri ülkeden atmakla uğraşmaktaydı.

Özgür Subayların üyesi olmadığı halde, Necip, İhtilâlden birkaç ay önce ve yüksek rütbeli ve üne sahip birine ihtiyaç

[1] P. Mansfield, *Nasser's Egypt*, (Londra, 1969), s. 200-201.

duyulduğundan, komitenin başına getirilmiş, İhtilâlden sonraysa, otomatik olarak İhtilâlci Kumanda Konseyi Başkanı ilân edilmişti. Ancak, namuslu ve sevilen bir kişi olmasına rağmen Necip, İhtilâlci önderlere özgü doğal niteliklerden yoksundu. Yapısı tutucu idi ve makamı gereği, İhtilâlci Komuta Konseyi'nin ateşli genç subayları üzerinde bir otorite uygulamak zorunluğunu duymaktaydı. Ancak, politik anlamda da fazla becerikli olmadığından, usta bir politika oyuncusu olduğunu ortaya koyan Nasır tarafından kısa zamanda saf dışı bırakılacaktı. Necip, Nasır'ın kendisini ihtilâl öncesi sisteme geri dönüşü savunan bir kişi olarak tanıtmasını, özellikle ordunun asla boyun kabul edemeyeceği bir yere itmesini engelleyemedi.

Askerî rejim, zaten tutulmayan ve belirli sağlam kökleri olmayan politik partileri ortadan kaldırmakta pek bir zorlukla karşılaşmadı. Asıl güçlük, Müslüman Kardeşler ve Komünistlerle baş etmekti. Yaygın bir örgüte sahip ve krallığın gözden düşmesine önemli rol oynamış olan Müslüman Kardeşler'e yeni rejimin iktidarda bir pay tanıması gerektiği inancı yaygındı. Ancak, Müslüman Kardeşler'in şiddete başvurma yatkınlığı kendi sonlarını hazırlayan başlıca etken olacaktı. 1954 Ekiminde Müslüman Kardeşler'e mensup birinin hazırladığı Nasır'ı öldürme teşebbüsü, örgütün dağıtılması için yeterli bir gerekçe oldu. Öte yandan, Necib'in örgütle yakın ilişkisi kanıtlanmış, suikast olayına dahil olduğu hiç bir zaman resmen açıklanmamışsa da, makamından alınarak, sürekli göz altına alınmasının nedeni olmuştu.

1954 sonlarında Nasır, tartışmasız olarak Mısır'ın yönetimini ele geçirmişti. Elli yılı aşkın bir süreden beri Mısır'ın başlıca iki politik sorunu, İngiliz askerî işgali ile Sudan'da çözümlenince, Nasır, önemli bir manevra özgürlüğü kazandı. Sudan sorunu halledilmedikçe İngiliz işgali de uzamaktaydı. Sonunda, İhtilâl Komuta Konseyi'nin bu ikisini birbirinden

ayırıp ele alma kararı ile, sorun yarı yarıya çözümlenmiş oldu. İşe Sudan'dan başlandı ve Sudan'a özerklik tanıyan bir İngiliz-Mısır sözleşmesini, üç yıl içinde, 12 Şubat 1953'te, gerçekleşen bir kendi-kaderini-tayin kararı izledi.[2] Bu konuda gerek İngilizler, gerekse Mısırlılar bir anlamda blöf yapmışlardı. Her ikisi de, teklif karşı taraftan geldiği takdirde, bir «Sudanlılaştırma» ya da kendi-kendini-yönetim ilkesini, geri çevirebilecek durumda değildi. Mısırlılar, bağımsız Sudan'ın kendiliğinden Mısır'la birleşmek isteyeceğini umudetmekteydiler. İngilizler ise Sudan'da yapılacak seçimlere bel bağlamışlardı, İngiliz taraflısı (Mısır aleyhtarı) tutucu Umma partisinin başa geçmesini bekliyordu. Mısır taraflısı partilerin seçimi kazanması, İngilizleri hayli şaşırttıysa da, İsmail el Azerî' nin başkanlığında kurulan yeni Sudan hükümetinin tam bağımsızlık ve Mısır'a karşı birleşmek üzere karar alması da İhtilâlci Komuta Konseyini aynı derecede hayrete düşürdü. Ve 1 Ocak 1956'da Sudan bağımsızlığını ilân etti.

İhtilâlci Komuta Konseyi, Sudan konusunda hayli hayal kırıklığına uğramıştı ama bu, İngiltere'nin Süveyş'teki üssü konusunda yapılacak görüşmelere başlamamak için bir neden teşkil etmemekteydi. Görüşmeler 1953 boyunca ve 1954'ün ilk aylarında devam etti. Bir sonuca varılmasındaki başlıca engel, İngiltere'nin Mısır'a hâlâ Batılılarm bir mandası gözüyle bakmakta ısrar etmesiydi. Öte yandan, Mısır'ın artık İngiliz Orta Doğu politikasının merkezi olmayışı işleri biraz olsun kolaylaştırmaktaydı. Türkiye, 1952 sonbaharında NATO'ya girmiş, Aralıkta da İngiliz ortak askerî güçleri karargâhı Süveyş'ten Kıbrıs'a taşınmıştı. Mısır'da kurulan yeni rejime karşı hayli olumlu bir tutum benimseyen Amerika Birleşik Devletleri de İngiltere'yi bir anlaşmaya varmak konusunda zorlamaktaydı.

[2] Cmd. 8904, (Londra, 1953).

Nasır, İngilizlerin Süveyş'te 7.000 İngiliz görevlisi bulundurmak teklifini kesinlikle reddetti, ancak bir diğer Arap devleti ya da Türkiye'nin saldırısı söz konusu olduğunda, üssün tekrar faaliyete geçmesi teklifini kabul etti. Tartışmalar uzayıp bir sonuç elde edilemeyince de üsse saldıran gerillalara göz yumarak, İngiltere üzerinde bir çeşit baskı uygulama yoluna gitti. Sonunda, 1954 Temmuzunda, İngiltere'nin bütün birliklerini çekip, üssü yedi yıl için kiralamak ve burada yalnızca İngiliz şirketlerine bağlı bir sivil ekip bulundurmak teklifi üzerine bir anlaşmaya varılabildi.[3] Anlaşma uyarınca son İngiliz birliği 31 Mart 1956'da Mısır'dan ayrıldı. Yetmiş dört yıldan sonra Mısır ilk kez yabancı işgalinden kurtulmaktaydı.

Anlaşmada, Mısır'ın bazı tavizler verdiği yolunda eleştiriler yapıldıysa da, Nasır'ın Arap dünyasında ünü ve nüfuzu gün geçtikçe artmaktaydı. 1954'de yayınladığı ve bir el kitabı olan *İhtilâlin Felsefesi*'nde de belirttiği gibi Mısır'ın, Arap Çevresi, Afrika Çevresi ve İslâm Çevresi olarak adlandırdığı üç toplulukta oynayabileceği rol konusundaki görüşlerin doğruluğunu zaman gösterecekti. En büyük ve bir çok bakıma en gelişmiş Arap devleti olarak Mısır, geçmişte hayli uzak kalmış olduğu Arap dünyasına önderlik etmek için artık gerekli niteliklere sahipti. Afrika'nın doğmakta olan zenci uluslarında bağımsızlık mücadeleleri daha yeni yeni başlamaktaydı. Nasır şöyle diyordu: «Afrika halkları, kıtanın kuzey doğu bekçisi ve Afrika'nın dış dünya ile arasındaki halka olan bizleri örnek almaya elbette ki devam edecektir.»[4] Aynı biçimde, eski İslâm üniversitesi El Ezher'in bulunduğu Kahire Şehri de İslâm dünyasının odak noktalarından biri olarak yerini korumaya devam edecekti.

[3] Cmd. 9298, (Londra, 1954).

[4] Bkz. Abdul Nasser, *Egypt's Liberation: The Philosophy of the Revolution*, (Bufallo, 1959).

1955'de Nasır'ın önünde yeni ufuklar açılmaya başladı. Nisan ayında Endonezya'nın Bandung kentinde toplanan Afrika-Asya Konferansına katılmış, burada Nehru, Çu en Lay ve Sukarno gibi Asyalı önderlerle aynı düzeyde muamele görüşü Mısır'ın ve Nasır ihtilâlinin önemini bir kez daha kanıtlamıştı. Nehru ve Yugoslavya'nın önderi Tito ile bu dönemlerde dostluk kurmuş, büyük bloklara bağlı olmamak, ya da tarafsızlık politikalarının sağladığı çıkarlar konusunda fikirler edinmeye başlamıştı. Batı'nın uzun yıllardır kendi nüfuz bölgesine dahil ülkelerden biri olarak görmeye alışageldiği Mısır'da ise, tarafsızlık ancak Sovyet Rusya ve Komünist Blok'la daha sıkı bağlar kurma biçiminde gelişebilirdi. 1945'de İran'a yaptığı müdahale dışında Sovyet Rusya, kendisini Orta Doğuyla ilgili bir güç olarak görmüyordu; ayrıca İsrail'in yaratılmasında rol oynadığı gerekçesiyle Arapların kuşkusunu üzerine toplamış olmasına rağmen, Arap dünyasında hemen hiç önemli bir yeri olmamıştı. Ancak 1953 Martında Stalin'in ölmesinden sonra Sovyetler, Orta Doğu'da daha esnek ve maceracı bir politika uygulamaya başladılar. Araplar devletlerindeki etkisiz ve küçük komünist partilere yardım etmek yerine Batı'ya karşı bağımsızlıklarını savunmak amacını güden, halkın tuttuğu ulusal önderleri desteklemek yoluna gittiler. Nasır, bu tanıma en uygun düşen Arap lideriydi.

Bu gelişimin iki kaçınılmaz sonucundan biri, Mısır'ın Batılı güçlerle olan ilişkisinin giderek kötülemesi, ikincisi ise, İsrail'in Nasır'ın yönetimindeki Mısır'ı başlıca rakip görmeye başlaması oldu. İngiltere'de Eden hükümetinin Nasır'a duyduğu düşmanlık, zaman zaman sert söyleşilere yol açan Sudan ve Süveyş Kanalı ile ilgili görüşmeler sırasında başladı. İngiliz-Mısır Andlaşması iki ülke arasındaki ilişkileri düzeltmek gibi bir yarar sağlamamıştı. 1955'de duyulan karşılıklı düşmanlık, Irak, Türkiye, Pakistan ve İngiltere arasında imzalanan ve Bağdat Paktı olarak bilinen bir seri anlaşma ile

daha da arttı.[6] Bu Sovyet karşıtı ittifak fikrinin yaratıcısı Amerika, Arapların İsrail konusuyla Sovyet tehdidi ile kıyaslanmayacak kadar daha fazla ilgili olduklarını farkedince aradan çekilmişti. İngiltere ise bölgede o güne dek sürdürdüğü egemen pozisyonu biraz olsun korumak umuduyle Pakt'a katılmaktaydı. Nasır, Irak'ın Pakt'a girmesini sağlamak için elinden geleni yaptı; çünkü ittifakın Türkiye kanalıyla NATO'ya bağlı, dolayısıyle bir Batı egemenliği aracı olduğu düşüncesindeydi. Ancak, yorulmak bilmez bir Batı taraftarı ve Sovyet aleyhtarı olan Nuri Said'i bu konuda ikna etmeyi bir türlü başaramadı.

Okuma yazma bilir Arap çoğunluk, bu konuda Nasır'la hemfikirdi. Nasır, Ürdün'ün katılmasını engelleyebilecek kadar nüfuz sahibiydi. Ancak Nasır'ın Araplar arasında ünü arttıkça, Batı'da uyandırdığı düşmanca duygular da aynı oranda artmaktaydı. Nasır, başa geçtiği zaman İsrail'le bir ilişkiye girmemesi için gerekli her türlü neden vardı. Çözüm bekleyen iç ve dış sorunlardan başka, Filistin savaşı Mısır ordusunun güçsüzlüğünü ortaya koymuştu. Ilımlı bir Başbakan olan Moşe Saret'in 1953 Aralığından 1955 Şubatına kadar süren yönetimi İsrail'le Mısır için bir yumuşama dönemi oldu; ancak Şubatta ortaya çıkan Lavon skandalı (İsrail Gizli Polisinin, İngilizlerin Mısır'da kalmalarını sağlamak amacıyla giriştiği, Mısırlıları, İngiliz kuruluşlarına karşı yıkıcı faaliyetlere kışkırtmak planı başarısızlığa uğramıştı) 21 Şubat 1955'de eylem taraflısı bir militan olan David Ben Gurion'un yeniden başbakan olmasına yol açmıştı. Bir hafta sonra İsrail, Filistinlilerin saldırılarına karşılık giriştiği bir misilleme hareketiyle Gazze'ye bir baskın düzenledi, Mısır ordusunun karargâhı yok edildi ve Mısır, önemli kayıplara uğratıldı.

Hurewitz, *Diplomacy*, cilt II, s. 390-395.

Bu olay Orta Doğu'nun yakın tarihinde bir dönüm noktasıdır.[6] Mısır'ın askerî yönden zayıflığı iyice açığa vurulmuş ve Mısırlılar, Nasır'ın görmezden gelemeyeceği bir biçimde bu harekete bir karşılık verilmesini ister olmuşlardı. Nasır'ın şimdi silâh temin edecek bir kaynak bulması gerekiyordu. Batı, ödeme konusunda hemen hiç bir kolaylık göstermeden ve ancak küçük partiler halinde silâh satmayı taahhüt ettiğinden, geriye bir tek Sovyet Rusya kalıyordu, ki onların cevabı da olumlu olmuştu. 1955 Eylülünde Nasır, Çekoslavakya yoluyla büyük miktarda silâh satın almak üzere Sovyetlerle bir anlaşma yaptığını açıkladı. Bu, herhangi bir Arap ülkesinin yaptığı bu tür ticarî anlaşmaların ilki olacaktı.

Batı'da Nasır'a duyulan düşmanlık artık doruğuna varmıştı. 1954'de patlak veren Cezayir İhtilâli'nin Kahire'den başlatılıp desteklendiğine inanan Fransa da düşmanlar safına katıldı. Fransızlar, İsraillilerle on yıldan uzun süre devam edecek bir anlaşma imzaladılar ve bu anlaşmaya dahil gizli bir madde ile Fransa'nın İsrail'e silâh satmaya söz verdiği yolundaki haberler, Nasır'ı Mısır'ın bir an önce silâh sağlaması gerektiğine inandırdı. İngilizlerin karşıtlığı öyle bir noktaya varmıştı ki, Eden hükümetinde Nasır'ın İngiltere'nin Arap dünyasındaki geri kalan bütün çıkarlarından yoksun bırakmayı kendine amaç edindiği inancı iyice kesinleşmişti. Araplar arasında başgösteren bütün Batı aleyhtarı duygu ve gösterilerin arkasında Nasır'ın olduğu düşünülüyor; Ürdün'ün Arap Lejyonu'nun başkumandanı İngiliz asıllı General Glubb'un işine birdenbire son vermesinin ardında bile Nasır'ın parmağı aranıyordu. Başkaca, Mısır, Nasır'ın öngördüğü gibi Afrika Çevresinde önemli bir rol oynamaya başlamıştı. Afrika'daki tüm sömürgecilik karşıtı kurtuluş hareketlerinin merkezi Kahire idi ve Mısır radyosu çeşitli Afrika dillerinde teş-

[6] Bkz. K. Love, *Suez the Twice-Fought War*, (Londra, 1970), s. 5-20.

vik edici konuşmalar yayımlamaktaydı. Fransa ve İngiltere'ye kıyasla Orta Doğu'daki dolaysız çıkarları daha önemsiz olan Amerika Birleşik Devletleri, daha çok Nasır'ın güttüğü tarafsızlık poiltikasının soğuk harbi nasıl etkileyeceği konusuyla ilgilenmekteydi. Siyonist taraflısı Kongre üyeleri, Nasır'ın Arap devletlerini kaba kuvvete sığınarak birleştirmek ve birer Sovyet uydusu haline getirmek amacında olduğunu düşünen Amerikalıların bu korkularına sözcülük etmekteydiler.

Ancak, Batılı güçler Mısır'ı kendi yörüngeleri içinde tutmak umudunu tümüyle yitirmiş değillerdi. Mısır'daki yeni rejim Nil üzerinde Asuan çevresinde bir baraj yapmayı ve ülkenin ekilebilir topraklarını %30 oranında artırdıktan başka hidro-elektrik üretimini de büyük bir oranda artırmayı planlamaktaydı. Bu, Mısır'ın kalkınma programının temel taşını meydana getiren bir projeydi. 1956 Şubatında yapılan bir ön anlaşmaya göre, Dünya Bankası, Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'nin para değerlerinde meydana gelebilecek bir değişikliği karşılamak üzere 70 milyon dolar yatırması kaydıyla 200 milyon dolarlık bir kredi açmayı kabul etti. İngiltere ile Amerika ise, Mısır ekonomisinin kendi denetimleri altına girmesi tehlikesini doğuracak, dolayısıyla Nasır'ın kabul edemediği birtakım koşullar öne sürdüler. Sonunda, Nasır bu teklifleri kabul etmeye karar verdiğinde, İngiltere ile Amerika tekliflerini geri almış bulunuyorlardı. Amerikan Devlet Bakanı John Foster Dulles, Mısır ekonomisinin bu denli uzun vadeli bir plan için yeterince istikrarlı olmadığı gerekçesiyle teklifin geri alındığını açıkladı. Mayıs ayında Nasır'ın Komünist Çin'i tanıması Amerika'daki Mısır aleyhtarı tutumun daha da artmasına yol açtı. Amerika ve İngltere'nin daha başından Asuan'daki barajın hiç bir zaman gerçekleşemeyeceğini düşünmüş olabilirlerdi ama, Nasır'ın tepkisi kuşkusuz onlar için bir sürpriz oldu. Mısır'ın, Batı'nın

geri çektiği yardımı Sovyet Rusya'dan sağlayacağını ve barajı gerçekleştireceğini hiç bir zaman akıllarına getirmedikleri muhakkaktı.

Bir hafta sonra, 26 Temmuz 1956'da Nasır, Süveyş Kanalı Şirketi'nin («Kanalımız») millîleştirildiğini ve elde edilecek gelirin barajın yapımında kullanılacağını açıkladı. Yalnız Araplar değil, bütün Üçüncü Dünya devletleri, Batılı sömürgecilere bu denli yürekli bir meydan okuyuş karşısında hayrete düştüler. Bu gerçekten büyük bir tehlikeyi göze almak demekti, çünkü İngilizlerle Fransızların Kanal'ı Mısır'dan geri almaya, bu yolda gerekirse silâha başvurmaya kararlı olduğu biliniyordu. Mısır, gücünü, bu millîleştirme hareketini onaylamamakla birlikte, silâhlı herhangi bir müdahaleye de aynı derecede karşı olduğunu bildiği Amerika'dan almaktaydı. Bu ayrıca, Kanalı kullananların çoğunluğunun da katıldığı bir görüştü. Sovyetler ise, Mısır'ı Kanal konusunda sonuna dek destekleyeceklerini belirttiler.

Üç ay süren sıkıcı görüşmelerden sonra, İsrailliler, İsrail'in Fransa'nın desteğinde Sina bölgesini işgal etmesini, İngiltere'nin de yardımda bulunması kaydıyla kabul ettiler. İsrail 29 Ekimde Sina'ya asker çıkarttı, iki gün sonra da İngiliz ve Fransız uçakları Mısır havaalanlarını bombalamaya başladılar. 5 Kasımda ise, İngiliz ve Fransız birlikleri Port Sait limanına çıkartma yaptılar.

Orta Doğu'da İngiltere ve Fransa'ya duyulan düşmanlık o güne dek erişmediği bir doruğa varmış, bütün Arap dünyası kızgınlıkla ayağa kalkmıştı. Dünya kamuoyu da İngiliz, Fransız ve İsrail saldırısını şiddetle kınamaktaydı. Derhal yaratılan bir Birleşmiş Milletler Gücü'nün[1] işe karışması üzerine Fransa ile İngiltere askerlerini geri çekmek zorunda kaldılar.

[1] Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 1000 sayılı kararı (ES-1).

İngiliz Milletler Topluluğunun çözülmesi ihtimali, Sovyetlerin gönderdikleri uyarı notaları ve nihayet (değeri düşmekte olan sterlin konusunda yardım etmeyeceğini belirten) Amerika'nın tutumu, İngiltere'yi Süveyş harekâtından vazgeçmek zorunda bıraktı. İngiltere ile Fransa ayrıca Mısır konusunda iki yanlış hesap yapmışlardı. Bunlardan birincisi Mısırlıların Kanal'ı kendi başlarına yönetemeyecekleri, ikincisi ise çatışma başlar başlamaz Mısır'da Nasır aleyhtarı bir ayaklanmanın ortaya çıkacağıydı. Oysa Mısırlılar Kanal'ın yönetimini büyük başarıyle sürdürmüşler, Nasır ise gerek Mısır'da, gerekse Arap dünyasında çok daha sevilir bir kişi haline gelmişti. Karşısına çıkan büyük güce askerî yönden yenik düşen Mısır, politik yönden önemli zaferler kazanmıştı. Süveyş Kanalındaki İngiliz üssü, dolu depolarıyla Mısır'ın eline geçmiş, ayrıca Mısır'da İngiliz ve Fransızlara tanınmış birçok ekonomik ayrıcalık da millîleştirilmişti. Böylece Mısır'daki İngiliz ve Fransız denetiminin son kalıntıları da ortadan kaldırılmış oluyordu.

Süveyş olayı, Arap ülkelerindeki Batı aleyhtarı, radikal akıma yeni bir güç kazandıracaktı. İngiliz-Fransız ortak saldırısının önlenmesi ve İsrail'i Sina ve Gazza'dan çıkmaya zorlaması sonucu Amerika'nın Arap ülkelerinde gözde duruma gelişi pek ömürlü olmadı. Eisenhower-Dulles yönetimi, her şeye rağmen soğuk harp ilkelerine sadıktı. İngiltere, Fransa ve İsrail'le aradaki köprüler kısa zamanda onarıldı ve Amerika, Arap dünyasındaki Batı taraflısı tutucu unsurları gittikçe güçlenen «Nasırizm» karşısında desteklemek için yeni bir kampanya açtı. Bu da Mısır'a karşı Batı'nın başlattığı ekonomik engellemeye katılmak demek oluyordu ki, bu durumda Mısır, Sovyetler Birliği'ne daha da yaklaşmak zorunda kaldı. Bu durum, giderek Eisenhower Doktrini olarak adlandırılacak ilkenin doğmasına yol açtı. Eisenhower Doktrini ile Amerika, «Uluslararası komünizmin denetimindeki herhangi bir

ülkenin açıktan açığa saldırısı karşısında kullanılmak» kaydıyla herhangi bir Orta Doğu ülkesine askerî ve malî yardıma hazır bulunduğunu açıklamaktaydı. Bunun sonucu, Arap dünyasındaki ideolojik ateşi daha da harlandırmak ve Sovyet Rusya ile radikal Arap milliyetçiliği arasındaki bağları güçlendirmekten başka bir şey olmadı.

Nasırizm'in Arap kitleleri arasındaki aşırı çekiciliği ve tutulur olması, Arap dünyasındaki bazı kesimlerinde kuşku uyandırmaya başlamıştı. Irak'ta Nuri Said'den başka bağımsız küçük Arap devletlerinin yönetimini uzun yıllardan beri ellerinde tutan liderlerin çoğu tutucu ve Batı taraflısı idi. Bunlar Kahire'nin etkili radyosu ve yayın organları kanalıyle sürdürülen propaganda aracılığıyle gittikçe daha çok taraftar toplayan Nasırizm hareketini kendileri için büyük bir tehlike olarak görmekteydiler. Bu Nasır aleyhtarı güçler, Amerika'nın da teşvikiyle 1957'de seslerini duyurmaya başladılar.

Orta Doğu'nun başlıca petrol üreten devletleri olan Irak, Suuri Arabistan ve Kuveyt, petrol şirketleriyle petrol üreten ülkelerin eski ton başına belirli bir ücret ödemek sisteminin yerine getirilen ve gelirin petrol şirketiyle petrol üreten ülkenin hükümeti arasında yarı yarıya bölüşülmesini sağlayan sistem sonucu, 1950'lerde hayli önemli kazançlar elde etmeye başlamışlardı.[8] Ancak bu ülkelerde zenginliğin artması, rejimin de daha güçlenmesini ya da istikrarlı bir hale gelmesini sağlamıyor, olsa olsa toplumsal gerginliğin daha da artmasına yol açıyordu. Mısırlıların sürdürdüğü propaganda ise, kazançlar arasındaki gittikçe artan farklılığa dikkati çekmek için

İran, Millileştirme konusundaki tartışmalar yüzünden, başta gelen petrol üretici ülkeler arasındaki yerini kaybetmişti. Ancak, Musaddık'ın ölümünden sonra İngiliz, Amerikan, Fransız ve Hollandalılara «Konsorsiyum» adı altında yeni bir ayrıcalık tanımış ve bu, İngiliz Petrolleri Şirketinin (BP, eski adıyla AIOC) önemli bir pay almasına yol açmıştı. İran'ın petrol gelirleri artmaya başladı, ama gene de genel nüfusta kişi başına düşen gelir açısından diğer petrol üreten Orta Doğu devletleri düzeyine erişemedi.

eline geçen bu gibi fırsatları çok iyi değerlendiriyordu. Aralarında Kuveyt en şanslı olanıydı. Çünkü 200.000'i ancak bulan nüfusu ve babaerkil, diğerlerine kıyasla daha aydın bir tutum benimsemiş rejimi ile bütün halkın yaşama düzeyini çok daha yükseltmeyi başarabilmişti.

İbni Suud 1953 Kasımında öldü. Yaşamı sırasında sürdürdüğü babaerkil kabile yönetimi, ölümünden sonra ülkenin artan zenginliği karşısında yetersiz kalmaya başladı. Yerine geçen oğlu Suud, babasına kıyasla yeteneksiz bir liderdi ve aşırı lüks merakı yüzünden Arap dünyasına alay konusu olduktan başka, Suudî soyunun geleceği hakkında kuşkular uyandırmaya başladı. Oysa Irak'ta petrolün sağladığı zenginlik, çok daha akıllı bir biçimde değerlendirilmekteydi. 1950'de çalışmalarına başlayan Kalkınma Teşkilâtı, gittikçe artan petrol gelirinin hepsinin değilse de yüzde yetmişinin ne biçimde kullanılacağını saptamaktaydı. Ekonomik alanda yatırımlar yapılmakta, sel baskınlarının önlenmesi ve sulama gibi konulara büyük toplamlar ayrılmakta, yaratılan ekonomik taban sayesinde halkın çok düşük olan yaşama düzeyi, yavaş da olsa yükseltilmekteydi. Ancak, sosyal bir politikanın varolmayışı, yatırımda ağırlığın eğitim, kamu hizmetleri gibi çoğunluğa çok daha çabuk ve kolay yararlar getirecek konular yerine, uzun vadeli projelere kaydırılmış olması, bir de üstelik kalkınma projelerinin büyük toprak sahiplerini daha da zengin etmesi, Irak'ta radikal ve ihtilâlci güçleri daha da kamçılamaktaydı.

Suriye'ye gelince, petrole sahip olmamakla birlikte, ekonomik potansiyelin yüksek olduğu muhakkaktı. Ancak, bağımsızlığını kazandıktan sonra kurulan pamuk endüstrisine yapılan yatırımlar sayesinde ülkenin kısa zamanda yükselen ekonomik düzeyi, 1950'lerde durgunlaşmış ve Suriye dünyada istikrarsız rejimler ülkesi olarak ün yapmaya başlamıştı. 1950'

de başa geçen Albay Edip Çiçekli, dört yıl sürdürdüğü oldukça başarılı diktatorya rejiminden sonra, 1954'de düşürülünce, anayasal hükümet biçimine geri dönülmüş ve görünüşe göre iktidar parlamenter çerçeve içinde geleneksel partilerin eline geçmişti. Ancak, bu arada önemli bir gelişim yer almakta, bir azınlık partisi olan sosyalist Baas, giderek güç kazanmaktaydı. Baas, 1943'te Şamlı iki öğretmen tarafından kurulmuştu. Bunlardan Mişel Eflâk, Hıristiyandı ve partinin ideologuydu. Diğeri, Salâh Bitar ise, örgütlenme görevini yüklenmişti. 1946'da Fransızların ülkeden ayrılmaları üzerine anayasaya uygun bir politik hareket olarak başlayan Baas, 1952'de önemli bir politik kişiliğe sahip olan Ekrem Huranî'nin Sosyalist Partisiyle birleşerek daha da güçlenmişti.

«Arap milliyetçiliğinin Gandisi» olarak bilinen ve içine kapanık, münzevi bir kişi olan Mişel Eflâk'in fikirleri genellikle ülkücü, bazıları giderek mistik olarak nitelebilir. Bir yere kadar Marksizm'in ve ondokuzuncu yüzyıl romantik Alman milliyetçiliğinin etkilerini taşırlar. Ancak, Eflâk, bütün fikirlerinin Arap yapısına uygun olmasına özellikle önem vermiştir. Arapların kendilerine seçecekleri hedefleri, «Özgürlük, Birlik ve Sosyalizm» olarak özetlemiş ve «Sürekli bir Misyon Yüklenmiş Tek bir Arap Birliği» sözünü Baas'a slogan seçmişti. Özgürlük deyimi politik, kültürel ve dinsel özgürlükten başka, sömürge yönetiminden kurtulmayı da içermekteydi. Birlik, yalnızca Arap halklarının politik anlamda birleşmesini değil, milliyetçiliğni gerçek kaynağı olan, «gizli canlılığa» yeniden hayat kazandırılması yoluyla bir birleşme önermekteydi. Baas sosyalizmi, sosyo-ekonomik ilkelerden çok, kesinlikle tanımlanmamış ulusal bir moral yükseltme ülküsüne dayanmaktaydı. Ne Eflâk, ne de Bitar, kesin sosyalist kurallar benimsemeye gerek duymaktaydılar. Sosyalizmi, yoksulluğu, bilgisizliği ve hastalığı yenebilmek ve diğer uluslarla eşit düzeyde ilişki kurabilecek ileri bir endüstriyel toplum

haline gelmeleri yolunda başvurulacak bir araç olarak tanımlamaktaydılar.[9]

Arap dünyasında radikal, ya da ilerici bir önder olmak açısından Baasçılığın Nasırizm'e kıyasla elindeki avantaj, tek bir lidere, ya da Arap devletine bağlı olmak zorunluluğunu beraberinde getirmemesiydi. 1950'ler boyunca Suriye'den başka Lübnan, Ürdün ve Irak'ta önemli Baas taraflısı hareketler gelişti. Ancak Baas'ın kitlenin desteğini kazanamamak gibi bir de dezavantajı vardı ve bu yüzden iktidarı ele geçirmeyi başarsalar bile, elde tutabilmek için ya diktatorya rejimi uygulamaları ya da faşist yöntemlere başvurmaları gerekiyordu.

Varlığı bile sürekli bir tartışma konusu olan Ürdün, Arap devletleri arasında en zor durumda olanıydı. Nüfusunun yarısından çoğu Filistinliydi ve Ürdün'le birleşmeyi zorunluk gereği kabul etmiş olan bu Filistinliler, yeni hükümdarları Haşimî soyuna herhangi bir sevgi ya da bağlılık duymamaktaydılar. 10 Temmuz 1951'de Kral Abdullah Kudüs'te bir Filistinli tarafından öldürülünce,[10] yerine oğlu Tallâl geçmiş, ancak bir yıl içinde yeni kralın aklen dengesiz olduğu açıklanarak, huzursuzluklar içinde çalkalanan bu ülkeyi yönetme görevi, Tallâl'ın on yedi yaşındaki oğlu Hüseyin'e yüklenmişti. Hüseyin, zaten zor olan bu görevi yanısıra, bir de İsrail'den kaçmış Filistinlilerin tekrar kendi topraklarına sızmak için giriştikleri hareketlere karşı İsraillilerin Ürdün sınır köylerine düzenledikleri misilleme saldırılarıyla uğraşmak zorunda kaldı. Bir yandan da Ürdün'ün Batı ile olan ilişkisini korumak için çaba göstermekte, ancak bu tür girişimleri Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan tarafından desteklenen Ürdünlü milliyetçiler tarafından engellenmekteydi. Kral Suud, kuş-

[9] Bkz.: K. S. Abu Jaber, *The Arab Baath Socialist Party*, (New York, 1966).

[10] Bu komploya Kudüs Müftüsünün soyu olan Hüseyinî ailesinin de karıştığı açık olmamakla birlikte belirtilmiştir.

kusuz radikal bir milliyetçi değildi, ama kendi hanedanıyla ilgili nedenlerle Haşimîlere ve Bağdat Paktı'na karşıydı. Hüseyin, 1956 Martında Ürdün ordusunun İngiliz asıllı başkumandanı General Glubb'un işine son vererek, biraz zaman kazanmayı başardıysa da, Süveyş Kanalı olayı, Ürdün'de Batı aleyhtarı duyguları yeniden alevlendirdi. 1956 Ekiminde, Nasır taraflısı milliyetçi hükümet, Ürdün'ün İngiltere ile yapmış olduğu anlaşmayı yürürlükten kaldırdı ve Ocak 1957'de Mısır, Suudi Arabistan ve Suriye, imzaladıkları Arap Dayanışma Andlaşması ile, Ürdün'e İngilizlerden aldığı yıllık yardımı ödemeyi taahhüt ettiler. 1957 yazında son İngiliz birliği de Ürdün'den ayrılmış bulunuyordu.

Arap dünyasında herşey Nasır'ın lehine bir yol izlemekteyken, 1957'de rakipleri öne geçtiler. Nisan'da Kral Hüseyin, Sovyetler Birliği ile diplomatik ilişkilere girişmeye hazırlanan Nasır taraflısı kendi hükümetine karşı bir darbe düzenledi. Tahtını korumak için iki şeye, Şeria Nehri'nin Doğu yakasındaki Ürdün ordusuna mensup ve kendisine bağlı bedevîlere, bir de Hüseyin devrilirse İsrail'in Şeria Nehrinin Batı yakasının üst kısımlarını da işgal edeceği korkusuna güvenmekteydi.

Arap milliyetçiliğinin cumhuriyetçi bir akıma yol açtığı konusundaki endişesi, gün geçtikçe artan Kral Suud, Kral Hüseyin'e yardım etmek üzere asker gönderdi. Lübnan'da nüfusun yarısını meydana getiren Hıristiyanlar ve önemli sayıda Müslümanlar, yetenekli ve becerikli Başkanları Şamun'un önderliğinde Batı taraflısı gösterilerde bulundular.

Orta Doğu ülkeleri, yavaş yavaş soğuk harbin yarattığı sınırın iki tarafında yerlerini almakta, birbirine düşman iki topluluğa dönüşmekteydiler. Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'nin Nasır'a karşı Batı taraflısı bir cephe yaratmak için açıktan açığa çaba göstermeleri gerilimi artırmakta, Sov-

yet propagandasına yardımcı olmaktaydı. Sovyetler Birliği ile Amerika, Suriye'deki gelişimleri yakından izlemekteydiler. Mr. Dulles, Suriye'nin bir Sovyet uydusu haline gelmesinden korkmaktaydı. Bu korku biraz abartılmış ta olsa, Suriye'deki Batı aleyhtarı akımın gücü inkâr edilemezdi; ülkedeki komünist parti küçük olmakla birlikte, Arap dünyasının en önemli komünist örgütüydü. Ancak ülkede nüfusun büyük çoğunluğu Sovyet sisteminin bir parçası olmaya kesinlikle karşıydı. Öte yandan Eisenhower Doktrinini kabul etmeye yanaşmayacakları da muhakkaktı. Aksine, hükümette kilit noktaları ele geçirmiş olan Baasçılar, Suriye'yi Mısır'la derhal ve etraflı bir biçimde birleşmesini istemek üzere Nasır'a başvurmaya doğru götürmekteydiler. Bu, 1958 Şubatında gerçekleşti ve Birleşik Arap Cumhuriyeti kuruldu.

Bundan sonra olaylar daha da hızlı gelişmeye başladı. 1958 Martında Kral Suud, Suriyelilerin Nasır'ı öldürmek ve Suriye'nin Mısır'la birleşmesini engellemek için bir komplo hazırladığı iddiası üzerine, tahtını, kardeşi Kral Faysal'a bırakmak zorunda kaldı. O zamanlar Faysal, kardeşine kıyasla daha az Batı taraflısı ve Mısırlılara daha yakın olarak bilinmekteydi.

Mayıs ayı içinde, Lübnan'da Süveyş bunalımının yarattığı tehlikeli ayrışma, yaz boyunca sessizce bir iç savaşa dönüştü ve artık Birleşik Arap Cumhuriyetinin bir parçası olan Suriye'nin yardım ve teşvikiyle Başkan Şamun ve batı taraflısı hükümetine karşı bir darbe yapıldı.

14 Temmuz 1958'de Irak İhtilâlinin patlak vermesi ile olaylar doruk noktasına vardı. Nuri Said, Şamun'a yardım etme kararı ile kendi sonunu hazırladı. Tuğgeneral Abdülkerim Kasım ile subaylarından Albay Abdülselâm Araf'a Temmuz başlarında birliklerinin başına geçip, Ürdün üzerine yürüme emri verilmişti. Planlananın, Suriye'yi işgal edip, Mı-

sır'la birleşmesini önlemek olduğu hemen hemen kesindi. Ancak Kasım ile Araf, verilen emri yerine getirmek yerine Bağdat'ta iktidarı ele geçirdiler. Nuri Sait, genç Kral ve tahtın varisi olan amcası öldürüldü; Irak'ta cumhuriyet kuruldu. Böylece Batı'nın Arap dünyasındaki en güçlü kalesi tek bir darbeyle yıkılmış oluyordu. Bölgedeki çıkarlarının arda kalanını da yitireceğinden korkan Amerika, Şamun'un yardım isteğini Lübnan'a denizden asker çıkararak cevapladı. İngiltere ise Kral Hüseyin'i korumak için Ürdün'e asker yolladı. Ancak gücü gittikçe artan Nasırizm'e karşı Batı'nın askerî bir harekâta girişmesi söz konusu olamazdı. Lübnan'daki iç savaş, ılımlı bir kişi olan Başkumandan General Şahab'ın başa getirilmesi ve her iki taraftan parti mensuplarından bir hükümet kurulması ile verilen karşılıklı taviz sonucu yatıştı. Lübnan'ın bağımsızlığı böylece korunmuş oluyordu. Ancak, güttüğü Batı taraflısı dış politika, eskisi kadar açıkça sürdürülmeyecek, dolayısıyle de Arap milliyetçileri için daha kabul edilir bir biçim alacaktı.

Nasır ve hareketi, başarısını olanca hızıyla sürdürmekteydi. Mısır, Arap milliyetçiliğin kalbi olan Suriye'yi denetim altına aldıktan başka, Irak'taki başlıca rakibini de ortadan kaldırmıştı. Yemen'in aşırı tutucu ve yaşlı İmamı Ahmet bile, kendi geleceğini garanti altına alabilmek için birleşme teklifinde bulundu ve Birleşik Arap Cumhuriyeti ile Yemen arasında Birleşik Arap Devletleri adı altında oldukça gevşek, federal bir bağlantı kuruldu. Daha henüz hemen hiç kimse, Nasır hareketinin artık inişe geçmenin kaçınılmaz olacağı belli bir aşamaya geldiğinin farkında değildi. Aslında Nasırizm'in olağanüstü başarıları (ki bunların çoğu rakiplerinin yanlışlarından, Arap kitlelerine yaptığı çağrının ardındaki gerçeği anlamamalarından doğmuştu) Nasır'ın içinde bulunduğu zayıf durumu saklamaktaydı. Süveyş olayı ve sonrası, Mısır'ı, sürdürmeyi bekleyemeyeceği uluslararası bir yere getirmişti. Na-

sır'ın kendisi de Arap devletleri ile politik bir birlik kurmanın birçok pratik engeller nedeniyle olanaksız olduğunu ve Siyonistleri Filistin'den atamayacağını biliyordu. Ama onun izindeki Araplar, artık kendisine bir kahraman, Arap halklarını birleştirecek ve düşmanları kovacak yeni bir Selâhattin gözüyle bakmaktaydılar. Zaman zaman da sarhoş edici konuşma yeteneği, karşılarındaki zorlukları olduğundan daha önemsiz göstermekteydi.

Ve sonunda başarılı ilerleyişi ciddî bir engel karşısında durakladı. Irak'la Mısır'ın iyiye dönen ilişkileri, kısa ömürlü oldu, çünkü General Kasım, iki ülkenin derhal birleşmesini savunan Albay Araf'ı tutuklayıp hapsettirdi. Ardından 1959 Aralığında Musul'da başgösteren ve bastırılan bir ayaklanma yüzünden Nasır'ı suçladı. 1959 boyunca Iraklı komünistler, Arap birleşme hareketi taraflıları karşısında gittikçe güçlendiler. Nasır, bu grubun bütün Araplar için ciddî bir tehlike olduğuna inanıyordu. Kasım, iki tarafı birbirine kırdırarak dört yıl iktidarda kalmayı başardı. Ama Nasır ona hiç güvenmiyor, sürekli olarak eleştiriyordu. Buna karşılık, kendini beğenmiş ve dengesiz bir kişi olan Kasım'da, Nasır'a karşı gün geçtikçe artan bir kıskançlık ve nefret gelişmeye başlamıştı.

Nasır'ın Iraklı komünistleri sürekli olarak eleştirmesi, Sovyetler Birliği ile arasının açılmasına ve Mısır'a yapılacak (Baraj projesini de kapsayan) önemli bir Sovyet askerî ve malî yardımının geri alınmasına yol açtı. Bu, Nasır'a Sovyetlere bağlı olmadığını göstermek olanağını sağladı. Ayrıca, Mısır'ın Amerika ile ilişkisinin bir yere kadar düzelmesine, Amerikan yardımının yeniden bağlanmasına, Ürdün ve Suudi Arabistan ile Mısır'ın arasının düzelmesine de bir neden oldu. Ancak en ilerici ve devrimci iki Arap devletinin, başarılı bir ortaklık kuramamış olmaları, Arapların çoğu için acı bir hayal kırıklığına yol açmaktan da geri kalmadı.

Suriye'nin, Nasır'ın yönetimine girmesi, Arap politik birliğinin kurulması yolunda yapılacak ilk gerçek sınav olması açısından da büyük önem taşır. Suriyeliler, birleşmek için ilk kez Nasır'a başvurduklarında, Nasır tereddüt etmiş, beş yıllık bir deneme süresini daha uygun gördüğünü öne sürmüştü. Sonunda birleşmeyi onayladığında ise, tam anlamıyle birleşilmesini, sıkı bir merkezî örgütü şart koşmuştu. Öne sürdüğü bir diğer şart da, Suriye'deki bütün siyasal partilerin kaldırılmasıydı.

Birleşme için Suriye'de gereken zemini hazırlayan Baasçılar, Nasır'ın koruyucu nüfuzuna sığınıp, Suriye'de iktidarı ellerinde tutmayı tasarlamışlardı. Oysa Nasır, Baasçılara denetimi tekellerinde tutma izni vermeye hiç de niyetli değildi. 1959 Ekiminde, en yakın meslekdaşlarından Abdülkerim Amir'i Suriye'ye vali atadı. Aralıkta da Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin Baasçı bakanları, muhalefete geçmek, ya da politikadan çekilmek üzere hükümetteki görevlerinden ayrıldılar. Birleşik Arap Cumhuriyeti hükümeti, giderek, Kahire çevresinde merkezîleştikçe, birliğe karşı olan bütün hizipler ve çıkar grupları arasında bir dayanışma oluşmaya başladı. Bunlar, partileri kapatılmış politikacılar, Mısır'da yürürlüğe giren kanunların Suriye'de uygulanmasına karşı olan iş adamları, tüccarlar ve toprak sahipleri ile Mısırlı üs ve şeflerin idaresinde görevlerini sürdürmekten hoşlanmayan subaylar ve devlet memurlarıydı. Kısacası, kendilerini Arap milliyetçiliğinin kurucusu olarak gören Suriyeliler, Mısır karşısında ikinci sıraya geçmekten hoşnut değillerdi. Sonuçta, Suriye'de durumdan hoşnut olmayanlar bir darbe yaptılar. 28 Eylül 1961'de birkaç subay ayaklandı ve kısa zamanda ülkenin idaresini ele geçirdi.[11] Nasır bir an müdahale etmeyi düşündüyse de, kaba kuvvetle bir şeyin çözümlenemeyeceğini görerek

11 M. Kerr, *The Arab Cold War*, 1958-1964 (Londra, 1965), s. 28-34.

vazgeçti. Şimdi sevinme sırası Nasır'ın düşmanları Ürdün, Irak ve Suudi Arabistan'a gelmişti. Kral Hüseyin bir kaç saat içinde Suriye'de kurulan yeni rejimi tanıdığını açıkladı.

Nasır, durumdan ne denli yararlansa kâr olacağını düşünüp, Suriye'nin Birleşik Arap Cumhuriyetinde kalmak gibi bir zorunluluğu olmadığını ve Birleşmiş Milletlere, ya da Arap Birliğine ayrı bir ulus olarak katılmasına karşı çıkmayacağını açıkladı. Ancak Mısır, Birleşik Arap Cumhuriyeti içinde kalacaktı.

Nasır, cesur ve telâşsız hareket etmişti, ama çok önemli bir engelle karşılaştığı da muhakkaktı. Kimi onun iktidardan düşeceğini, kimi de artık Arap dünyasıyla uğraşmaktan vazgeçip Mısır'ın iç işlerine yönelèceğini söyledi. Hem elinde böyle bir olanak da vardı, çünkü kendi ifadesine göre, Suriye'yi yönetmek zamanının dörtte üçünü almaktaydı. Gerçekten de Nasır'ın dış işleriyle uğraşmaktan hayli zamandır ihmal ettiği Mısır'ın kendi politik yapısına bir an önce eğilmesi gerekiyordu.

Özgür Subaylar iktidara geldiklerinde ne milliyetçi bir sömürgeci aleyhtarlığı dışında ideolojileri, ne de bir politik ve ekonomik görüşleri vardı. Tarım reformu dışında, ki burada da asıl hedef politikti, İhtilâlci Komuta Konseyi'nin ekonomik alanda güttüğü siyaset başlangıçta temkinli ve tutucu olmuştu. 1950'lerin ortalarında, «sosyalist, demokratik, işbirlikçi» bir toplum olarak tanımlanan pek iyi belirlenmemiş bir kavram ortaya atılmışsa da, önemli bir gelişme sağlanamamıştı. Nasır ve meslekdaşları, endüstrileşmeyi hızlandırmak, ekonomik büyüme oranlarını yüksek tutmak, kamu hizmetlerini artırmak ve Barajın yapımını gerçekleştirmek için (Barajın yapımı yalnız başına 1952 İhtilâlinin uyandırdığı umutları besleyecek kadar önemliydi) Mısır'ın bütün ekonomik kaynaklarını ve insan gücünü seferber etmeleri gerektiğini görmek-

teydiler. Bu kaçınılmaz olarak ekonomide kamu sektörüne çok daha önemli bir yer vermeyi gerektiriyordu. Bu akım, Süveyş olayı sonucu, bütün İngiliz ve Fransız ekonomik çıkarlarının devletin eline geçmesiyle daha da güç kazanmış ve Mısır'ın komünist ülkelerle daha sıkı bağlar kurmasına yol açmıştı.[12]

1960'da Mısır'daki rejim, artık başlangıçtaki inancından vazgeçmiş, endüstrileşmenin devletin denetimi altında özel sektör tarafından gerçekleştirilemeyeceğini görmüştü. 1961 yazında çıkarılan bir seri kanunla pamuk ihracat firmaları, bankalar ve sigorta şirketlerinin tümüyle, 275 bellibaşlı endüstriyel ve ticarî kuruluşun ise kısmen ya da tümüyle millîleştirilmesi, gelir vergisinin önemli oranda artırılması, sahip olunabilecek azami toprak ölçümünün 200'den 100 *feddan*'a indirilmesi karara bağlandı ve Birleşik Arap Cumhuriyeti sosyalizme doğru büyük bir adım atmış oldu. (Bu kanunların Suriye'de de uygulanması üzerine Suriye burjuvazisi Mısır'la kurulan politik birliğin bozulmasını desteklemiştir.)

Ancak bütün bunlara rağmen Mısır'da çalışır bir politik sistem kurulması yolunda bir adım atılmış değildi. 1956 Anayasası uyarınca Nasır Başkan olmuş, İhtilâlci Komuta Konseyi dağıtılmıştı. Nasır'ın sürekli karşı olduğu çeşitli partiler yerine Ulusal Birlik adında tek bir politik örgüt kurulmuştu. Ancak, Ulusal Birlik, yeterli olmamaktaydı. Gerektiği gibi kök salamamıştı, karmaşık tüzüğü Mısırlı kitleler için anlaşılır olmaktan çok uzaktı.[13] Bütün bunlardan başka, Nasır Suriye'deki sağ kanat partilerine mensup kişilerin bu örgütün içine sızmayı başarıp, Suriye'nin Mısır'la birleşmesine karşı yapılan darbeyi hazırlamış oldukları kanısındaydı. Mısır burjuvazisinin de benzer bir harekete geçeceğinden kuşkulanan Nasır, bir tedbir olarak daha saldırıya uğramadan bir misilleme

[12] Mansfield, *Nasser's Egypt*, Bölüm 9.
[13] Mansfield, *Nasser's Egypt*, Bölüm 11.

harekâtı düzenleyerek, Mısır'ın en zengin ailelerinin mallarına devlet adına el koydu. (Mısır'da toprak reformundan sonra bile hayli sayıda milyoner ve milyarder kalmış olması, zenginliğin sosyalist düzen uyarınca halka dağıtılması işleminin gerektiği kadar derinlemesine yapılmamış olduğunu gösterir.)

1962 Mayısında Halk Güçleri Ulusal Kongresi'ne katılan işçi sendikaları, meslek kuruluşları ve diğer topluluk üyeleri Nasır'ın kış boyunca hazırlamakta olduğu Ulusal Hareket Bildirisi'ni tartışmak üzere Kahire'de toplandılar. 30.000 kelimelik Bildiride, Nasır, Arap milliyetçiliği konusundaki görüşlerini de açıklamaktaydı. Mısır'da Birinci Dünya Savaşından sonra uygulanmaya başlanan parlamenter demokrasinin «yüz kızartıcı bir maskaralık» olduğu söylendikten sonra, aşağıdaki açıklama yapılmaktaydı

> Politik demokrasi, sosyal demokrasiden ayrı olarak düşünülemez. Hiç bir vatandaş şu üç konuda garanti verilmediği sürece oy verme konusunda özgür sayılamaz: a) Her türlü sömürüden kurtarılmış olmalı; b) Diğer vatandaşlarla birlikte ulusal zenginlikten payını alabilmek eşitliği kendisine tanınmış olmalı, c) Gelecekteki güvenliği konusunda hiç bir endişe duymamalıdır.[14]

Bu ilkeler uyarınca Bildiri'de tüm ekonominin,yani, demiryolları, karayolları, limanlar, havaalanları, diğer kamu hizmetleri, bankalar, sigorta şirketleri, ağır ve hafif endüstri ile yeraltı kaynaklarının ve madenciliğin kamu mülkiyetine geçirilmesi önerilmekteydi. İthalâtın tümü, ihracatın ise dörtte üçü kamu sektörünün denetiminde yapılmalı, ayrıca herhangi bir alanda tekelleşmeyi önlemek için kamu sektörü sekiz yıl içinde iç ticaretin en az dörtte birini eline alabilmeliy-

[14] Bildiri, İngilizce çevirisi, (Kahire. 1962), s. 36.

di. Tarıma elverişli toprakların mülkiyeti konusunda azamî genişlik, aile başına 200 *feddan*'dan 100 *feddan*'a indirilmeliydi, (Toprağm millîleştirilmesi söz konusu değildi). Binalar, sömürüyü önleyecek biçimde sürekli denetlenmeleri kaydıyla, özel mülkiyette kalabilirdi.[15]

Kurulacak yeni siyasal örgüt Arap Sosyalist Birliği adını alacaktı. Köyler, fabrikalar ve işliklerde kurulacak, «temel üniteler»den meydana gelecek taban üzerinde inşa edilecek piramid biçimindeki yapıda bunları ilçe ve il düzeyinde seçimle iş başına getirilen kurullar izleyecek ve piramidin en uç noktasında Ulusal Yönetici, yani Başkan olacaktı. Arap Sosyalist Birliği'nin yasama organı Ulusal Meclisti. Burada da, Birliğin seçimle görev başına getirilen bütün kollarında olduğu gibi, sandalyelerin yarısı işçi ve köylülere (bunlar yirmi beş *feddan* ya da daha az toprak sahibi kişiler olarak tanımlanmaktaydılar) ayrılmıştı.[16] Nasır, böylelikle kitlenin yönetime daha büyük oranda katkısı olabileceğini düşünmekteydi. Bildiri'nin diğer ilkelerinde, kadın eşitliğinden ve aile planlamasının gerekliliğinden söz etmekteydi.[17] Ayrıca kırsal kesimdeki yaşama düzeyinin kentlerdeki düzeye yaklaştırılması gereğinin üzerinde önemle durulmaktaydı.

Ulusal Kongre, Bildiriyi hiç bir değişiklik yapmaksızın kabul etti. 1962 Eylülünde Nasır, Ali Sabri'nin başkanlığındaki kabineyi yeniden görev başına çağırdı.

15 Bildiri, İngilizce çevirisi, (Kahire. 1962), s. 53-56.
16 Bildiri, İngilizce çevirisi, (Kahire. 1962), s. 43-56.
17 Bildiri, İngilizce çevirisi, (Kahire. 1962), s. 73.

DOKUZUNCU BÖLÜM

KUZEY AFRİKA BAĞIMSIZLIĞINI KAZANIYOR

TUNUS

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'ndan sonra, Fransa'nın mandater olarak bütün yetkisini kullanıp Tunus'u bildiği gibi yönetmeye kalkışması üzerine, Neo-Destur partisi üyesi olan ve olmayan bütün milliyetçiler, büyük tepki gösterdiler. Tunus da artık otonom olmak, Tunuslulardan kurulu bir meclis tarafından yönetilmek istemekteydi. Yeni atanan Fransa Genel Temsilcisinin liberal tutumu da fayda etmemişti ve 1950'de Fransız hükümeti Tunus'a kademeli olarak iç işlerinde özerklik tanımaya karar verdi. Tunus'ta kurulan yeni hükümete Neo-Destur partisi genel sekreteri Selâh bin Yusuf da üye olarak alındı. Hükümet, Fransız denetiminin azaltılmasını, buna karşılık kendisine iktidarda daha büyük bir pay tanınmasını, ayrıca devlet memuriyeti ile ilgili kanunların Tunuslulara öncelik tanınacak biçimde değiştirilmesini istedi. Ancak Tunus'taki güçlü Fransız kolonisi, (sayıları 180.000'i bulmaktaydı) özerkliğin genişletilmesine karşıydı ve Paris'teki hükümetin yapılacak reformları engellemesini sağlamayı başardılar. Yeni atanan Fransız Genel Temsilcisi, daha sert bir tutum benimseyerek, Mısır'dan yeni dönmüş olan Burgiba'yı ve Neo-Destur partisinin diğer birkaç önemli üyesini tutukladı. An-

cak Selâh bin Yusuf, Kahire'ye kaçmayı başardı. Tedirginliğin gittikçe artmasını, Fransız polisine ve Fransızlarla işbirliği yapan Tunuslulara karşı girişilen şiddet hareketleri izledi. Fransızlar buna karşılık bir misillemeye geçince, *Fellaha* olarak adlandırılan örgütlenmiş silâhlı çeteciler dağlarda toplanmaya başladılar.

1954 Temmuzunda Pierre Mendès-France başkanlığındaki Fransız hükümeti, uzlaşıcı bir tutum benimseyerek, Tunus'a tam özerklik tanıdı ve Fransa'nın Tunus'taki çıkarlarını tartışmak üzere görüşmelere başlanılmasını önerdi. Neo-Destur partisi üyelerinin çoğunlukta olduğu yeni bir hükümet kuruldu ve Tunus'taki Fransız kolonisinin sürekli engellemelerinden ötürü hayli uzun süren görüşmelerden sonra, 1955 Haziranında Fransız-Tunus sözleşmesi imzalandı.[1] Tutuklu olduğu Fransa'dan ülkeye dönen Habib Burgiba'yı halk büyük sevgi gösterileriyle karşıladı.

Üç ay sonra Selâh bin Yusuf, Kahire'den dönerek Burgiba ve Fransız-Tunus sözleşmesi aleyhine şiddetli bir sol kampanya açtı. Neo-Destur partisinden destek gören Burgiba, mücadeleyi kazandı, Selâh bin Yusuf, ülke dışına kaçmak zorunda kaldı.

Sözleşme gene de Tunus'un egemenliğini hayli sınırlamaktaydı. Bu yüzden, 1955 Kasımında Fas, Fransa'dan tam bağımsızlık için söz alınca, Burgiba da Tunus adına aynı hakkın kendilerine tanınmasını istedi. Guy Mollet başkanlığındaki sosyalist hükümet, 1956 Martında bir protokolla Tunus'a tam bağımsızlık tanıdı.[2] 1955 sözleşmesinin yerini alacak ve Fransız-Tunus karşılıklı dayanışmasına temel teşkil edecek anlaşma, ileri bir tarihteki görüşmeler sonucu saptanacaktı.

Burgiba'nın başkanlığında kurulan yeni hükümette görev alanların hepsi Neo-Destur partisinin üyeleriydi. Tunus Beyi

Barbour, *Survey of North West Africa*, s. 304.
Barbour, *Survey of North West Africa*, s. 304.

bir kukla hükümdar durumuna düşmüştü. 1957 Temmuzunda Burgiba, Beyliği kaldırarak, kendini Tunus Cumhuriyeti Başkanı ve Başbakan ilân etti.

Cezayir'de süregitmekte olan savaş yüzünden Fransız - Tunus ilişkileri uzun bir zaman daha düzelemeyecekti. Bir yandan Fransız birlikleri Tunus'ta hazır beklerken, öte yandan Cezayirli kaçaklar Tunus'u bir üs olarak kullanmaktaydılar. 1959 Şubatında Fransızların bir Tunus köyünü bombalamaları, kritik bir durum yarattı ve ancak İngiliz ve Amerikalıların araya girmesiyle yatıştırılabildi. Fransa Cumhurbaşkanı de Gaulle, Bizerta'daki garnizon dışında bütün Fransız birliklerini geri çekmeyi kabul etti. Birzerta, nihaî bir anlaşmaya varılıncaya kadar Fransızların denetiminde kalacaktı. Bu sorunun çözümlenememesi, 1961'de Burgiba'nın bu konuda ısrarla baskı yapmasına ve bunu izleyen çatışmalarda 1000 Tunuslu'nun ölümüne yol açtı. Bizerta üssü 1963 Aralığında Tunuslulara verildi.

FAS

İkinci Dünya Savaşını izleyen Fas milliyetçi hareketinin en önemli kişisi, Sultan V. Muhammet'ti. 1947'de Fransa'nın Genel Temsilcisi olarak atanan General Juin, İstiklâl partisinden ayrılması için Sultan'a baskı yapmışsa da, bu çabası bir sonuç vermemişti. Ancak Fransızlar, kırlık kesimdeki toprak ağalarını *(Caid)* milliyetçilerin toplandığı kentlere karşı bir denge unsuru yaratacak biçimde kendi taraflarına çelmeyi başarmışlardı. 1950'lerin başlarında milliyetçi hareketin tabanı iyice genişlemiş, kabilelere kadar yayılmıştı. Artık Arap Birliği'nden, Birleşmiş Milletler'deki Afrika-Asya blokundan ve kısmen Fransız kamuoyundan destek görmekteydiler. Ancak Fas'taki Fransız kolonisinin çoğunluğu baskı ya-

pılmasına taraftardı ve Paris'te de hayli nüfuz sahibiydiler. 1953'de Fransız taraflısı *(Caid)*lerden bir grup (ki, aralarınsa Sultan'a kişisel garezi olanlar da vardı) V. Muhammed'in tahttan indirilmesini istediler. Muhammed'i tahttan indirip, ülke dışına süren Fransız yetkililer, yerine yaşlı amca çocuğu Zeyd bin Arafa'yı getirdiler. Bu olay V. Muhammed'in milliyetçi hareketin daha da güçlü bir simgesi haline gelmesine yol açtı.[3]

Kapatılan İstiklâl partisinin yerine gizli bir örgüt kuruldu ve şiddet gösterilerine başvuruldu. Hazırlanan birkaç suikast girişiminden sonra, yeni Sultan, halkın içine hiç giremez oldu. Fransızlar, büyük ölçüde misilleme hareketlerine giriştiler, ancak V. Muhammed'e karşı olanlar birer birer muhalefetten vazgeçerek, onun safında yer almaya başlamışlardı. 1955'te Fransızların sürgündeki Sultanı geri çağırmaktan başka bir çareleri kalmamıştı. 6 Kasım 1955 tarihli La Celle St. Cloud Anlaşması ile, Fransa, Fas'taki manda yönetimini sona erdirmeyi ve Fas'a bağımsızlık tanımayı kabul ediyordu. Buna karşılık Fas da, ülkedeki Fransız çıkarlarını tanımakta ve ileri bir tarihte yapılacak görüşmeler sonucu saplanmak kaydıyle, «karşılıklı bağımlılık içinde bağımsızlık» ilkesini onaylamaktaydı. Bu görüşmeler, 2 Mart 1956'da tamamlandı ve iktidar tümüyle el değiştirdi. İspanya ile yapılan benzeri bir anlaşma ile de İspanyol bölgesi bağımsız Fas Krallığına dahil edildi.

CEZAYİR

Fransa'nın Tunus ve Fas'a bağımsızlık tanımaya rıza göstermesinin önemli bir nedeni de Kuzey Afrika'daki topraklarının üçüncüsü ve en sıkı bağlarla bağlı olduğu Cezayir'le iliş-

[3] Barbour, *Survey of North West Africa*, s. 161.

kisini sürdürmek isteğiydi. Cezayir'i Fransa'yla birleştirmek için yapılan çeşitli öneriler, Ferhat Abbas gibi önde gelen Cezayirlilerce desteklenmiş olmasına rağmen, bir sonuç vermemişti. Çünkü Fransızlar, Cezayirlilere siyasal hakları da içeren tam vatandaşlık tanımadan önce, Müslümanlıktan vazgeçmelerini şart koşmakta ısrar ediyordu. Cezayirlilerin çoğunluğu ise böyle bir koşulu kabule yanaşmamaktaydı. İlgili kanun, 1944'te belirli Müslüman sınıflara Fransız vatandaşlığı tanınabilecek biçimde gevşetilmişse de, bu ancak küçük bir azınlık için geçerli olmaktaydı. Biçimlenmeye başlayan başkaldırı ve 1945'te Fransızların giriştikleri baskı yöntemi, iki topluluk arasındaki uçurumu iyice açmış, sonunda birleşme imkânsız hale gelmişti. 1947'de tam anlamıyla uygulansa belki de başarılı olacak benzer bir öneri daha ortaya atıldı. 1947 Statüsüne göre, seçimle iş başına gelen ve Cezayirlilerden kurulu Meclis'e önemli yetkiler tanınmıştı. Statü uyarınca, Cezayirli Müslümanlara dinsel hak ve yetkilerini sürdürme olanağının yanısıra tam Fransız vatandaşlığı tanınmakta, Müslümanların dinsel yönden özgür oldukları belirtilmekte, ayrıca bütün öğretim kurumlarında Arapça eğitim olanağı sağlanmaktaydı. Ancak, daha önce güdülen birleşme siyasetinde olduğu gibi bu kez de Fransa ile bütünleşmenin çeşitli ayrıntıları yeterince önemsenmemiş, bunlara bir çözüm getirilmemişti.[4] Fransız politikacıları, her ne kanattan olursa olsunlar, Cezayir'in Fransa'nın bir parçası olmasını onaylamakla birlikte Fransız parlamentosunda 100 Müslüman milletvekili bulundurmanın doğal sonuçlarını kabule hazır değillerdi. Öte yandan Cezayir'e yerleşmiş Fransızlar, ki bunlar Paris'te Tunus ve Fas'taki Fransız vatandaşlarına kıyasla daha da etkendiler, Müslüman Cezayirlilere sosyal ve politik eşitlik tanınmasını engellemek için ellerinden geleni yapmaktaydılar.

S. Amin, *The Maghreb in the Modern World*, (Londra, 1971), s. 111.

Hiç bir ilerleme kaydedilmemesi üzerine sonunda umutsuzluğa düşen Müslümanlar, 1 Kasım 1954'te ayaklandılar. Liberal bir kişi olarak tanınan Jacques Soustelle'in 1955'de Cezayir'e genel vali atanması yeni bir başlangıç umudunu doğurur gibi oldu.[5] Ama çok geç kalınmıştı. Ayaklanma yaygınlaştı ve Fransa'nın giriştiği «yatıştırma» hareketleri gittikçe şiddetlendi; düşlenen siyasal reformlar birer birer suya düşmeye başladı. Soustelle, kendisi bile gittikçe sağa kayarak sonunda Cezayir'e yerleşmiş aşırıcı Fransızların lideri haline geldi. Başladığı sırada ayaklanmaya katılmamış bütün Cezayirli Müslüman politik liderler 1956'da ayaklanmanın Kahire'deki politik merkezinde toplanmış bulunuyorlardı.

1956 Ocağında Fransa'da yapılan seçimler sonucu, seçim sloganı olarak, «Cezayir'de Barış» sözünü seçen Halkçılar iktidara geldiler. Ancak sosyalist Başbakan Guy Mollet'nin savaşı sona erdirme çabaları bir çözüm getirmedi. Seçimlerden önce güttüğü ayaklanmayı baskı altında tutmak ve Cezayir halkının temsilcileri ile pazarlığa oturmak siyaseti başarısızlıkla sonuçlandı. «Yatıştırma» siyaseti, ki Cezayir'e önemli oranda Fransız askerinin gönderilmesi (1960'ları başında sayıları 500.000'i bulmuştu), paraşütçülerin kullanılması ve ordunun denetimi altında 1,250,000 köylünün yeniden topraklarına yerleştirilmesi gibi yöntemleri içermekteydi, ayaklanma sayesinde askerî yönden belirli bir oranda zayıflatılabildi. Ancak Fransızların şiddete başvurmaları, (bilgi almak için işkence uygulamaya kadar varıyordu) bu iki topluluk arasındaki uçurumu iyice açtı ve ayaklanma sürüp gitti. 1956 Ekiminde Ahmet Bin Bella'nın başkanlığındaki beş isyancı lider Sultan'ın konuğu olarak, bulundukları Fas'tan Tunus'a doğru giderlerken içinde bulundukları uçak, Fransızlarca Cezayir'e çevrildi ve beş elebaşı tutuklandı. Görünüşe göre Fransızlar

[5] Barbour, *Survey of North West Africa*, s. 231.

bir başarı kazanmışlardı. Ancak Cezayir Savaşı uluslararası bir sorun haline gelmekteydi. Fransanın Süveyş olaymda oynadığı rolden ötürü Fransa'ya kızgınlığı daha da artmış olan Arap dünyası, Cezayirlilerin yanında yer almıştı. Fransızların karşı çıkmalarına rağmen, 1957'den sonra sorun Birleşmiş Milletler'de tartışılmaya başladı. Askerî yönden savaşı kazanır duruma gelmiş olan Fransa, politik yönden yenilgiye uğramaktaydı. 1957 başlarında Güney Cezayir'de önemli petrol yataklarının bulunması Fransa'nın bu ülkeyi elinde tutmak çabasını daha da artırması için yeni bir neden yaratmıştı.

Cezayir'deki Fransız kolonisi *(pieds noirs)* Paris'te etkenliğini sürdürmekteydi. Bunlar, hükümetin isyancılarla pazarlığa oturmaya hazırlandığından kuşkulanmaları üzerine, 1958 Mayısında Fransa'nın sağ kanat politikacılarıyla işbirliği ederek Dördüncü Cumhuriyeti devirdiler ve Charles de Gaulle'ü başa getirdiler. 1958 Eylülünde ise isyancılar Ferhat Abbas başkanlığında kendilerine sürgünde bir hükümet kurdular.

Başlangıçta belli olmamakla birlikte, Cezayir'e yerleşmiş Fransızların de Gaulle'e bağladıkları umutlar kısa zamanda boşa çıkacaktı. Yeni anayasa uyarınca kendisine olağanüstü yetkiler tanınmış olan Başkan ve hükümeti, artık Cezayir'deki Fransızların şantaj tehditlerinin çok ötesindeydi. De Gaulle adım adım ve tuttuğu yolun izini kaybettirerek Cezayir'i bağımsızlığına doğru götürmekteydi. Fransa'daki sağ kanat işin farkına varınca Cezayir'deki Fransız kolonisi ordunun belli bir kesimiyle birleşerek 1960'da ve 1961'de iki kez ayaklandı, ancak bu teşebbüsler bir sonuç vermedi. Fransa hükümeti ile isyancılar arasında 1961'de başlayan gizli görüşmeler 1962 Martında Evian Andlaşmaları ile son buldu. Bu andlaşmalarda gelecekte Fransa ile Cezayir arasında kurulacak sosyal ve ekonomik işbirliğinin ilkeleri ortaya konulmakta ve Cezayir'in bağımsızlığı konusunda ülkede bir referandum uygu-

lanması öngörülmekteydi. Evian Andlaşmalarına karşı Fransızların aşırı sağcı örgütü OAS (Gizli Ordu Örgütü) bir şiddet kampanyasına girştiyse de başarı elde edemedi. Anlaşmaları izleyen altı ay içinde Cezayir'deki 1.000.000 kadar Avrupalıdan 800.000'i ülkeden ayrılmış bulunuyordu. 1 Temmuz'da yapılan referandumla Fransa ile işbirliği kaydıyla Cezayir'e bağımsızlık tanınması önerisi ezici bir çoğunlukla kabul edildi.

Sürgündeki Cezayirli liderler ülkeye geri döndüler. 1961'de kurulmuş olan geçici hükümette Ferhat Abbas'tan başkanlık görevini devralmış bulunan Bin Kadda ile Bin Bella arasındaki iktidar savaşını, Cezayir Halk Ordusunun başkanı Albay Huari Bumedyen'in desteği sayesinde, Bin Bella kazandı. Sosyalist görüşlü Bin Bella 1962 Eylülünde Başbakan, 1963'te ise Cezayir Cumhuriyeti Başkanı ilân edildi.

Cezayirliler, karşılarındaki ezici güce rağmen, bağımsızlıklarını kazanmak için sürdürdükleri mücadeleden ve yüreklilikten ötürü bütün dünyanın övgüsünü kazandılar. Ancak sekiz yıl süren savaş, binlerce asker ve sivilin kaybına, kırsal kesimdeki halkın topraklarından olmasına, önemli çapta göçe ve tarımsal gelirde büyük bir düşüşe yol açmış, kısacası bağımsızlıkları karşılığı Cezayirliler hayli yüksek bir bedel ödemişlerdi.[6] Avrupalıların ülkeden ayrılmalarıyla Cezayir'de hemen hemen tek bir teknisyen ya da meslek adamı kalmamıştı. Cezayirli Müslümanlar bir ulus olarak varlıklarını sürdürdüler, ancak bağımsızlık, beraberinde getirdiği sorunların çözümlenmesi için en az kazanılması uğrunda gösterildiği kadar yüreklilik gerektiriyordu.

[6] Amin, *Maghreb*, s. 129.

3. **Günümüzde Orta Doğu ve Kuzey Afrika.**

ONUNCU BÖLÜM

ARAP DÜNYASI 1962 - 1972

DOĞUDAKİ DEVLETLER

SURİYE ile Mısır arasındaki birleşme denemesi başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra, Nasır ülkesinin iç işlerine yönelmişse de, bu hiç bir zaman Mısır'ın Arap dünyasıyla bütün ilişiğini kesmesi biçimini almamıştır. «Nasırizm» önemli bir engelle karşılaşmış, ancak Arap kitleleri üzerindeki etkisini, Suriye de dahil olmak üzere, sürdürmüş, diğer Arap hükümetlerinin gözünde ürkülecek bir güç olarak yerini korumuştur.

1962'de Ürdün, Suriye, Suudi Arabistan ve Irak'ın liderleri değişik açılardan Nasır'a saldırmaktaydılar. Suudi Arabistan ve Yemenliler daha çok dinsiz ve yabancı olarak niteledikleri Mısır sosyalizmini yermekteydiler. Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin yıkılmasından sonra zayıf hükümetlerin birbirini izlediği Suriye ise Nasır'ı Birleşik Cumhuriyet sırasında diktatörce davranmış olmakla suçlamaktaydı. Ağustos'ta Lübnan'da yapılan bir Arap Birliği toplantısında Suriyeliler Mısır'la ilgili şikâyetlerini ağır bir dille sıraladılar. Bunun üzerine Nasır toplantıdan temsilcilerini çekerek Arap Birliğinden ayrıldığını açıkladı.

1962 Eylülünde Yemen ordusuna bağlı bazı subayların İmam Ahmed'in yerine geçen oğlu İmam Bedir'e karşı ayak-

lanıp başlıca kentleri ele geçirerek cumhuriyet ilân etmeleri, bazı önemli gelişimlere yol açtı. Bedir kaçmış ve ailesinin yardımıyla kabileler arasında kendine taraftar toplamaya başlamıştı. Yemenli devrimciler Nasır'a başvurdular ve Mısır Yemen Cumhuriyetine yardım etmek üzere bir öncü birlik gönderdi.

Mısır'ın Yemen'in iç işlerine karışması, ki beş yıl sürecekti, hayli pahalı ve zor oldu. Mısır ordusu, kendi ülkesini savunmak için yetersizken, bir ara Yemen'deki Mısır askerinin sayısı 50.000'i buldu. Üstelik gönderilen birlikler dağlarda gerilla savaşı vermek için gereken eğitimden yoksundular, oysa Yemen'de gereken buydu. Mısırlılar giderek politik yapısı hayli nazik olan bu yeni cumhuriyetin iç işlerine daha fazla karışmak durumunda kaldıkça, düşmanları Mısır emperyalizminden söz etmeye başladılar. Mısır «yatıştırma» gerekçesiyle savunmasız köyleri bombalamakla düşmanlarına bir fırsat daha yarattı.

Öte yandan, Yemen ayaklanması başlangıçta Nasır'a Orta Doğu'da inisiyatifi yeniden ele almak olanağını sağlamıştı. Ordusunun Yemenlilerin yardımına koşabileceğini göstermesi, Nasır'ın Arap kitleleri gönzünde yerini pekiştirdi. Arabistan yarımadasında ilk cumhuriyetin kurulması Arap hükümdarları kendilerini savunmaya yöneltmişti. Gerek Ürdün, gerekse Suudi Arabistan İman'ın tarafını tutan Yemenlilere yardım etmeye başladılar. Bu arada Ürdün ve Suudî Arabistan hava kuvvetlerine bağlı hayli sayıda pilot, Kahire'ye sığındı.

Yemen Cumhuriyetinin kurulması, İngiltere'nin Güney Arabistan'daki (Arap dünyasında İngiliz idaresinde kalmış tek bölgedeki) durumunu da etkiledi. 1971'de Kuveyt tam bağımsızlığını kazanıp, 1899 İngiliz-Kuveyt andlaşması yürürlükten kalkınca, İngiltere, Basra Körfezinden çekilmeye başlamıştı. Bunun üzerine Abdülkerim Kasım, derhal Kuveyt'in

Irak'ın bir parçası olduğunu iddia edecek ve Kuveyt Emiri İngiltere'ye başvurarak yardım isteyecekti. İngiltere'nin Kuveyt'in bağımsızlığını savunmaya gönderdiği birlikler, kısa bir süre sonra ve Kuveyt'in de onayıyla yerlerini Arap Birliğine bağlı bir askerî kuvvete bırakacaklardı. Böylelikle Kuveyt'in bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürmesinin ve uluslararası devletler topluluğunun içinde bir yeri olmasının İngiltere'nin askerî koruyuculuğundan çok, Arap devletlerinin çoğunluğunun rızasına bağlı olduğu açıkça belirtilmiş oluyordu.

İngiltere Bahreyn'de küçük bir kara ve deniz üssü bırakmıştı ama, asıl önemli olan, Aden'deki üssüydü. Bu üs, İngiltere'nin Basra Körfezindeki önemli ekonomik çıkarlarını korumak ve Uzak Doğu ile ilişkinin sürdürülmesini sağlamak açısından stratejik bir önem taşımaktaydı. 1954'de İngiltere, Aden Mandasındaki kabilelerin emir ve sultanlarını federatif bir sistem içinde birleştirme siyaseti gütmeye başladı.[1] Yemen İmamı, bu siyasetin 1934 İngiliz-Yemen andlaşmasına aykırı olduğu gerekçesiyle, karşı çıktı. Mısır ve diğer Arap devletlerinin de desteğiyle, komşu emirliklere karşı bir sabotaj ve gerilla savaşı kampanyasına girişti. Bağımsızlıklarının elden gitmesini istemeyen emirlerden altısı, 1958'de, gönülsüzce de olsa, bir federasyon yönetimine razı olduklarını açıkladılar. 1959'da İngiltere, Güney Arabistan Fedreasyonuna bağımsızlıklarını kazanmaları için yardım etmeyi, prensip olarak kabul etti ve Aden yakınlarında federasyonun yeni başkentini kurdu.[2] 1962'ye kadar emirlerden dördü daha federasyona katılma kararı aldılar.

Bu arada, okulları, sendikaları ve kamu hizmetleri ile İngiltere himayesindeki diğer devletlere kıyasla çok daha ileri olan Aden Kolonisinde başlayan Arap milliyetçilik hareketi,

1 T. Little, *South Arabia*, (Londra, 1968), s. 42-44.
2 Little,*South Arabia*, s. 59.

gün geçtikçe güç kazanmaktaydı. İngiltere bu gelişimi durdurmak için baskı ile kendi-kendini-yönetim yolunda sınırlı haklar tanımak arasında gidip gelen bir siyaset denediyse de, Yemen Cumhuriyetinin ortaya çıkışı, İngiltere'yi çok güç durumda bırakmıştı. İngiliz himayesindeki emirlikler, İngiltere'nin sessiz onayıyla mutlakiyet taraflısı Yemenlilere yardım ettikçe, Yemen'deki Mısır güçleri de bölgedeki İngiliz aleyhtarı unsurları desteklemekten geri kalmamaktaydılar. 1963'de İngiltere Aden Kolonisi ile Güney Arabistan Federasyonunun arasında bir ortaklık kurulmasını (Adenli milliyetçilerin karşı çıkmalarına rağmen) sağlamayı başardı. Adenli milliyetçiler, gerici ve feodal olarak niteledikleri kabile reislerinin politik yönden boyunduruğu altına girmekten çekinmekteydiler.[a] Bu ortaklığın kurulmasından sonra, Aden'de suikastler ve bombalamalar, gündelik olaylar haline gelecekti. 1960'ların ortalarında bildik bir tablo tekrarlanıyordu. Aden'deki İngiliz üssünde görevliler, bütün çabalarını, kendilerini ve ailelerini korumaya harcamak zorunda kaldıklarından, üs, askerî yönden önemini hemen hemen tümüyle yitirmiş duruma gelmişti. Öte yandan, milliyetçilerin saldırılarını önlemek için girişilen her türlü hareket, İngiliz aleyhtarlığını artırmaktan başka bir işe yaramıyordu.

1963'de Arap dünyasının bir başka köşesinde radikal milliyetçi güçlerin harekete geçmesi sonucu olayların akışı yeni bir hız kazandı. Şubat ayı içinde Abdülkerim Kasım, Baasçıların hazırladıkları bir darbe sonucu devrilmiş ve Nasır'ın arkadaşı Abdülselâm Araf Cumhurbaşkanı olarak başa getirilmişti. Bir ay sonra da Suriye'deki güçsüz rejim Bağdat ve Kahire'den yapılan baskılara dayanamayıp düşecekti. Burada da çeşitli Nasırcı ve Arap Birliği taraflısı grupların desteğiyle Baasçılar yönetimi ele alacaklardı. Gerek Irak, gerekse

[a] D. Holden, *Farewell to Arabia*, (Londra, 1966), s. 56.

Suriye'de kurulan rejimler, yeni Arap Birliği hareketini destekleyeceklerini açıklayarak işe başladılar.

Bu, Nasır için bir başarıydı kuşkusuz, artık onunla benzer ülküler paylaşan beş yeni, kendi deyimiyle «kurtulmuş Arap devleti» vardı. (Birleşik Arap Cumhuriyeti, Yemen, Suriye, Irak ve Cezayir) ve bunlardan üçü federatif bir birlik kurmak için görüşmelere hazır olduklarını belirtmişlerdi.[4] Ancak Suriye - Mısır birliğine umut bağlayanlar, Nasır'la Baasçıların duydukları karşılıklı güvensizlik kısa sürede belirginleşince, hayal kırıklığına uğradılar. Baasçılar, ilerici Arap milliyetçilik hareketinin liderliğini ele geçirmek için önlerine çıkan bu fırsatı değerlendirmek niyetindeydiler; Nasır ise Baasçıları engellemeye en az onlar kadar kararlıydı. Üçlü birlikle ilgili görüşmeler sırasında acı sözler, güvensizlik ifadeleri sık sık kullanıldı ve 1 Nisan'da bir çeşit anlaşmaya varılır gibi olduysa da, birlik gerçekleştirilemedi. Suriyeli Baasçılar, Mayıs ve Haziran aylarını ordudaki Baas taraflısı olmayan subayları ayıklamak ve Nasır lehine gösterileri bastırmakla geçirdiler. Temmuz'da Nasır taraflılarının hazırladıkları bir darbenin amansızca bastırılması üzerine, Nasır, ilk kez Baas'a açıkça saldırdı ve Mısır Haber Alma Örgütü'nün kendi aleyhine bir Suriye-Irak ittifakını ortaya çıkardığını söyledi.[5]

Bundan sonra Mısır'ın Irak ve Suriye ile ilişkileri gittikçe kötüleyecekti. Bu arada, başvurdukları şiddet yöntemleri ve Kürt milliyetçi azınlığına karşı yeniden savaş açmakla zaten halkın gözünden düşmüş olan Iraklı Baasçıların sağ ve sol kanat olarak bölünmeleri üzerine, Irak Cumhurbaşkanı Arif, birkaç Baas aleyhtarı subayla birlikte onları iktidardan attı. Arif, Mısır'la birleşilmesi için çaba gösteriyordu; Irak Mısır Ortak Siyasal Komutanlığı kurulmuştu; ancak geçmişteki tecrübeleri unutmayan Nasır, çok temkinli davranmak-

Bkz.: Kerr, *Arab Cold War*, Bölüm 3.
Bkz.: Kerr, *Arab Cold War*, s. 117.

taydı. Iraklılara her şeyden önce kendi ulusal bütünlüklerini sağlamaları gerektiğini hatırlattı ki, bu da en başta Kürt sorununa bir çözüm bulmak demekti.[9]

Arap siyasî birliği 1963-4 kışı boyunca pek gerçekleşebilir gibi görünmemekteyse de, Nasır, kısa zamanda bir çeşit ortak Arap eylemine girişilmesini gerekli görmekteydi. İsrailliler, Şeria Nehrinin bazı kollarının yolunu değiştirip, Necef çölünü sulama işlemini tamamlamışlardı. Oysa Araplar, bunu engellemeye and içmişlerdi. Arap halkları, hükümetlerinin harekete geçip bir şeyler yapmalarını beklemekteydiler. Hükümtlerin yalnız başılarına sonuç alabilecekleri bir eyleme geçmeleri pek mümkün değildi; üstelik bir Arap devletinin —büyük bir olasılıkla Suriye'nin— tek başına eyleme geçip, diğer Arap devletlerini de hazırlıksız oldukları bir İsrail savaşına sürüklemesinden çekiniyorlardı. Bütün bu nedenlerle Nasır, bütün Arap devlet başkanlarını 1964 Ocağında Kahire'de toplanıp, durumu görüşmeye çağırdı. Hemen hiç birinin böyle bir çağrıyı reddedemeyeceğini biliyordu. Ayrıca Ürdün, Tunus ve Fas'la arasını düzeltmek ve Baasçı Suriye'nin Arap dünyasından ne kadar uzaklaştığını göstermek için de bu olaydan yararlandı. Devlet başkanları, bir Mısırlı generalin yönetiminde Birleşik Arap Askerî Komutanlığının, ayrıca kendi ordusuna sahip ve Filistin halkını temsil edecek bir Filistin Kurtuluş Örgütünün kurulmasını kararlaştırdılar. Hepsi, gösterişli bir Filistinli avukat olan Ahmet Şukarî'nin Filistin Kurtuluş Örgütü'nün başkanlığına getirilmesini, pek istekli olmamakla birlikte, kabul ettiler. Ayrıca Şeria Nehri'nin Arap topraklarındaki yataklarını, İsraillilerin sulama işlemini engelleyecek biçimde değiştirmek üzere projeler hazırlanmasını kararlaştırdılar.

Asıl öncelikle çözüm bekleyen sorun, İsrail'le türlü felâketlere yol açabilecek bir savaşa girmeden Filistin'in kurtu-

[9] Mansfield, *Nasser's Egypt*, s. 54.

luşu konusundaki Arap umutlarının nasıl gerçekleştirilebileceğiydi, ki bu görüşülmedi. Devlet başkanlarının aldıkları kararlar, Arap kitleleri arasında nihayet bir Arap birliğinin kurulmakta olduğu gibi yanlış bir kanı uyandırdı. Lübnan ve Suriye, Şeria nehrinin yataklarını değiştirmekle ilgili projeleri kendi topraklarında yürütmek için diğer Arap devletlerinden, olanaklarının ötesinde güvenlik garantisi istemekteydiler; öte yandan Arap hükümetleri, Birleşik Arap Askerî Komutanlığının verimli biçimde çalışması için gerekli karşılıklı güvenden yoksundular. 1965-1966 boyunca aradaki hizipleşme arttı ve Suudi Arabistan'ın yönetimindeki tutucu kanat ile Mısır yönetimindeki radikal kanat olarak ikiye ayrıldılar. Başkan Nasır'la Prens Faysal (Kral Suud'un hastalığı nedeniyle Suudi Arabistan'ı fiilen kardeşi yönetmekteydi) Yemen sorununun bir an önce çözümlenmesi gerektiğini açıkça beyan etmişlerdi, ama her ikisi de ödün vermekten çekinmekteydi. Dahası, ilerici kanatta, Nasırcılar ve Baasçılar olmak üzere bir ikinci bölünme vardı.

Nasır dünya sahnesinde önde gelen bir rol oynamayı sürdürdü. 1964 Mayısında Sovyet Başbakanı Kruşçef'in Asuan Barajı yapımının ikinci aşamasının tamamlanması şerefine Mısır'a yaptığı ziyarete dünya yayın organlarında geniş yer verildi. Asuan Barajı, yalnızca Mısır'ın görünüşünü değiştirmekle kalmıyor, bu proje, Sovyetlerin Üçüncü Dünya'ya yaptıkları yardımın simgesi haline getiriliyordu Temmuz'da Afrika Birliği Örgütü'nün ikinci konferansında evsahibi Nasır'dı. Uygulamada Nasır'ın «Afrika Çevresi», Mısır açısından «Arap Çevresi» kadar önemli olmamıştı; ne var ki Mısır, din, dil ve ırk bütünlüğü ve stratejik çıkarlar açısından kuşkusuz Afrika kıtasındaki başlıca ülkelerden biriydi. 1964 Ekiminde bir bloka bağlı olmayan elli altı devletin başkanları, ya da temsilcileri konferans için Birleşik Arap Cumhuriyetinin başkentinde toplandılar. «Belli bir bloka dahil olmamak» kesin-

likle tanımı yapılmamış bir kavramdı, ancak Üçüncü Dünya ülkelerinin çoğu için büyük anlam taşıyordu ve Nasır kuşkusuz bu akımın başlıca sözcülerinden biriydi.

Nasır'ın dünya çapında bir devlet adamı olmasının, ülkenin iç işleriyle ilgili sorunları çözümlemesinde bir yararı olmuyordu. Bir yandan izlenen hızlı ve bazı hallerde yanlış planlanmış endüstrileşme ve ekonomik gelişim siyasetleri, öte yandan Batı'nın yardımı azaltmış olması, Mısır'ı yüklü bir borç altına sokmuş, ayrıca kredi olanaklarını da azaltmıştı. Yeniden canlanan Müslüman Kardeşler Örgütünün ülke çapında giriştiği Nasır aleyhtarı hareketin ortaya çıkması, toplumun çeşitli katlarında derin bir ideolojik ve politik doymamışlığı su yüzüne çıkartmıştı. 1965 Ağustosunda Nasır, birdenbire (1964 Aralığında Kral Suud'un tahttan indirilmesi üzerine başa geçmiş olan) Kral Faysal'la Yemen sorununu görüşmek üzere Cidde'ye gitti. Bu görüşmenin sonunda Yemen'in kendi kendini yönetmesi ve gerek Mısır'ın, gerekse Suudi Arabistan'ın Yemen'in iç işlerine karışmaktan vazgeçmeleri karara bağlandı. Ancak varılan anlaşma soruna bir çözüm getiremedi, çünkü her iki taraf da karşısındakinin içtenliğine inanmamaktaydı. 1965 Aralığında Kral Faysal, İran'a resmî bir gezi yaparak, İran Meclisindeki konuşmasında, İslâm birliğinin dışardan gelen yıkıcı ve yabancı etkilere karşı korunması gerektiğine işaret etti. Bu etkileri adlandırmamaya özellikle dikkat etmişse de, Faysal'ın Mısır'daki Arap sosyalizminden söz ettiği belliydi. Orta Doğu'daki tutucu ve Nasır aleyhtarı güçler, Kral Faysal'ın «İslâm Cephesi» çevresinde yerlerini almakta gecikmediler. Faysal, kardeşi Suud'a kıyasla çok daha yetenekli bir devlet adamıydı; üstelik ülkesinin gittikçe artan petrol geliri Suudi Arabistan'a yeni bir güç ve mevki kazandırmıştı.

Olaylar, bir üçüncü İsrail-Arap savaşının acı sonucuna doğru hızla gelişmekteydi. Bir süredir Mısır'la ilişkisi düzel-

mekte olan Suriye'deki rejim, 1966 Şubatında partinin radikal kanadı tarafından devrildi. Suriye'deki yeni iktidar, Nasır'a sevgi beslememekle birlikte, mutlakiyetçi Arap hükümdarlarına kesinlikle karşıydı. İsrail'e ise kendisinden önceki rejimlerden de daha düşmandı. Orta Doğu'daki durumun gittikçe kötülemesi, Mısırlılarla Suriyelileri birbirine yaklaştırdı. Ürdün'de Kral Hüseyin, Filistinli Arap komandoların (fedayin)[7] Ürdün sınırları içinde eylemde bulunmalarını engellemeye çalışıyor, Gazze'de eğitim görmekte olan Filistin Kurtuluş Ordusu'nun Ürdün'e girmesine izin vermiyordu. Ancak, Suriye fedayine yardım etmekteydi ve İsrail de ağır bir misillemeye geçme tehditlerini Suriye'ye yöneltmekteydi. 1966 Haziranında Mısır, Suriye ile bir ticaret ve ödemeler andlaşması imzaladı. Kasımda ise, iki ülke etraflı (ve kader tayin edici nitelikte) bir savunma paktı kurdular. Her zaman olduğu gibi, Nasır, bir kez daha Suriye'nin yardım talebini geri çevirememişti.

Birkaç gün sonra Ürdün sınırındaki bir madende meydana gelen patlamada üç İsrailli asker öldü.[8] Filistinlilerin giriştikleri sabotaj hareketlerinin başlıca kaynağının Suriye olduğu kesinlikle bilinmekle birlikte İsrail her zamanki gibi ağır bir misilleme hareketine girişti ve Şeria nehrinin Batı yakasındaki köylerden olan Samua'yı bombaladı. Ürdün ordusunun kendilerini yeterli derecede savunmadığı gerekçesiyle ayaklanan Batı yakası sakinleri zorlukla yatıştırıldılar. Kral Hüseyin, verdiği demeçte, Nasır'ı Ürdün'le ilgili eleştirilerinden ötürü acı sözlerle yerdi ve onu İsrail-Mısır cephesinde 1956'dan bu yana savaşılmasını engelleyen Birleşmiş Milletler Askerinin arkasına saklanmakla suçladı.

1967 baharında İsrailli liderlerin Suriye'yi ağır bir dille

[7] Başlıca Filistin direnme örgütü olan El Fetih'in askerî kanadı *El Assifa* ilk bildirisini 1 Ocak 1965'te yayınlandı.

[8] M. Rodinson, *Israel and the Arabs*, (Londra, 1968), s. 181.

yermeleri üzerine gerginlik daha arttı. Sovyet, Suriye ve Mısır Haber Alma Örgütleri, Nasır'a İsrail'in çok yakında Suriye'ye karşı saldırıya geçeceğini bildirmekteydier. Nasır'ın buna tepkisi 19 Mayıs'ta Birleşmiş Milletler Genel Sekreterine başvurarak Birleşmiş Milletler Askerî Gücünü Sina'dan çekmesini istemek oldu (Birleşmiş Milletler askerleri, İsrail'in ısrarı üzerine, Sina'da yalnızca Mısır sınırına yerleştirilmişti). U-Thant'ın bu isteği yerine getirmesiyle savaşın başlamasını önleyen son engel de ortadan kalkmış oldu. Nasır, Süveyş Kanalı yoluyla Sina'ya bir birlik çıkarttı. Arap dünyasında bütün gözler, onun üzerine çevrilmişti. Ve Nasır, Tiran Boğazının İsrail gemilerine kapatılması emrini verdi. Savaşın çok kısa bir süre içinde başlayacağını ve Ürdün'ün tarafsız kalamayacağını anlayan Kral Hüseyin, 30 Mayıs'ta biraz tiyatrovari bir edayla Kahire'ye uçup, Ürdün-Birleşik Arap Cumhuriyeti Savunma Paktını imzaladı.

Araplar, İsrail'e karşı savaşı kazanacaklarından o kadar emindiler ki, şimdiden zafer sarhoşluğu içinde yüzüyorlardı. Nasır'ın kendisi bile Arapların askerî yetenekleri konusundaki kuşkularını unutmuş görünüyordu. Ama, Amerika Birleşik Devletleri'nin İsrail'e saldırmaması yolunda baskı yapabileceğini, böylece de İsrail'in, savaşa girmeksizin bir taktik zafer kazanabileceğini de düşünmekteydi. Kendisi Sovyetlere ilk saldıranın Mısır olmayacağına dair söz vermişti. Ancak Nasır, tecrübelerine dayanarak, İsrail'in dünya devletlerini, Tiran Boğazı'nın İsrail'e açılmasını sağlamaya zorlayıp da bunu başaramadığı anda saldırıya geçeceğini tahmin etmiş olmalıdır. 1 Haziranda eylemci General Moşe Dayan'ın İsrail kabinesinde göreve başlamasından sonra, İsrail'in savaşı başlatmayacağı konusundaki son kuşkuların da ortadan kalkmış olmaklığı gerekir.

5 Haziran sabahı İsrailliler, anî bir saldırıyla Mısır hava kuvvetlerinin hemen hepsini yerdeyken ortadan kaldırdılar.

Böylece havayı tam anlamıyla kontrollerine aldıktan sonra da Sina'da kolay bir başarı elde eden İsrailliler, 9 Haziranın erken saatlerinde Süveyş Kanalı'na vardılar. Mısır Hava Kuvvetlerini ortadan kaldırdıktan sonra İsrail, savaşa Mısır'ın müttefiki olarak katılan Ürdün'e yönelebilirdi. Eski Kudüs kenti ve Şeria Nehrinin Doğu Yakası, işgal altındaydı. Bu nedenle, 7 Haziran akşamı Ürdün, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinin ateş-kes çağrısını kabul etti. Mısır ise çağrıya boyun eğmeden daha bir gün dayandı. İsrail artık, muhtemel saldırılara karşı hazırlıklı bekleyen Suriye'ye yönelebilirdi. İsrail birlikleri, Golan Tepelerini aşarak Suriye yaylasının en önemli kenti Kuneitra'yı ele geçirdiler. 10 Haziran'da Suriye de ateş-kesi kabul etti.*

Altı Gün Savaşında, Arapların uğradıkları anî ve kesin yenilgi, gerek kısa, gerekse uzun vadede çeşitli sonuçlar doğurdu. Nasır'ın büyük ölçüde sorumlu olduğu inkâr edilemezdi ve 9 Haziran'da istifa edip görevini Başkan Yardımcısı Zekeriya Mudiddin'e devretmek niyetinde olduğunu açıklamıştı. Ne var ki, Mısır'da sağlamış olduğu olağanüstü hâkimiyet ve ulusun sevilen babası rolündeki başarısı nedeniyle, bu denli önemli bir bunalım sırasında görevinden çekilmesi mümkün değildi. Kuşkusuz, halkın gözünde kişiliği zedelenmişti, ama Nasır imajı tam olarak yıkılmış değildi. Sağlığı kötüye doğru gitmekteydi ve 1967'deki yenilginin yaşamını kısalttığı muhakkaktı. Ne var ki, Mısır'ın içinde bulunduğu zor durum, bir anlamda Nasır'ın pozisyonunu kolaylaştırmaktaydı. Onun mutlak iktidarına karşı olanlar, içine düşülmüş durumdan ülkeyi kurtarmak için bir başka seçenek, Nasır'ınkinden farklı

* Bkz.: M. Howard ve R. Hunter, *Israel and the Arab World: The Crisis of 1967, Adelphi Papers*, Ekim 1967, s. 27-39. Ayrıca bkz.: E. Rouleau, J.-F. Held ve J. ve S. Laquer, *Israel et les Arabes - le 3me Combat*, (Paris, 1967); W. Laquer, *The Road to War* 1967, (Londra, 1968). Bu yazarların Haziran 1967 savaşı ile ilgili yorumları farklıdır, ancak nedenleri konusunda genellikle aynı şeyleri söylemektedirler.

bir siyaset teklifi getirememekteydiler. 1967 Ağustosunda Nasır'ın eski sağ kolu Aldülhâkim Amir'i Mısır ordusunun başına getirmek için hazırlanan bir komplo ortaya çıkarıldı; 1968 ve 1969'da ise öğrenciler arasında ve endüstriyel kesimde önemli olaylar patlak verdi. Nasır, bütün bunları kâh sertlikle, kâh ılımlı ödünler vererek çözümlemek yoluna gitti. Özellikle meslek adamları ve aydınlar arasında, eski iktidar yapısında radikal bir değişiklik yapılmamış olması, tedirginlik yaratmaktaydı; ne var ki İsrail'le aradaki olağanüstü hal, bellibaşlı reformlara girişilmemesi için geçerli bir gerekçeydi. Mısır'a kıyasla, Ürdün savaştan daha da zararlı çıkmıştı. 150.000 kadar yeni göçmen Şeria Nehri'nin Doğu Yakasına geçmişti.[10] Süveyş Kanalı'nın kapanması ülkenin tek limanı olan Akaba'yı tam anlamıyla işe yaramaz bir hale getirmiş, İsrail'in Doğu Kudüs ve Şeria Nehri'nin Batı Yakasını işgal etmesi, yeni yeni gelişmekte olan ticaret hayatını iyice aksatmıştı. Ürdün, bağımsız bir ülke olarak varlığını sürdürmek konusunda ilk kez bu denli ciddî bir tehlikeyle karşı karşıya kalmaktaydı.

1967 Ağustosunda Hartum'da yapılan bir Arap Zirve toplantısında İsrail'le barış yapılmaması ve görüşmelere başlanılmaması için karar alındı. Aynı zamanda petrol üreten Arap ülkelerinin en zenginleri (Kuveyt, Suudi Arabistan ve Ürdün) savaş kayıplarını kapatabilmesi için Mısır'a yılda 90 milyon sterlin, (Ürdün'e de 35 milyon sterlin) vermeyi taahhüt ettiler. Başkan Nasır ve Kral Faysal ayrıca bir ikili anlaşma imzalayarak Yemen'deki iç savaşa karışmamayı ve Mısır'ın yıl sonuna kadar Yemen'deki askerini geri çekmesini kararlaştırdılar.

Sovyetlerin Mısır'ın savunma gücünü yenilemesi için yaptığı yardım, Arap devletlerinin yardımları, yeni petrol yataklarının bulunması, Barajın hemen hemen bitmiş olması,

[10] Bkz.: H. Cattan, *Palestine, the Arabs and Israel*, s. 107-115.

Yemen'den çekilmek ve Mısır'ın kendi malî yönetimini düzeltmeyi başarması, bütün bunlar ülkenin savaş nedeniyle ortaya çıkan ekonomik yıkıntının altından sıyrılıp çıkabilmesine yardımcı oldu. Ancak Mısır'ın kendi sosyal ve ekonomik sorunlarını tam anlamıyla çözümlemeye yönelebilmesi için asıl gerekli olan İsrail-Arap anlaşmazlığının kesin bir çözüme bağlanmasıydı, ki bu da pek uzak bir ihtimaldi. Başkan Nasır ve Kral Hüseyin dış siyasetlerini temel olarak İngiltere'nin önerdiği 22 Kasım 1967 tarihli ve 242 sayılı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararına dayamışlardı. Bu karar uyarınca İsrail'in «son çatışmada eline geçirdiği topraklardan» geri çekilmesi, bunu Orta Doğu devletlerinin «sınırları kesinleşmiş ve korunmuş olarak, barış içinde» bir hayat sürdürme haklarına duyduğu saygı adına yapması isteniyordu. Kararın, Mısır ve Ürdün açısından zayıf yönü, İsrail'in işgal ettiği topraklarda asker bulundurmak şartını öne sürebilmesiydi. İsrail ayrıca, kendi yönetimi altında birleşmiş bir Kudüs yaratmak kararından vazgeçmeye asla yanaşmamaktaydı. Büyük Devletlerden hiç biri, Amerika Birleşik Devletleri de aralarında olmak üzere, İsrail'in bu iddialarını kabul etmiyorlardı. 1969 Ocağında işe başlayan Başkan Nixon yönetimi, 1967 öncesi sınırların geçerli olmasını istediğini, ancak çok küçük değişikliklerin kabul edilebileceğini kesin bir dille açıklamıştı. Ancak Amerika, İsrail'in işgal ettiği topraklardan çekilmesini sağlayabilecek tek şey olan sürekli bir uluslararası baskıyı uygulamaya hazırlıklı değildi.

Gerek Mısır, gerekse Ürdün, Araplara özgü gururları yüzünden kendi topraklarını işgal altında tutan bir devletle görüşmeye girişememekteydiler. Ayrıca Birleşmiş Milletlerin 242 sayılı kararı da böyle bir görüşmeyi öngörmemekteydi. Büyük çapta bir savaşa ikinci kez girişmek, Araplar tam anlamıyla birleşmiş olsalar bile, ki değillerdi, düşünülemezdi; İsrail'in askerî üstünlüğü tartışma götürmez bir gerçekti.

Bu nedenle, Başkan Nasır, «Savaş yok, barış yok» siyasetini sürdürmekteydi; bu tehlikeli ve yetersiz bir tutum da olsa, daha yıkıcı alternatiflerin en azından ertelenmesini sağlamaktaydı. Mısırlıların Süveyş Kanalı çevresine yaptıkları yoklama uçuşları İsraillilerin ağır misilleme hareketlerine yol açtı. Süveyş Kanalı çevresindeki yerleşme merkezlerinin bombalanması buralardaki sivil halkın daha içerilere göçtürülmesini gerektirdi. 1968-1969 boyunca sürüp giden İsrail-Mısır çatışmasının zararı tek taraflı değildi; aylık asker kaybı İsrail'i de endişeye düşürecek bir orandaydı.

Ancak Kanal'daki Mısır birliklerini hedef alan geniş kapsamlı İsrail bombardımanı, kuşkusuz Mısır ordusunda çok daha büyük kayıplara yol açmaktaydı. 1970 Ağustosunda her iki taraf Amerikan Dışişleri Bakanmm yeni bir barış denemesi olarak önerdiği ateşkes çağrısını kabul ettiler. Bunu tedirgin bir sükûnet izledi, ancak tam bir anlaşmaya doğru herhangi bir yaklaşım söz konusu olmadı.

1967 savaşının en önemli sonuçlarından biri, Filistinli Araplar arasında ulusal bilincin yeniden doğması oldu. 1948-1967 yılları arasmda Filistinliler, kaybettikleri toprakları yeniden elde edebilmek için bütün umutlarını diğer Arap devletlerine bağlamışlar ve Filistin milliyetçilerinin çoğu daha geniş kapsamlı bir Arap milliyetçiliği ile özdeşleşmekle yetinmişti. Filistin kelimesi bile kullanılmaz olmuştu. 1967'de resmî Arap ordularının uğradığı yenilgiden sonra Filistinliler, aralarında ülkelerinin kurtuluşunun ancak kendi çabalarıyla sağlanabileceği kararına vardılar. 1965-1966 yıllarında ortaya çıkan Filistin gerilla örgütleri giderek destek görmeye ve taraftar toplamaya başladılar. Arap hükümetleri ve önde gelen Araplar, Filistinlilere para ve silâh yardımında bulunuyorlardı. Arap dünyasının dışında da, özellikle sol eğilimli kişiler arasmda, Filistin kurtuluş hareketi taraftar toplamaya başlamıştı.

Filistinlilerin kötü kaderi, yarattıkları olumlu atmosferin ve gördükleri desteğin gerçekte askerî açıdan ve örgütlenme açısından ne denli zayıf olduklarını gizlemesiydi. İsrail'in işgal ettiği toprakların düz alanlar, ovalar olması, gerilla hareketlerini zorlaştırıyor, İsraillilerin ağır misilleme saldırıları ve Şeria Nehri'nin Batı Yakasında oturanların işbirliğine yanaşmamaları, düşman topraklarında üslenmelerini engelliyordu. Çeşitli direnme örgütlerini El Fetih'in Lideri Yaser Arafat başkanlığında tek bir örgüt haline getirmek için yapılan teşebbüslere rağmen, tek bir ortak askerî stratejinin saptanması ve belirli bir komuta zincirinin kurulması hiç bir zaman gerçekleştirilememiştir. Özellikle iki grup, Jorj Habbaş'ın yönetimindeki Filistin Halk Kurtuluş Cephesi ile Filistin'in Kurtuluşu İçin Demokratik Halk Cephesi, sürekli olarak bağımsız kalmışlardır. 1969-1970 yıllarında sivil İsrail uçaklarına baskınlar düzenleyen ve uçak kaçıranlar, Filistin Halk Kurtuluş Cephesi üyeleriydi. Çeşitli Filistinli örgütlerin ortak yönü, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinin 242 sayılı kararına kesinlikle karşı olmaları ve Filistin'in tam bağımsızlığını sağlamayı amaç olarak benimsemeleriydi. Bu konuda Irak ve Suriye'den de destek görmekteydiler. Ayrıca din, mezhep ayrımı gözetmeyen, demokratik bir Filistin'in kurulmasını ve Müslüman, Hıristiyan ve Musevilerin bu ülkede birlikte ve eşit haklara sahip olarak yaşamalarını kendilerine ortak politik amaç seçmişlerdi.[11] Bu, Siyonist devletin ortadan kaldırılması, ancak bu amacı benimseyen İsrail'e yerleşmiş Musevilerin dilerlerse ülkede kalmaları anlamına geliyordu. 1968 Martında komandolar, Ürdün ordusu ile birlikte Ürdün vadisinde Kerameh'te İsraillilerin giriştikleri bir bombardıman sırasında İsrail ordusuna büyük kayıp verdirmeyi başarmışlardı. Ancak işgal edilmiş topraklarda komando hareketleri, İsrail

11 Bkz.: *Revolutionary Lessons and Trials*, cilt I, (Filistin Kurtuluş Cephesi tarafından 1968'de yayınlanmıştır).

için hiç bir zaman ciddî bir tehlike yaratmamaktaydı. İsrail'in en büyük kayıplar verdiği yer, Süveyş cephesiydi.

Komando örgütünün giderek gelişmesi, özellikle Ürdün ve Lübnan'da «devlet içinde devlet» haline gelmeleri, bu ülkenin rejimleri için önemli bir tehlike yaratmaktaydı. 1969 Kasımında Kahire'de gerillalar ile Lübnan ordusu arasında yapılan bir anlaşma sayesinde ülkedeki durumun bir iç savaşa dönüşmesi engellenebilmişti, ama gene de Lübnan, ülkenin güneyinde yürütülen gerilla hareketlerine karşı İsrail'in sık sık giriştiği misilleme bombardımanlarından kurtulamamıştı. Öte yandan Ürdün'de Filistin kurtuluş örgütleri ile hükümet arasında ardı ardına varılan anlaşmaların hepsi, imzadan hemen sonra bozulmaktaydı. 1970 Eylülünde Ürdün ordusundaki aşırı unsurlarla gerillaların kışkırtması sonucu bir iç savaş çıktı. Iraklılar, söz verdikleri halde, Filistinlilere yardım etmediler, Suriye ordusu ise kısa bir süre ve fazla karışmaksızın müdahale ettikten sonra çekildi. Çatışmalar Kahire'de Arap devlet başkanlarının önerisi üzerine yapılan ve sonunda kimin haklı, kimin haksız olduğu belirtilmeyen görüşmelerden sonra kesilebildi. (Başkan Nasır bu anlaşmanın imzalanmasından hemen sonra, 28 Eylülde öldü.) Ancak anlaşmayı izleyen aylar içinde Ürdün hükümeti ve ordusu, ülkede eski etkenliklerini kazandılar ve komandolar üslendikleri kesimleri hayli sınırlandırdılar. 1970 Temmuzunda Filistin direniş hareketinin Ürdün'deki gerilla kuvvetleri, tümüyle ortadan kalkmıştı. Suriye ve Mısır'da ise ancak, resmî ordunun denetimi altında eylemlerini sürdürebiliyorlardı; yalnızca Güney Lübnan'da bağımsız olarak çalışma olanağı bulabilmekteydiler.

Ne var ki, Filistin kurtuluş hareketinin askerî gücünü yitirmesi Filistin Arap milliyetçiliği ruhunun da yok olması demek değildi. Şeria Nehri'nin Batı Yakasında 700.000 kadar Filistinli, İsrail yönetimine sessizce boyun eğmekle birlikte,

durumu kabul etmiş değillerdi. Gazze'deki 300.000 Filistinli ise her fırsatta İsrail yönetimine karşı olduklarını şiddet gösterileriyle belirtmekteydiler. İsrail'deki Arap azınlığı da sayılırsa, şimdi İsrail yönetimi altında olan Filistinlilerin sayısı 1.500.000'i bulmuştu ve Filistinli Arapların doğum oranı Musevilere kıyasla çok daha yüksek olduğundan, Siyonist devletin geleceğini etkileyecek bir unsur haline gelmişlerdi. Bundan böyle, Filistinlileri ayrı bir topluluk olarak tanımayan herhangi bir Arap-İsrail anlaşması asla gerçekçi olarak nitelenemezdi.

Haziran 1967 savaşı, Filistin milliyetçiliğinin yeniden canlanmasına da yol açmıştır. Tutucu, Batı taraflısı Araplar, «Nasır'ın Mısırı»nı uğradığı yenilgiden ötürü aşağılamakla bir şey kazanamamaktaydılar, çünkü Batı —ve özellikle Amerika Birleşik Devletleri— İsrail'in başlıca müttefiki ve destekleyicisi olarak kabul edilmekteydi. Arapların çoğu daha da ileri giderek Batı emperyalizminin «Tahta Atı» gözüyle baktıkları İsrail'i Batı'nın Orta Doğu'da egemenliğini sürdürmek için kullandığı araç olarak tanımlamaktaydılar.

Altı Gün Savaşı'nın üçüncü gününde Kral Hüseyin ile Başkan Nasır, yaptıkları bir telefon görüşmesinde savaşa İngiltere ve Amerika'nın İsrail kanadında fiilen katıldıkları konusunda karara varmışlardı. Birleşik Arap Cumhuriyeti Amerika ile diplomatik ilişkilerini kesmiş ve bütün Arap dünyasında gerek Amerika'nın, gerekse İngiltere'nin çıkarları tehlikeye girmişti. Daha sonra hem Nasır, hem de Hüseyin, yanıldıklarını kabul edeceklerdi. (Bu iddia, Ürdünlülerin radar perdelerinde İsrail Hava Kuvvetlerinin boyutlarını çok aşan sayıda düşman uçağı saptadıklarını bildirmeleri üzerine ortaya atılmıştı.) Ancak, Arap hükümetlerinin çoğu, İngilterenin tarafsızlığını kabul etmekle birlikte (özellikle Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 242 sayılı kararının İngiltere tarafından önerilmiş olması nedeniyle) Amerika'ya karşı düş-

manlık (Johnson yönetimi, İsrail'e diplomatik, malî ve askerî alanlarda yardıma devam ediyordu) süregitmekteydi. İsrail'in işgal ettiği topraklardan çekilmesini istemesi ve İsrail'in silâh aldığı başlıca ülke iken bu alanda İsrail'i boykot etmesi üzerine, Fransa'nın adı yeniden temize çıkmaya yüz tuttu. Ancak Arapların Batı konusundaki fikirlerini en fazla etkileyecek olan kuşkusuz Amerika'nın izlediği siyasetti. Bu nedenle de Arap-Sovyet işbirliği, yeni bir güç kazanmıştı. Arapların çoğu, Sovyetler Birliğinin 1967 Haziranında kendilerine gerektiğince yardım etmemiş olduğu kanısmdaydılar. Ve özellikle Filistinliler, 242 sayılı kararın bir çözüm getirebileceğinden kuşkuluydular. Ancak, Mısır, Suriye ve Irak hükümetleri, İsrail'in askerî üstünlüğü karşısında dengeyi sağlayabilmek için Sovyetlerden yardım istemekten başka bir seçenek görememekteydiler. Arap dünyasının iç işlerine Sovyetlerin giderek artan müdahalesi (daha önceleri Batılı güçlerin benimsediği buyurucu rolünü, Sovyetlerin bir yere kadar da olsa üstlenmeleri) Araplarla Sovyetler arasında bir gerginliğin doğmasına yol açtı. Ancak Arap-İsrail sorunu çözümlenmedikçe Sovyet müdahalesinin azalması da pek olası gözükmemekteydi.

1967 savaşının ertesinde, Arap dünyasının tutucu devlet başkanları, her yerde kendilerini savunma hazırlıklarına girişmişlerdi. Mısır'a ve Filistinli örgütlere yaptıkları malî yardım nedeniyle, rejimleri açıktan açığa eleştirilmekteydi; öte yandan kendi halkları arasında giderek gelişen radikal ve Batı aleyhtarı akıma göz yummaktan başka yapabilecekleri bir şey yoktu.

Mısır'ın Yemen'den askerini çekmesi, beklenilen sonucu vermemişti. Yemenli cumhuriyetçiler, Suudi Arabistan'ın desteklediği mutlakiyet taraflılarını baştan atmak için aralarında örgütlenmeye başlamışlardı. Mutlakıyet taraflılarının aralarında fikir ayrılıkları vardı, hayli zayıflamışlardı ve sekiz

yıl süren iç savaş, 1970'de ılımlı cumhuriyetçilere verilen bir ödünle sonuçlanacaktı. Suudi Arabistan sonunda Arabistan yarımadasında bir cumhuriyet kurulmasına boyun eğmek zorunda kalıyordu. İngiltere, önce Güney Arabistan'dan sonra da Aden'den çekilince, Doğu ve Batı Aden'de İngiliz himayesindeki emirlikler birbiri ardına radikal, cumhuriyetçi Ulusal Kurtuluş Cephesi önünde çöktüler. 30 Kasım 1967'de Güney Yemen Halk Cumhuriyeti kuruldu. Zamanla daha da sola kayarak üç yıl sonra adını Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti olarak değiştirdi. Ülkeyi, Suudi Arabistan tanımadı, daha ılımlı bir siyaset güden Yemen Cumhuriyeti ile de ilişkileri giderek kötüleşti.

İngiltere'deki İşçi Hükümeti, 1968 Ocağında Basra Körfezinde kalmış askerini 1971 sonuna kadar geri çekeceğini açıkladı. 1970'de başa geçen tutucu hükümet de bu konuda İngiltere'nin siyasetinde bir değişiklik olmayacağını açıkladı. İngiltere'nin koruyucu güç olarak Basra Körfezini boşaltma kararı üzerine, buradaki emirler, kendilerini savunmak için bir federasyon kurmak üzere görüşmelere başladılar. Kendi aralarındaki rekabetleri çözümleyecek bir federal anayasa hazırlayamamaları üzerine, Katar ve Bahreyn 1971'de tam bağımsızlıklarını ilân ettiler; geri kalan emirlikler ise, Arap Emareti Birliğini kurdular. 1970 Temmuzunda gerici ve izolasyon siyaseti güden Umman Sultanı, oğlu tarafından devrildi ve bağımsızlığını ilân eden Umman, Birleşmiş Milletler'e katıldı.

Geri kalan Batı taraflısı Arap hükümetlerinden ikisi de 1969'da ortadan kalktı. Mayıs'ta Sudan'daki parlamenter rejim, radikal sosyalist subayların hazırladıkları bir darbe ile devrildi. Yeni rejim, tutucu Umma Partisini kapatarak, ülkeyi daha sola kaydırdı ve Mısır ve Sovyetler Birliği ile daha yakın ilişkiler kuruldu. 1971 Temmuzunda komünistlerin hazır-

ladıkları darbe, başarısızlıkla son bulunca, Sudan'daki Komünist Partisi kapatıldı ve ülkenin Sovyetler Birliği ile ilişkileri ciddî bir biçimde zedelendi. Ancak ülke, radikal cephedeki yerini korumaya devam etti. 1969 Eylülünde Libya'daki mutlakiyet rejimi de Albay Muammer Kaddafi'nin başkanlığındaki bir grup Nasırcı genç subay tarafından benzer bir darbe ile yıkıldı. Yeni rejim, İngiltere ve Amerika'yla Arap topraklarında kalan son batılı askeri üslerin geri çekilmesi konusunda anlaşmaya vardı. Albay Kaddafi, sosyalist ve radikal bir Arap milliyetçisi olmakla birlikte, inançlı bir Müslüman, sosyal konularda gelenekçilik taraflısı ve kesinlikle komünizm aleyhtarıydı. Bir kuşak önceki Müslüman Kardeşlerle bir çok ortak yönleri vardı.

Başkan Nasır öldüğünde, Arap siyaset hayatının en başta gelen kişisiydi ve ölümü, Arap dünyasının güçler dengesini büyük ölçüde değiştirdi. Hayatının son yıllarındaki bütün diplomatik ve askerî başarısızlıklarına rağmen (Bu başarısızlıklar Sovyetlere karşı ağır borçlar altına girilmesini zorunlu kılmış, dolayısıyla Mısır'ın güçlükle kazandığı bağımsızlığı tehlikeye düşmüştü) Nasır'ın Orta Doğu'yu ve Üçüncü Dünya'yı derinden etkilediği muhakkaktır. Ülkesini *İhtilâlin Felsefesi* adlı yapıtında öngördüğü yere getirmeyi büyük ölçüde başarmıştı. Ancak eylemleri bir bütün olarak incelendiğinde, Nasır'ın asıl öneminin Arap Sosyalizmi olarak anılacak sosyal ve ekonomik siyasetlerin uygulanışında oynadığı rolden çok, olanakları sınırlı, ancak yürekli ve kararlı bir önderin, dünya politikasında ülkesinin boyutlarıyla kıyaslanmayacak oranda bir yer tutabileceğini göstermek olduğu görülür. İktidarın eski burjuva ve feodal sınıfların elinden alınması, toprak reformu, endüstrileşme yolunda atılan önemli adımlar, Asuan Barajının yapımını ve hepsinin ötesinde Mısırlılara kalkınmanın ulus çapında bir faaliyet olabileceği duygusunun aşılanması, Nasır Devriminin bıraktığı başlıca mi-

raslardı. Arap dünyasında bütün bunların etkisinde kalmayacak kadar uzak bir bölge düşünülemez.

Nasır, ölümünden önce Özgür Subaylar döneminden meslekdaşı olan Enver Sedat'ı Başkan Yardımcılığına atamakla, kendisinden sonra başa geçecek olanı belirtmişti. Nasır'ın ölümü üzerine Sedat, önce geçici olarak Başkanlık görevini devraldı, ardından gerek halk, gerekse meclis oylamalarında hemen hemen salt çoğunlukla Başkan seçildi. Mısır'ın içinde bulunduğu zor durumdan ötürü olanakları hayli dar olan Sedat, genel olarak Nasır'ın iç ve dış politikasını sürdürdü. Ancak vurgulamada bazı farklılıklar vardı. Enver Sedat, Başkan Yardımcısı Ali Sabri ve hükümette görevli bazı bakanlara karşı verdiği iktidar mücadelesinden başarılı olarak çıktıktan sonra, Mısır'ın politik sisteminde bir değişiklik yapmaya, hukuk alanına yeni bir anlayış getirmeye ve kamu özgürlüklerini artırmaya söz verdi. Dış politikada ise Nasır'ın da karşı karşıya kaldığı ikilem, onu zora koşacaktı. Bir yandan İsrail'i işgal ettiği topraklardan geri çekilmeye zorlaması için Amerika'ya baskı yaparken, öte yandan son çare olarak savaşa başvuracağı tehdidini kullanmaktaydı. Sedat'ın, Arapların sonu olabilecek bir savaştan çok çekindiğini hemen herkes bilmekteydi, ama yeni başkan kendi halkının —özellikle askerin ve öğrencilerin— sabırsızlığını da göz önünde bulundurmak zorundaydı.

1970 Kasımında, Suriye'deki Baas Partisi'nin General Hafız Esad başkanlığındaki ordu kanadı, partinin sivil kanadı üzerinde egemenlik sağlayınca, ülkedeki rejim, daha ılımlı ve isolasyonist bir nitelik kazanmıştı. 1971 boyunca Suriye, Libya ve Mısır üçlü bir federasyon kurmak yolunda olumlu adımlar attılar; her üç ülkede de büyük bir taraftar kitlesinin desteği üzerine 1 Eylül'de anlaşma imzalandı. Kurulan federasyon Arap dünyasında daha önceki birleşme çabalarına kıyasla çok daha az heyecan uyandırmıştı, ama yapısı ba-

kımından çok daha gerçekçiydi ve sürekli olma ihtimali daha fazlaydı. Her üç devlet de varlıkları ve anayasaları açısından ayrı olarak kalmakta, ancak bunlara federatif bir üst yapı eklenmekteydi. Başlangıçta Sudan da federasyona katılacak gibi olmuş, ancak ülkedeki rejimin komünist kesiminden gelen şiddetli muhalefet sonucu çekilmek zorunda kalmıştı. 1972 Martında Sudan'ın Arap ve Müslüman olmayan çoğunluktan meydana gelen güney illerinde uzun zamandır süregiden ayaklanmanın, 1972 Martında bölgesel otonomi kararıyla son bulması, Sudan'ın bir Arap federasyonuna bağlanmasının belirsiz bir tarihe ertelendiğini gösteriyordu.

Bin dokuz yüz yetmişlerin başlangıçta Irak, Arap dünyasından hayli uzak kalmıştı. 1958 Devrimini izleyen müzmin siyasal kargaşalık ve ülkenin kuzey kesimindeki Kürt azınlık ile sık sık başgösteren çatışmalar, Irak'ın büyük ekonomik olanaklarını değerlendirmesini engellemekteydi. 1968 Temmuzunda yeniden başa geçen Baasçı rejim, iç işlerle sınırlı kalmıştı; İran, Mısır ve Suriye'deki rakip Baasçılarla ilişkileri hiç de iyi değildi. Ancak 1970 Martında Kürt milliyetçileriyle bir anlaşmaya varmayı başarınca, yeni bir güç kazandı. Irak, bir Arap devleti olarak potansiyel önemini korumaktadır; 1972'de etkenliğini Basra Körfezi çevresine yöneltmek niyetinde olduğunun ilk belirtileri görülmüştür. 1972'de Sovyetler Birliği'nden gördüğü desteğin artırılmasıyla daha da güç kazanmış; Nisan'da Sovyetler Birliği ile bir dostluk ve işbirliği andlaşması imzalamıştır. Sovyetler, Güney Irak'taki başlıca petrol yatağı olan Kuzey Rumayala'nın geliştirilmesini üzerlerine almışlardır. (Irak Petrol Şirketi, bu bölge üzerinde hâlâ hak iddia etmektedir.)

Gelenekçi, yarı kabilesel politik yapısı ile Suudi Arabistan, Orta Doğu tarihinin akışına karşı duran tek ülke durumundadır. Bir yandan Kral Faysal'm kişiliği ve diplomatik becerisi, öte yandan gelenekçi İslâmcılığın halk arasında gü-

cünü koruması, bir çok Arap mutlakıyetini sona erdiren türden bir devrimin bu ülkede gerçekleşmesini geciktirmiştir. Bu çöl krallığının olağanüstü ve gittikçe artan petrol geliri, Orta Doğu'daki statüsünü daha da yükseltmiştir. Komünizme kesinlikle karşı olan Kral Faysal, Amerika Birleşik Devletlerinin İsrail'le ittifak halinde oluşundan (özellikle zenginliğinin büyük bir bölümünün Amerikan petrol şirketleri kanalıyla sağlamaklığından ötürü) büyük utanç duymaktadır. Faysal İslâm birliğinin kurulması için çaba harcamaktadır. 1969 Eylülünde Kudüs'te El Aksa camiinin bir kaza sonucu yanmasında nhemen sonra, Arap Zirve Toplantısının karşılığı olan ve Rabat'ta toplanan İslâm zirvesinin ardındakı başlıca unsur Faysal'dır. Cidde'de sürekli görev halinde bir İslâm Ülkeleri Sekreterliği kurulmuş ve İslâm ülkeleri belirli zamanlarda düzenlenen dışişleri bakanları düzeyindeki bu toplantılara katılmaya başlamışlardır.

MAĞRİP ÜLKELERİ

Kuzey Afrika'daki üç Arap devleti —Tunus, Cezayir ve Fas— bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Arap Birliğine katılmışlar, ancak Arap dünyasındaki diğer ülkelerle çok yakın ilişkilere girmemişlerdi. Ekonomik açıdan hâlâ Fransa ile bağlantılarını sürdürmekteydiler; coğrafî açıdan uzak oluşları, İsrail'e karşı aktif bir rol oynamalarını engelliyordu. Gene de bu konuda Arapların tarafını tuttukları kesindi.

Tunus, üç ülke içinde, Arap milliyetçiliğine en az meyil göstereniydi. Bunun nedenini bir yere kadar Başkan Burgiba'nın kişiliğinde aramak doğru olur. Arap siyasetini (özellikle «Nasırist»leri) sürekli eleştiren Burgiba, daha ılımlı bir Batı taraflılığından (ya da *Burgibacılık*'tan) yanaydı. 1958'de Tunus, Arap Birliğine katılmış, ancak hemen ardından Mısır-

lıların tutumuna karşı bir protesto gösterisi olarak temsilcilerini geri çekmişti. Mısır-Tunus arasında propaganda yoluyla sürdürülen mücadele, 1961'de, Nasır'ın, Bizerta olayında Tunus'un tarafını tutarak Fransa'yı uzlaştırıcı bir tutuma zorlamasına kadar sürdü. Burgiba ve Nasır, aralarındaki kişilik çatışmasma rağmen, izledikleri sosyal ve ekonomik siyasetler açısından, bir çok ortak yönlere sahiptiler. Ancak iki ülke arasında kurulan yeni uyum çok sürmeyecek; 1965'te Burgiba'nın Filistin sorununa bir çözüm bulmak yolunda ilk adım olarak İsrail'le barış yapılmasını önermesi, Arap dünyasının her köşesinden kızgın tepkilerle karşılanacaktı. Burgiba'nın Batı taraflısı olduğunu açıkça belirten davranışları, ayrıca Tunus'un doğrudan doğruya ilgili olmadığı Arap-İsrail çatışmasını nasıl çözümleyecekleri konusunda Araplara akıl vermeye kalkması, Burgiba karşıtı duyguları körüklemişti.

1961'deki Bizerta olaymda ve 1964'de Tunus'taki Fransız mallarının millîleştirilmesinden sonra Fransa, Tunus'u ekonomik ve siyasal karantinaya aldı. Ancak Fransa-Tunus ilişkileri zamanla düzelecek ve 1970'lerde Tunus ılımlı tek parti rejimi ile ekonomik ve siyasal açıdan Fransa ve Amerika'ya, ürünlerine pazar bulmak, turizm ve işçilerine dış ülkelerde çalışma olanağı sağlamak açısından, Batı Avrupa'ya bağımlı bir devlet haline gelecekti. Ülke, 1970'de izlenen sosyalist ekonomik siyesetin sorumlusu Ahmet bin Selâh'ın görevine son verilmesi olayıyla birlikte kesinlikle sağa kaydı. 1972'de 68 yaşında olan Burgiba'nın sağlığı çok iyi değildi ve tedavi nedeniyle uzun süreler ülke dışında kalması gerekmekteydi. Ancak yaygın öğrenci gösterilerine rağmen Burgiba'nm iktidarı ciddî bir tehlikeyle karşı karşıya değildi; ülkenin başlıca politik sorunu, Burgiba'nın yerini kimin dolduracağıydı.

V. Muhammet, 1956'da bağımsız Fas'ın Kralı ilân edildiğinde, Fas milliyetçilik hareketinin önderi ve kahramanı olmak gibi bir avantaja sahipti. Fransız yönetmeni sırasında he-

men hemen hiç bir anayasal gelişim söz konusu olmadığından, ülke kendi kendini yönetim konusunda hayli tecrübesizdi. Fas'ta eğitim görmüş idareci ve meslek sahibi kişiler, sayıca çok azdı. V. Muhammed bir çok bakıma feodal bir hükümdar olmakla birlikte, bir süre sendikacıların ve solcu politikacıların işbirliğini sağlamayı başardı. İzlediği radikal ve tarafsız dış politika sayesinde Başkan Nasır'ın dostluğunu kazandı ve 1960'da Fas, Birleşik Arap Cumhuriyeti, Mali, Gine ve Gana ile birleşerek radikal Afrika devletlerinden oluşan Kazablanka Grubu'nu kurdu. 21 Şubat 1961'de genç yaşta ölen V. Muhammed'in yerine geçen oğlu Hasan, babasına duyulan saygınlıktan yoksundu. Anayasal iktidara el koydu ve kralcılarla ordunun desteğinde otoriter bir idare biçimi geliştirdi. Ancak İstiklâl Partisi ve solcu politikacılar, güçlü bir muhalefet kanadı oluşturmaktaydılar. Birleşik Arap Cumhuriyeti, şimdi bağımsız ve sosyalist Cezayir Cumhuriyetinden yana kaymıştı ve 1963'de Fas'la Cezayir arasında bir sınır anlaşmazlığı sonucu patlak veren çatışmada Cezayir'i destekleyecekti. Fas'ın izlemekte olduğu sosyalizm karşıtı ve Batı taraflısı siyaset, Cezayir'in izlediği izlediği siyasetten çok farklıydı.

Fas'ın coğrafî açıdan Arap dünyasından uzak oluşu ve halkın güçlü bir mutlakiyet geleneğini sürdürüşü, Arap dünyasındaki radikal cumhuriyetçi akımların ülkeyi hiç etkilemeyeceği anlamına gelmiyordu. 1971 Haziranında düzenlenen askerî bir saray darbesinin neredeyse başarıya ulaşması, Kralı, kendi rejimi içinde her türlü yozlaşmanın ve yetersizliklerin varlığını kabul etmek, ayrıca radikal, sosyal ve ekonomik reformlar yapacağı konusunda söz vermek zorunda bırakmıştı. 1972 baharında Kral II. Hasan, anayasayı daha liberalleştirerek, kendi elinde tuttuğu iktidarı kısmen başka mercilere dağıtarak ve muhalefet partileriyle işbirliği yaparak, rejimin tabanını genişletme yoluna gitti. Bir ikinci dar-

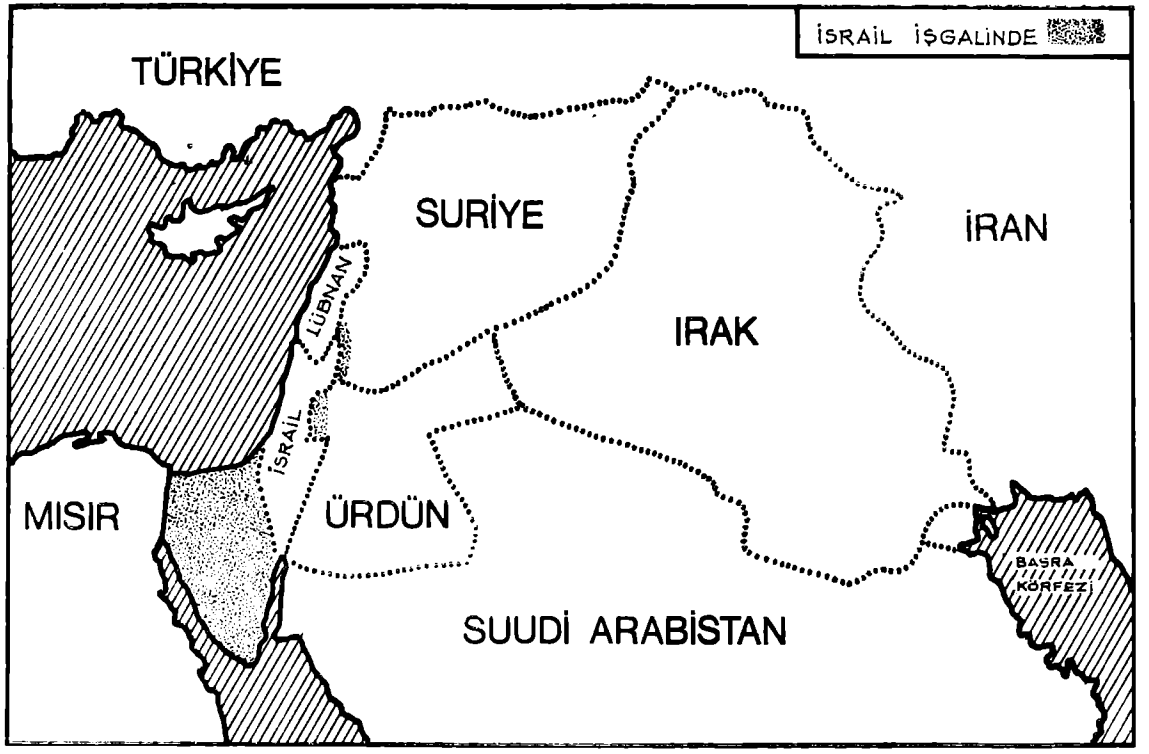
be teşebbüsü, hele bu kez sağ kolu General Ufkir tarafından düzenlenince, II. Hasan'a pozisyonunun ne denli sallantıda olduğunu açıkça gösterdi.

1962'de kurulan Cezayir Cumhuriyeti, bağımsızlığını kazanmak için verdiği kahramanca savaş nedeniyle büyük saygınlık uyandırmıştı, ama bunun dışında pek bir avantajı olmamıştı. Bir sömürge ekonomisi olarak, Fas ve Tunus'a kıyasla Fransa'ya daha bağımlıydı; eğitim görmüş Cezayirlilerin sayısı, diğer iki ülkedekilerden de düşüktü. 1963'de, 1962'den beri boş olan Fransız mülkleri, aralarında çiftlikler de olmak üzere, işçi yönetim komitelerince devralındı; ancak bazı büyük tarımsal topraklar, Fransız denetimi altında kaldı.

Ülke içinde uygulanan sosyalist yöntemlerin yanısıra, Bin Bella, dinamik bir sol dış politika izlemekte, Afrika'daki sömürgecilik aleyhtarı kurtuluş hareketlerini desteklemekteydi. 1965 Haziranında Bin Bella, kendi hükümetinin savunma bakanı Huri Bumedyen tarafından kansız bir darbe ile devrildi. Bir önder olarak Bumedyen, Bin Bella'ya kıyasla fazla çekiciliği olmayan, temkinli bir kişiydi. Millileştirme hareketlerini yavaşlatıp zamanla Fransa ile ilişkileri daha olumlu bir yöne doğrulttu. 1970'de Fas'la aralarındaki sınır anlaşmazlığını bir çözüme bağladı. Cezayir, Sovyetlerden askerî gereçlerinin çoğunu ve bir miktar da malî yardım almaktaydı. Ancak ülkenin gittikçe artan petrol geliri ve İsrail savaşına doğrudan doğruya katılmamış olması, ülkenin Mısır'a kıyasla Sovyetler Birliği'ne daha az bağımlı kalmasına olanak hazırlamıştı.

Bumedyen'in yönetimindeki Cezayir kendi iç işlerine çözümler aramaya koyulmuştu. Girişilen teknisyen eğitimi kısa zamanda sonuçlar vermeye başlayınca, Cezayir'in insan gücü ve doğal kaynakları sayesinde ekonomik kalkınma alanında kısa zamanda büyük adımlar atabileceği ve Arap devletleri içinde Mısır'la rekabet edebilecek ilk endüstriyel güç olabi-

leceği kesinlikle belirdi. 1970'lerin başında Cezayir, Fransa ile sömürge biçimi ekonomik ilişkilerin zincirlerini kırıp atmak yolunda çok büyük adımlar atmış bulunuyordu. Fransız şirketleriyle hayli uzun süren bir anlaşmazlık, 1971'de Cezayir'in kendi petrol endüstrisini tümüyle eline alması ile çözümlenecekti. Ancak kökleri hayli derin olan kültürel bağlar, Fransızcanın çok yaygın bir kullanım alanı olması, Fransa'nın şehir kesiminde on binlerce Cezayirlinin çalışmakta oluşu, Fransa ile özel bir ilişkinin daha bir süre devam edeceğine işaret etmektedir.

4. 1973'te Arap Devletleri ve İsrail.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

BATI İSLAM DÜNYASININ BUGÜNKÜ DURUMU

BATI İSLAM[1] Dünyası halkları, —yani Araplar, Türkler ve İranlılar— parlak bir geçmişin bilincinde olmanın derin etkilerini taşırlar. Üçü de bir kaç yüzyıl öncesine kadar Hıristiyan Avrupa'dan daha uygar ve daha güçlü imparatorluklara sahiptiler. Çok uzun bir süredir bu halklar Hıristiyanlığın yükselişi karşısında ezilmekte, yaşadıkları zamanı, geçmişin düzeyine eriştirmeyi umut etmektedirler. Yirminci yüzyıl boyunca bu halkların tarihinin temelinde yatan akım, «yitirdikleri saygınlığı arayış» olmuştur.

Batı'ya oranla en yakın tarihte eski gücünü yitiren Türkler, yönetici bir millet olarak ulusal özgüvenlerini yirminci yüzyılın ilk yirmi yılına kadar sürdürebilmişler ve İslâm halkları arasında bu sorundan en az etkilenen olmuşlardır. Türkiye,politik, ekonomik ve askerî yönden Batıyla aynı düzeye gelebilmek için her şeyden önce İmparatorluk hevesinden vazgeçmesini ve çabalarını iç kalkınmaya yöneltmesini Atatürk'ün dehasına borçludur. Bu önderin uyguladığı lâik reformlar, bir kuşak içinde (Atatürk 1938'de ölmüştür) Türk toplumunu her yönüyle değiştirmeye yeterli olmamıştır, ama İkinci Dünya Savaşı ertesinde Türkiye'nin Avrupa'nın bir parçası haline geldiğini açıkça belirtmiştir. 1950'deki genel seçimleri muhalefetteki Demokrat Parti (bu parti orta sınıf halkın,

özel sektörün, ticaret ve endüstrinin temsilcisiydi, zamanla köylünün desteğini kazanmıştır) yirmi beş yıldır iktidarda olan Atatürk'ün Cumhuriyetçi Halk Partisi'ni ağır bir yenilgiye uğrattı. Demokratlar, iktidarda kaldıkları on yılın başlarında halkın tuttuğu bir parti niteliğini korudular. Atatürk döneminde kurulmuş, devlet eliyle işletilen bazı endüstriler, özel sektöre devredildi; din konusunda bazı ödünler verildi; ithalât ve dışardan tarım kredisi sağlamak alanlarında görülmedik bri genişleme siyaseti izlendi. Ancak 1954'te, bir süredir rekor derecedeki yıllık tarım hasatı birdenbire son bulunca, enflasyon başladı. Demokrat Parti ve Lideri Adnan Menderes köylüden destek görmeye devam etmekteydi, ama kentlerde yaşayan orta sınıf halk ve ordu arasında huzursuzluk gün geçtikçe artmaktaydı. Menderes giderek diktatörce davranışlarını artırdı ve 1960 Mayısında ordu tarafından devrildi. Bir yıl süren duruşmalardan sonra da asıldı.

Askerî yönetim iktidarda kalmadı. 1961'de toplanan bir Kurucu Meclis, yeni anayasayı hazırladıktan sonra, Türkiye yeniden parlamenter rejime döndü. Ancak ordu arka planda gelişimleri dikkatle izlemekteydi. Dağıtılan Demokrat Partinin politik mirasçısı Adalet Partisi, Atatürk'ün sağ kolu İsmet İnönü ile bir koalisyon hükümeti kurarak işe başladı ve 1965 seçimlerinde Süleyman Demirel başkanlığında tek başına iktidara geldi. Ancak Türk demokrasisi, zamanla sağ ve solun ateşli muhalefeti karşısında tehlikeye girecekti. 1971'de ordunun yaptığı baskı sonucu Demirel istifa etmek zorunda kaldı; bir çok ilde sıkıyönetim ilân edildi ve solculara karşı ağır bir baskı kampanyası açıldı. Kamu özgürlükleri ciddî bir biçimde kısıtlandı; parlamenter demokrasinin varlığını sürdürmesi bile tartışılır bir konu haline geldi. Sağa doğru kesin bir dönüş yapılmıştı; bu koşullar altında, sık sık vaadedi-

Orta ve Doğu Asya Müslümanlarını tanımlamak için kullanılan «Dış İslâmlık»tan ayırmak için «İç İslâmlık» olarak da adlandırılır.

len toprak reformu ve benzeri temel sosyal ve ekonomik reformların gerçekleşmesi daha da uzak bir ihtimal haline gelmekteydi.

Türkiye'de devletin lâikleştirilmesine rağmen İslâmlık, özellikle kırsal kesimde, gücünü korumuştur. Demokratlar ve mirasçıları Adalet Partisi, başlıca kanunlara ilişmemekle birlikte, lâiklik ölçümlerinin bazılarını ters yüz etmişlerdir. Lâik aydınlar kesiminde bile kendilerini herşeyden önce Müslüman olarak niteleyenlerin sayısı hayli fazladır; bunlar Türkiye'nin İslâm reformuna doğru önemli bir adım atmış olduğu inancındadırlar.[2] Ancak bu iddia diğer Müslümanların çoğu (özellikle Araplar) tarafından reddedilmektedir. İslâm ülkelerindeki genel kanı, Kemalizmin İslâmlığa reform getirdiği değil, İslâmlığı inkâr ettiğidir.

Güçlerini çok daha eski bir tarihte yitirmiş ve uzun süre yabancıların (özellikle İngiliz ve Rusların) yönetimi altında kalmış olan İranlılar, bu açıdan Türklerden daha zor bir durumda idiler. Rıza Şah, Atatürk kadar yetenekli bir kişi olmadığından, İkinci Dünya Savaşı sırasında ülkesinin bağımsızlığını ve tarafsızlığını korumayı başaramamıştır. Ancak İran İmparatorluğu, barındırdığı ırk ve dil çeşitliliğine rağmen, Osmanlı İmparatorluğu ile kıyaslanabilecek bir bütünlüğe sahipti. Son yirmi yıl içinde oldukça istikrarlı bir politika sürdürebilmesi ve önemli doğal zenginlikleri (petrol de dahil olmak üzere) sayesinde Üçüncü Dünya ülkeleri arasında ekonomik kalkınma hızı en yüksek olanlardan biri durumuna gelebilmiştir. Büyük devletler karşısında bağımsızlığını kabul ettirebilmesini de buna borçludur. Başbakan Musaddık'ın devrilmesini izleyen yıllarda Şah, muhtemel bir Sovyet saldırısına karşı, Amerika'ya bağımlı olmak zorunluluğunu duymuştu. Ancak 1960'larda Sovyetlerle ilişkilerini düzeltmiş ve

[2] W. C. Smith, *Islam in Modern History*, (Princeton, 1957), s. 161.

1967'de bir anlaşma yaparak onlardan İran'ın endüstrileşmesinde kullanılmak üzere malî yardım ve ayrıca silâh almayı, karşılığında ise doğal gaz vermeyi taahhüt etmiştir. Ülkenin iç işlerinde merkezî ve otoriter bir yönetim biçimi benimsemiş olan Şah, solculara karşı ağır baskı yöntemleri uygulamaktadır. Öte yandan, tarım reformu ve büyük feodal toprakların bölüştürülmesi yoluyla gerçekleştirdiği «Beyaz Devrim» olarak adlandırılan hareketi, ancak elindeki iktidar sayesinde gerçekleştirebilmiştir.

1971'de Pers İmparatorluğunun kuruluşunun 2500'cü yıldönümü dolayısıyla yapılan törenlerde işlenen ana temanın, «yeniden doğuş» olması doğaldı; çünkü yüzyıllar boyunca uluslararası iktidar politikasının kuklası olmuş İran, nihayet silkinip kendini bu boyunduruktan kurtarmayı başarmıştı. Şah'ın yönetimine karşı önemli bir muhalefetin yürütülmesine ve iktidarda kalmak konusunda hiç bir garantisi olmamasına rağmen, İran'ın yeni kazandığı özgüvenini değişik bir rejim altında bile sürdüreceği muhakkak görünmektedir.

Yirminci yüzyılda yeniden doğan Arap milliyetçiliği, İran ya da Türk milliyetçiliği ile kıyaslanamayacak oranda önemli engellerle karşı karşıyadır. İranlıların ve Türklerin aksine Araplar, kendi imparatorluklarının çöküşünden bu yana, yabancıların yönetimi altında yaşamaya alışmışlardır. Kuzey Afrika'daki Batı Arap dünyasının efendisi olan Osmanlılar, ondokuzuncu yüzyılda yerlerini Hıristiyan güçlere bırakmışlar; Birinci Dünya Savaşı sırasında bağımsızlıklarını kazanmak için ayaklanan doğulu Araplar, kendilerini sömürge yönetiminden hemen hiç farkı olmayan Batılı hegemonyasının boyunduruğu altında bulmuşlardı. Atlantik kıyısındaki Fas'tan Hint Okyanusundaki Umman'a kadar uzanan geniş bölgede doksan milyon Arap yaşamaktadır. Topraklarının çoğunu çöller meydana getirir ve ulaşım olanakları çok kısıtlıdır. Yirminci yüzyılın Arap dünyasında yeni yeni palazlanmaya

başlayan Arap devletlerinin sınırları genellikle Büyük Devletlerin çıkarları gözetilerek çizilmiş keyfî çizgilerdir. Bu devletler, birbiri ardına politik bağımsızlıklarını kazandıkça (ki bu çoğunlukla ekonomik ve askerî yönden Batı'nın boyunduruğu altında kalmak şartıyla gerçekleşebilmiştir) hiç bir tecrübe sahibi olmadıkları kendi-kendini-yönetim gibi çetin bir sorunla karşı karşıya kalmaktadırlar. Üstelik, bu ülkelerin halkları aralarındaki «yapay sınırların» kaldırılması gerektiğine kesinlikle inanmaktadırlar. Bir Arap birliğinin kurulması dileği, (bu, ortak bir dil, din,[3] kültür ve tarihsel birikim temeline dayandırılmaktadır) duygusal yönden ağır basmakta, ancak gerçekleştirilmesi çetin, pratik engellerin yıkılmasını gerektirmektedir. Haberleşme ve ulaşım olanaklarının fiilen kısıtlı olmasından başka, yüzyıllar boyu yabancı boyunduruğu altında kalmış olmaklıklarından ötürü Arap dünyasının çeşitli köşelerinde çıkarlar, tutumlar ve davranışlarda önemli farklılıklar oluşmuştur. Bağımsızlıktan sonra, en yapay biçimde yaratılmış devletlerde bile, yeni mahalli çıkar grupları bu yeni hükümetlerin çevresinde toplaşmaya başlamışlardır. Genel nüfusa oranla Arap olmayan azınlıkların önemli bir yer tuttuğu Sudan, Irak gibi Arap devletlerinin bir Arap birliğine girmeleri ise daha da güçtür.

Arap birliğinin önüne dikilen engeller, 1948'de İsrail'de Siyonist bir devletin kurulmasıyla aşılması hemen hemen imkânsız boyutlara varmıştır. Yüzeysel bir değerlendirme, İsrail'in Arapları ortak bir düşman karşısında birleşmeye teşvik edeceği izlenimini uyandırır; oysa İsrail'in varlığı, onları bir çok önemli noktada birbirlerinden ayrı düşürmektedir. Asya'daki Araplarla Afrika'daki Araplar arasında somut bir engel olarak yükselmesinden başka, İsrail, Arapların gerek

[3] Araplıkla İslâmlığın yakın ilişkisi nedeniyle din, önemli bir unsurdur. Ancak, Arap milliyetçiliğinin başlıca sözcüleri olan Hıristiyan Araplar, doğal olarak bu nokta üzerinde fazla durmamaktadırlar.

fiziksel, gerekse duygusal enerjilerini, Arap birliğini kurmak yolunda harcayacak yerde, bir Arap Filistin'in kurulmasına yöneltmelerine yol açmaktadır.

Bir çok Arap devletinde sürüp giden müzmin politik istikrarsızlığın nedenlerini İsrail'in varoluşunda aramak doğru olur. Bu, sosyal ve ekonomik kalkınmayı engellememiştir. Arap toplumunun yeniden yaratılması bir çok ilerici ve liberal görüşlü Arap aydınının dileğince gerçekleşmemiş olabilir; âncak bu yolda önemli adımların atılmakta olduğu da yadsınamaz. Değişimin gerçekleşmesinde özellikle iki unsur büyük rol oynamıştır. Bunlardan birincisi en tutucu Arap devletlerinde bile çağdaş, lâik eğitimin geniş çapta uygulanmakta oluşudur. Politik renkleri ne olursa olsun, Arap hükümetlerinin hemen hepsi, kamuoyunun ısrarlı diretmesi karşısında bütçelerinde eğitime büyük bir pay ayırmak zorunda kalmışlardır. Müslüman Arap devletlerinde kızların eğitim çizelgesindeki yükseliş, devrimci olarak nitelenebilecek bir orandadır. 1970'lerin başında bu akımın sonucu meslek sahibi, etken, Arap orta sınıfının gittikçe artışında kendini belli etmiştir.[1] Hemen her Arap devletinde bu yeni biçim «teknokratlar» devlet mekanizmasındaki geleneksel, burjuva politikacıların yerini almaktadırlar.

Değişimde önemli rol oynayan ikinci unsur petrol endüstrisi olmuştur. Dünya petrol yataklarının yüzde altmışı Yaradan'ın iradesiyle Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki Müslüman devletlerin toprakları altında bulunmaktadır. Bu ülkelerden bazıları nüfus ve doğal zenginlikler açısından çok yoksuldurlar. Bu olağanüstü zenginlik, başlangıçta aşırı gösteriş yapmak için harcanmışsa da bugün kesinlikle sosyal ve ekonomik kalkınma alanlarına yöneltilmiştir ve Arap toplu-

[1] M. Halpern, *The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa*, (Princeton, 1963), s. 51-79.

munun değişim hızına büyük oranda katkısı olduğu muhakkaktır. Ayrıca petrol üreten ülkelere önemli bir politik ve ekonomik güç kazandırmıştır. Onlar da ellerindeki bu gücü 1960'da kurulan Petrol İhraç Eden Ülkeler Kuruluşu (OPEC) kanalıyla ve etkenliği gittikçe artan bir biçimde kullanmayı öğrenmişlerdir. Tecrübe sahibi ve yerli bir «petrol teknokratları» kadrosunun oluşması, bu ülkelerin petrol endüstrilerini uzun yıllardır Batı'nın politik ve ekonomik egemenliğinin simgesi haline gelen Batılı şirketlerin elinden kurtarabilmelerini sağlamıştır.

Petrol gelirinin alışılmadık oranda artış göstermesi Kuveyt, Katar ve Abu Dabi gibi nüfusu az ve petrolden başka geliri olmayan bazı Arap devletlerinin kendilerini bir kuşaktan kısa bir süre içinde sosyal ve ekonomik yönden tümüyle değiştirilebilmelerine olanak sağlamıştır. Suudi Arabistan, petrol endüstrisi sayesinde, doğal olanaklarıyla kıyıslanamayacak bir güç ve politik etkenlik kazanmıştır. Petrolden elde edilen zenginlik, özel yatırımlar, kamu yatırımları (Kuveyt Arap Kalkınma Fonu ve benzeri kuruluşlar kanalıyla) ya da doğrudan doğruya devlet eliyle yapılan yardımlarla (Kuveyt, Suudi Arabistan ve Libya'nın 1967'den beri Mısır'a yaptığı yardım gibi) Arap dünyasının çeşitli köşelerine yayılmış ve yayılmaktadır. Eldeki veriler, petrol gelirlerindeki artışın ve bunun sosyal alandaki yan etkilerinin, daha en az bir kuşak süreceğini göstermektedir.

Önceleri Arap dünyasında ekonomik milliyetçilik, siyasal milliyetçilik gibi Batı'ya daha az bağımlı olmak anlamına gelirdi. Bu süreç ilk kez 1956'da Mısır'da Fransız ve İngiliz çıkarlarına devletçe elkonulması, ardından da bütün ekonominin «Mısırlılaştırılması» biçiminde açıkça görülür. Suriye ve Irak, Mısır örneğini kendi ülkelerinde uygulamışlardır. Her iki ülkede de bu akımın sonucu, Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkeleriyle daha yakın ekonomik ilişkiler kurul-

ması olmuştur. Sovyetler Birliği, 1958'de (Batı'nın yardım teklifini geri çekmesi üzerine) Asuan Barajının yapımına yardım etmeyi üzerine aldıktan bu yana, hemen bütün Arap ülkeleri ile ticarî ilişkilerini artırdı; bazıları içinse ekonomik kalkınma programlarına malî ve teknik yardım sağlayan başlıca kaynak oldu. Ancak Suudi Arabistan, Kuveyt ve Libya gibi bellibaşlı petrol üreticileri ne Batı'dan ne de Doğu'dan yardım almaksızın kalkınma planlarını uygulayabilmişlerdir.

Batı modeli parlamenter demokrasiyi miras yoluyla devralmış ya da benimsemiş Arap devletlerinin hepsi, sonunda bu rejimden vazgeçmiştir.[5] Bir çok ülkede, (Mısır, Suriye, Irak, Libya, Sudan, Yemen) yürürlükteki rejimler —ister mutlakıyet olsun, ister cumhuriyet— ordu tarafından devrilmiş, ancak bu subaylar (ya da eski subaylar) hükümette sürekli olarak önemli bir rol oynamışlarsa da, hiç biri salt askerî rejimi benimsememiştir. Arap dünyasında askerî yönetim, devrilen parlamenter demokrasi kadar tutulmayan bir idare biçimi olmuştur. Kabilesel yönetim eski gücünü yitirmiş olmakla birlikte, Arabistan yarımadasının bazı bölgelerinde hâlâ yürürlüktedir.

Arap hükümetleri, ister tutucu mutlakiyet taraflısı olsunlar, ister sosyalist cumhuriyetçi, otoriter bir yönetime yatkınlık göstermişlerdir; hemen her Arap devletinde kamu özgürlükleri değişik ölçülerde kısıtlanmıştır. Hepsinin tutarlı bir politik sistem aramakta olduğu ve daha henüz bulamadıkları söylenebilir. Çoğu, kısa bir süre önce ulus olmanın çeşitli engelleriyle karşı karşıyadır. Arap birliğinin bir

Bir tek Lübnan kural dışı kalmaktadır, ülkenin çeşitli mezheplerinin hükümette ve kanun koyucu mekanizmada temsilci bulundurabilmesi ancak bu tür bir anayasal rejimle sağlanabilmektedir. 1950'lerde Batı Avrupa modeli parlamenter demokrasiyi benimseyen ve halen rejimi ciddî bir bunalım içinde bulunan Türkiye'nin geçirmekte olduğu tecrübe bütün Arap ülkelerinde ilgiyle izlenmektedir.

an önce kurulması isteğinin (ki duygusal bir tavırdır ve Arap dünyasının doğu yarısında, batı yarısına kıyasla daha güçlüdür) siyasal istikrarsızlığa katkısı olduğu muhakkaktır. Araplar arasında vatanseverlik ve kamusal sorumluluk duyguları, bağlı oldukları devletin bir gün daha büyük bir topluluğun bir parçası olacağı duygusu yanında zayıf kalmaktadır. Gerçekçi açıdan, bu çok uzak bir ülkü olabilir, ancak güçlü bir psikolojik etken olduğu da yadsınamaz.

Arap siyasal birliğinin kurulması için duyulan şiddetli arzu, ekonomik alana da yansımıştır, ama Arap devletlerinin birbirini tamamlayıcı nitelikte olmayan ekonomileri, bu akım üzerinde duraksatıcı bir rol oynamaktadır. 1962'de Ürdün, Mısır, Fas, Kuveyt ve Suriye arasında imzalanan Ekonomik Birlik Andlaşması'na daha sonra Yemen, Irak ve Sudan da katılmıştır. Bu birlik, Avrupa Ekonomik Topluluğu ile benzer hedefleri paylaşmaktadır: Gümrük resimlerinin kaldırılması, iş gücü ve sermayeye tam hareket özgürlüğü tanınması, v.b. 1965'te bir ikinci andlaşma ile Mısır, Ürdün, Irak, Kuveyt ve Suriye aralarında Arap Ortak Pazarı'nı kurmuşlardır. Sonradan Yemen ve Sudan da bu andlaşmaya katılmışlar, ancak Kuveyt Ulusal Meclisi, katılmalarının onaylanmasına karşı oy kullanmıştır. Üyeler arasında önemli oranda gümrük indirimi uygulanmaktadır, ama iş gücünün hareket özgürlüğü kazanması, şimdilik hayli uzak bir hedef olmak niteliğini korumaktadır.

Arap devletleri, önemli noktalarda, ama sessiz sedasız ve gösterişsiz bir biçimde, aralarındaki bağları sıkılaştırmaktadırlar. Her yıl Arap Petrol Kongresi dolayısıyla bir araya gelen yeni kuşak Arap uzman ve teknokratlar, benzer toplantılarda buluşan mühendis ve avukatlar, Osmanlı seçkin zümresinin çağdaş karşılığını meydana getirmektedirler. Araplar arasında ilişkileri geliştirmek için yapılan çeşitli teşebbüsler, düzenli değilse de, kuşkusuz gerçek bir ilerleyiş

kaydetmektedirler. Arap birliğinin kurulmasının, hükümetlerin aralarında sahne oyunlarına yaraşır bir gösterişlilik içinde imzaladıkları anlaşmalar yoluyla değil, halkların ve kuruluşların aralarındaki bağları zamanla güçlendirmeleri yoluyla gerçekleşebileceği muhakkaktır.

Suudi Arabistan gibi dinsel baskının çok güçlü olduğu devletler dahil, eğitim ve hukuk alanlarında lâikleşmeye doğru bir akım göze çarpmaktadır. Şeriat, çağdaş sosyalist ya da kapitalist ekonominin gereksinmelerini artık karşılayamamaktadır. Ancak, hiç bir Arap devleti —ne Nasır'ın Mısır'ı, ne Baasçı Irak ya da Suriye, ne Burgiba'nın Tunus'u ne de Güney Yemen'deki yarı Marksist rejim— lâikleşme sürecinde Kemalist Türkiye kadar ileri gidememiştir. Nüfusunun hemen yarısı Hıristiyanlardan meydana gelen Lübnan dışında, her devletin resmî dini İslâmlıktır. Nasır, politik tutumunda lâikliğe önemli bir yer vermişti; ancak geleneksel görüşlerin gücüne saygı duyan kademeli bir yol izlenmesi taraflısıydı. Ayrıca Nasır, Atatürk'ün aksine, inanmış bir Müslümandı. Gerek Nasır, gerekse Burgiba ve diğer bazı Arap liderleri, boşanma ve çok eşlilik gibi kadın eşitliği ile ilgili konularda lâikleşmeyi hızlandırmak istemekle birlikte, İslâmlığın geri tepmesi ve kendilerini daha önceki bir aşamaya dönmeye zorlaması olasılığından çekinmişlerdir. Daha önceleri de görmüş olduğumuz gibi, Arap dünyasının en genç devrimci rejiminin sahibi olan Libya, lâikleşmeye sırt çevirerek, İslâmlığa yeniden öncelik tanımıştır. Cezayir İhtilâli'nde İslâm unsurunun gücü, fazlasıyla küçümsenmiştir. Oysa savaşta önemli bir rol oynayan kadınların haklarını kazanmaları, beklenenden çok daha uzun bir süre almıştır. Önceleri Fransız yönetimi altında yaşamış Arap ülkeleri, bağımsızlıklarını kazandıktan bu yana, Fransız kültürünün bu Müslüman Arap toplulukları üzerindeki etkisini silmek için eğitimin Araplaştırılması sorununa ağırlık vermişlerdir.

«Nasırist»ler, Baasçılar ve diğer «ilerici» Arap rejimleri tarafından geliştirilen ve geliştirilmekte olan Arap sosyalizmi, katı bir doktrin değil, sosyal adalet ve eşitlik gibi çağdaş ülküleri Arap gelenekleri ve İslâm ilkeleri ile başdaştırmak amacını güden bir girişimdir. Marksizmin temel görüşü olan sınıfsız bir toplumun dünya yüzünde gerçekleştirilebileceğine inanmamakla birlikte, bu ideolojiyi meydana getiren bazı unsurları benimsemek dileğindedir. Bu nedenle Arap Marksistleri, yeni burjuvazinin diktatoryaları olarak niteledikleri ilerici Arap rejimlerinin başarılarını önemsememektedirler. Orta Doğu'da hükümdarların, toprak sahiplerinin ve burjuvazinin meydana getirdiği geleneksel seçkin zümrenin yerini alan ve subaylardan, teknokratlardan, devlet memurlarından meydana gelen bu yeni orta sınıf, eline geçirdiği siyasal iktidarı pekiştirmek yolundadır. Maoist bir devrimci köylü kitlesinin oluşması, ki Arap devletlerinin sosyal ve ekonomik sorunlarına en gerçekçi çözüm olarak Marksistlerce savunulmaktadır, elbette ki mümkündür, ancak bugüne dek böyle bir devrimin, çoğunluğu Müslüman herhangi bir toplumda oluşabileceğini gösteren bir belirtiye rastlanmamıştır.

KRONOLOJİ

1830		Fransa'nın Cezayir'i alışı.
1833		Hünkâr İskelesi Andlaşması.
1839		İngiltere'nin Aden'i işgali.
1860		Fransa'nın Lübnan'a asker çıkartması.
1869		Süveyş Kanalı'nın açılışı.
1876		II. Abdülhamid'in tahta çıkışı.
1878		Kıbrıs Sözleşmesi.
1881		Fransa'nın Tunus'u işgali.
1882		İngiltere'nin Mısır'ı işgali.
1898		Sudan'ın yeniden alınışı. Sudan'da İngiliz-Mısır ortak egemenliğinin kuruluşu.
1907		İran konusunda İngiliz-Rus andlaşması. Lord Cromer'in Mısır'dan ayrılışı.
1908		Hicaz Demiryolu yapımının bitişi. Jön Türk İhtilâli.
1909		Abdülhamid'in tahttan indirilmesi.
1911		Paris'te El-Fettat Örgütünün kuruluşu.
1912		Fransa'nın Fas'ı himayesine alışı. İtalya'nın Libya'yı işgali. İran'da ticarî petrol üretiminin başlaması.
1913		İbni Suud'un El-Hasa'yı işgali.
1914	Ekim	Türkiye'nin Müttefiklere karşı savaş ilânı.
	Aralık	Mısır'da İngiliz himayesinin ilânı.

1915		Çanakkale Savaşı.
1915-16		Hüseyin-McMahon yazışmaları.
1916	Mayıs	Sykes-Picot Andlaşması.
	Haziran	Arap ayaklanmasının başlaması.
1917	Ocak	Müttefiklerin Hüseyin'i Hicaz Kralı tanıması.
	Mart	Bağdat'ın Müttefiklere düşüşü.
	Kasım	Balfour Bildirisi.
	Aralık	Kudüs'ün Müttefikler tarafından alınışı.
1918	Ocak	Başkan Wilson'un Ondört İlkesi'nin açıklanışı.
	Ekim	Şam, Beyrut ve Halep'in Müttefikler tarafından alınışı.
		Mondros Mütarekesi.
	Kasım	İngiliz-Fransız Ortak Bildirisi.
1919		Versay Barış Görüşmeleri.
	Ocak	Emir Faysal'ın Arap bağımsızlığı isteğinde bulunması.
	Mart/ Nisan	Mısır'da ayaklanma.
	Mayıs	Yunanlıların İzmir'e çıkışı.
1920	Mart	Suriye Genel Meclisi'nin Faysal başkanlığında Suriye'nin bağımsızlığını ilân edişi.
	Nisan	San Remo Konferansı. Suriye, Lübnan, Irak ve Filistin mandalarının ilânı.
	Mart / Ağustos	Irak'ta ayaklanma. Filistin'de ilk gösteriler.
	Temmuz	Fransa'nın Şam'ı işgali.
	Ağustos	«Büyük Lübnan»ın ilân edilişi.
1920-1922		Türk-Yunan Savaşı.
1921	Şubat	Sovyet-İran Andlaşması. Rıza Şah'ın iktidarı ele geçirişi.
	Mart	Kahire Konferansı.
		Abdullah'ın Ürdün Emiri oluşu.
	Ağustos	Faysal'ın Irak Kralı oluşu.
1922	Şubat	İngiltere'nin şartlı olarak Mısır'a bağımsızlık tanıyışı.
	Ekim	İngiliz-Irak Andlaşması.
		Türklerin Yunanlıları kesin olarak yenmesi.
	Kasım	Osmanlı Sultanlığının kaldırılması.

1923	Mayıs	Maverayı Ürdün'e İngiliz himayesinde bağımsızlık tanınması.
	Temmuz	Lozan Andlaşması.
	Ekim	Türkiye Cumhuriyeti'nin ilâm.
1924	Mart	Halifeliğin kaldırılması.
	Ekim	İbni Suud'un Hicaz'ı Hüseyin'in elinden alması.
1925	Temmuz	Suriye'de Fransız aleyhtarı ayaklanma.
1926	Ocak	İbni Suudun Hicaz Kralı olması.
	Mayıs	Lübnan Cumhuriyeti'nin ilânı.
	Temmuz	İngiliz-Irak-Türk Andlaşması.
	Ekim	İran'da Kaçar Şahlarının yerine Rıza Şah'ın geçişi.
1927	Mayıs	İngiliz-Suudi Arabistan Andlaşması.
	Nisan	Zağlûl'ün ölümü.
1928		Türkiye'nin lâik bir devlet oluşu.
1929		Filistin'de Arap-Musevi çatışması.
1930	Mayıs	Fransa'nın Suriye'de anayasal rejimi ilânı.
	Haziran	İngiliz-Irak Andlaşması.
1932		Irak'ın bağımsız oluşu.
1934		Suudi Arabistan-Yemen savaşı.
		İngiliz-Yemen Andlaşması.
1936-9		Filistin'de Arap ayaklanması.
1936	Ağustos	İngiliz-Mısır Andlaşması.
	Eylül	Fransa-Suriye Andlaşması (onaylanmamıştır.)
	Kasım	Fransız-Lübnan Andlaşması (onaylanmamıştır.)
	Ekim	Irak'ta Bekir Sıtkı İhtilâli.
1937		Suudi Arabistan'da ilk önemli petrol yatağının bulunması.
1938		Peel Raporu'yla Filistin'in bölünmesi önerisi.
		Kuveyt'te petrol bulunması.
1939	Mayıs	İngilizlerin Filistin konusunda yayınladıkları Beyaz Rapor.
	Haziran	İskenderun'un Türkiye sınırları içine alınışı.
1941	Nisan	Irak'ta Altın Kare darbesi.
	Haziran / Temmuz	Müttefiklerin Suriye ve Lübnan'ı işgali.
	Ağustos	İngiliz-Rus askerinin İran'a girişi.
	Eylül	Rıza Şah'ın tahttan inişi.

1942	Ocak	İngiliz-Rus-İran Dostluk Andlaşması.
	Şubat	Kral Faruk'un Vafd Hükümeti kurmaya zorlanışı.
	Kasım	İngiliz-Amerikan askerinin Kuzey Afrika'yı işgali.
1943		Lübnan Ulusal Paktı.
	Şubat	Cezayirli milliyetçilerin isteklerini bildirmeleri.
	Aralık	Fas İstiklâl Partisi'nin kuruluşu.
		Arap Baas Partisi'nin kuruluşu.
1944	Kasım	Faslı milliyetçilerin bağımsızlık istemesi.
1944-6		Fransa'nın iktidarı bağımsız Suriye ve Lübnan'a devretmesi.
1945	Mart	Arap Birliği'nin kuruluşu.
	Mayıs	Cezayir'de Setif katliamı.
		İngiliz-Amerikan askeri'nin İran'dan ayrılması.
1946		Maverayı Ürdün'ün bağımsızlığını ilân edişi.
		İran'da kalan son Rus askerinin geri çekilmesi.
1947	Mart	Truman Doktrini.
	Eylül	Cezayir Statüsü.
	Ekim	Truman Doktrininin İran'ı da içine alacak biçimde genişletilmesi.
	Kasım	Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda Filistin'in bölünmesi kararının alınışı.
1948	Mayıs	İngiltere'nin Filistin mandasının sona erişi. İsrail'in kuruluşu.
1949	Mart-Temmuz	İsrail'in Mısır, Suriye, Maverayı Ürdün ve Lübnan'la ateş-kes andlaşmaları imzalaması.
	Mart	Suriye'de askerî darbe.
1950	Nisan	Ürdün'de Haşimî Krallığının kuruluşu.
	Aralık	Suudi Arabistan petrol endüstrisinde kârı yarı yarıya bölüşme yönteminin yürürlüğe girişi.
1951	Nisan	İran'da petrolün millîleştirilmesi.
	Temmuz	Kral Abdullah'ın öldürülmesi.
	Ekim	Mısır'ın 1936 Andlaşmasını yürürlükten kaldırması.
	Aralık	Libya'da bağımsız krallık ilânı.

1952	Ocak	Kahire yangını.
	Temmuz	Mısır'da Özgür Subaylar'ın Krallığa son verişi. Mısır'da toprak reformu.
1953	Şubat	Sudan konusunda İngiliz-Mısır andlaşması.
	Ağustos	Musaddık'ın düşüşü.
	Kasım	İbni Suud'un ölümü.
1954	Temmuz	Tunus'a özerklik tanınması. Süveyş konusunda İngiliz-Mısır andlaşması.
1954	Kasım	Cezayir Savaşı'nın başlaması.
1954-1962		Cezayir Savaşı.
1955	Şubat / Kasım	Bağdat Paktı'nın kuruluşu.
	Şubat	İsrail'in Gazze'ye saldırısı.
	Nisan	Nasır'ın Bandung Konferansı'na katılması.
	Eylül	Mısır'ın Çek silâhları sağlamak için anlaşması.
1956	Ocak	Sudan'ın bağımsız cumhuriyet oluşu.
	Mart	Mısır'daki son İngiliz askerinin geri çekilmesi. Fas ve Tunus'ta bağımsızlık ilânı.
	Temmuz	Süveyş Kanalı'nın millîleştirilmesi.
	Ekim / Kasım	Fransız-İngiliz-İsrail askerinin Mısır'ı işgali.
	Ekim	İngiliz-Ürdün Anlaşmasının sona erişi.
1957	Ocak	Eisenhower Doktrini.
	Temmuz	Tunus Cumhuriyeti'nin ilânı.
1958	Şubat	Suriye ve Mısır'ın Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni kurması.
	Mart	Kral Suud'un iktidarı Faysal'a devretmesi.
	Mayıs / Ekim	Lübnan bunalımı.
	Temmuz	Irak İhtilâli. Irak'ta Cumhuriyetin ilânı. Amerika'nın Lübnan'a asker çıkartması. İngiltere'nin Ürdün'e asker çıkartması.
1961	Temmuz	Bizerta Olayı.
	Eylül	Suriyenin Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden çekilmesi.
1962	Mayıs	Mısır Ulusal Bildirisi.
	Temmuz	Cezayir'in bağımsızlığını ilân edişi.
	Eylül	Yemen'de darbe. Cumhuriyetçi-Kralcı taraflar arasında iç savaşın başlaması.

1963	Ocak	Aden'in Güney Arabistan Federasyonu'na katılması.
	Şubat	Baasçılar başkanlığındaki koalisyon hükümetince Kasım'ın devrilmesi.
	Mart	Suriye'de Baasçıların iktidarı yeniden ele geçirmesi.
	Mart / Nisan	Suriye-Irak-Birleşik Arap Cumhuriyeti arasında birleşme konusunda görüşmeler.
	Kasım	Irak'ta Baasçıların devrilmesi.
1964	Ocak	İlk Arap Zirve Toplantısı.
	Temmuz	Kahire'de Afrika Ülkeleri Zirve Toplantısı.
	Ekim	Kahire'de Bir Bloka Bağlı Olmayan Ülkeler Zirve Toplantısı.
	Eylül	İkinci Arap Zirvesi. Birleşik Arap Askerî Kumandanlığının ve Filistin Kurtuluş Örgütü'nün kuruluşu.
1965	Ocak	El-Fetih'in ilk askerî bildirisi.
	Haziran	Albay Bumedyen'in Bin Bella'yı devirmesi.
1966	Şubat	Suriye'de radikal Baasçıların hazırladıkları darbe.
	Güz	Aden'de çatışmalar.
1967	Haziran	Arap-İsrail Savaşı. Süveyş Kanalı'nın kapanması.
	Ağustos	Hartum'da Arap Zirve Toplantısı.
	Kasım	Mısırlıların Yemen'den çekilmesi. İngilizlerin Aden'den çekilmesi. Güney Yemen Halk Cumhuriyeti'nin ilânı. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinde 242 sayılı kararın alınması.
1968	Ocak	İngiltere'nin 1971'e kadar Basra Körfezinden çekileceğini açıklaması.
	Mart	Kerameh Savaşı.
	Temmuz	Irak'ta Baasçıların iktidara dönüşü.
1969	Mayıs	Sudan'da radikal milliyetçi darbe.
	Eylül	Rabat'ta İslâm Zirve Toplantısı. Libya'da krallığın sona erişi.
	Aralık	Arap Zirve Toplantısının dağılışı.

1970	Mart	Irak-Kürk andlaşması.
	Mayıs	Yemen'deki iş savaşın uzlaşmayla sona erişi.
	Ağustos	Mısır-Ürdün-İsrail ateş-kes andlaşması.
	Eylül	Başkan Nasır'ın ölümü. Ürdün-Filistin iç savaşı.
1971	Temmuz	Ürdün'deki Filistin gerilla üslerinin ortadan kaldırılması. Fas'ta askerî darbe teşebbüsü.
	Eylül	Suriye-Libya-Mısır Federasyonu'nun kurulması.
1972	Temmuz	Mısır'daki Sovyet danışmanların ülkeden uzaklaştırılması.

KAYNAKLAR

1. BELGELER

H. M. DAVIS, *Constitutions, Electoral Laws, Treaties of States in the Near and Middle East,* Cambridge, 1947; ikinci baskı: 1953, Durham, North Carolina.

Documents diplomatiques Français 1871-1914, ikinci seri, *1901-1914*, Fransa Dışişleri Bakanlığı, Paris, 1948.

G. P. GOOCH ve H. W. V. TEMPERLEY, *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914,* cilt **IX** ve **X**, Londra, 1936.

J. C. HUREWITZ, *Diplomacy in the Near and Middle East,* cilt *I 1535-1914,* cilt *II, 1914-1956,* Princeton, 1956: Bu dönemlerde Yakın ve Orta Doğu ile ilgili bütün önemli andlaşmalar eserde yer almaktadır.

E. L. WOODWARD ve ROHAN BUTLER (editörler), *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939,* (Londra, HMSO.)

2. ANILAR

ABDULLAH IBN AL-HUSSEIN, *The Memoirs of King Abdullah of Transjordan,* P P. Graves (editör), Londra, 1950. *My Memoirs Completed, (al-Takmilah),* İngilizceye çeviren: H. W. Glidden, Washington, 1954.

LADY BELL (editör), *Letters of Gertrude Bell,* iki cilt, Londra, 1927:İngiltere'nin Irak mandası sırasında önemli rolü olan ünlü eğitici ve Arap taraftarı.

SIR CHARLES BELGRAVE, *Personal Column,* Londra, 1960: Bahreyn Emirinin özel danışmanı (1926-1957).

N. ve H. BENTWICH, *Mandate Memoirs, 1914-1948*, Londra, 1965: Filistin Başsavcısı (1922-1931) ve karısı

KORGENERAL E. L. M. BURNS, *Beetween Arab and Israel*, Londra, 1962: Birleşmiş Milletler Mütareke Denetmenliği Kurmay Başkanı (1954-1956), Birleşmiş Milletler Acil Gücü Kumandanı (1956).

GENERAL G. CATROUX, *Deux missions en Moyen Orient, 1912 - 1922*, Paris, 1958: Yüksek rütbeli Fransız askerî yöneticisi.

R. H. S. CROSSMAN, *Palestine Mission*, Londra, 1947: İngiliz İşçi Partisi politikacılarından ve yazar. Filistin'le ilgili Amerikan-İngiliz Karma Soruşturma Komitesinde görev almıştır.

C. V. EDMONDS, *Kurds, Turks, and Arabs: Politics, Travel and Research in North Eastern Iraq, 1919-1925*, Londra, 1957.

J. B. GLUBB, *A Soldier with the Arabs*, Londra, 1957: Arap Lejyonu eski kumandanı.

DAVID BEN GURION, *Rebirth and Destiny of Israel*, ilk İngilizce baskısı, Londra, 1959: İsrail'in ilk Başbakanı.

HUSSEIN, (Ürdün Kralı), *Uneasy Lies the Head*, Londra, 1962.

D. INGRAMS, *A Time in Arabia*, Londra, 1970: Güney Arabistan'daki kadınlarla ilgili gözlemleri özellikle ilgi çekici.

SIR ALEC KIRKBRIDE, *A Crackle of Thorns*, Londra, 1964: İki dünya savaşı arasındaki yıllarda Ürdün'deki İngiliz yöneticisi.

T. E. LAWRENCE, *Seven Pillars of Wisdom*, Londra, 1935 : T. E. Lawrance'in Arap İhtilâli ve ihtilâlde kendi rolü hakkındaki düşünceleri. Bir edebiyat şaheseri olsa da, tümüyle doğru olduğu söylenemez.

J. G. McDONALD, *My Mission in Israel, 1948-1951*, New York, 1951: Amerika'nın ilk İsrail Büyükelçisi.

R. M. MEINERTZHAGEN, *Middle East Diard, 1917-1956*, Londra, 1959: Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngiliz Barış Görüşmeleri heyeti üyesi.

GAMAL ABDUL NASIR, *Egypt's Liberation : The Phisosophy of the Revolution*, Bufallo, 1959: Nasır'ın başlangıçtaki politik fikirleri ve hedefleri.

MOHAMMED NEGUIB, *Egypt's Destiny*, Londra, 1955: 1952 İhtilâlini resmen yönetmiş olan Mısırlı General.

MOHAMED RIZA PAHLEVI (İran Şahı), *Mission for My Country*, Londra, 1960.

H. St. J. B. PHILBY, *Arabian Jubilee*, Londra, 1952; *Forty Years in the Wilderness*, Londra, 1957: Hayatını Arabistan'a adamış bir İngiliz gezgini ve bilim adamı.

A. SADAT, *Revolt on the Nile*, Londra, 1957: Nasır'ın yerine geçen ihtilâlci arkadaşı.

SIR RONALD STORRS, *Orientations*, Londra, 1937: Birinci Dünya Savaşı boyunca ve daha sonraları Arabistan, Kahire ve Filistin'de görev almış yüksek rütbeli İngiliz devlet memuru.

K. TREVASKIS, *Shades of Amber*, Londra, 1968: Güney Arabistan'da görevli İngiliz yöneticisi.

D. VAN DER MEULEN, *Aden to the Hadhramaut*, Londra, 1947 Arabistan konusunda uzman bir Hollandalı.

CHAIM WEIZMANN, *Trial and Error*, Londra, 1949: İlk Başkanının ağzından İsrail'in yaratılışı.

SIR ARNOLD T. WILSON, *Loyalties: Mesopotamia, 1914-1917*, Londra, 1930; *Mesopotamia, 1917-1920: A Clash of Loyalities*, Londra, 1931: Irak'ta görevli, niteliği pek açık olmayan bir İngiliz devlet memuru.

A. E. YALMAN, *Turkey in My Time*, Norman, Oklahoma, 1965: Liberal eğilimli, tanınmış Türk gazetecisi, Vatan gazetesi yazıişleri müdürü.

2. GENEL

G. ANTONIUS, *The Arab Awakening: The Story of Arab National Movement*, Beyrut, 1962: Arapların yirminci yüzyılda yeniden politik olarak bilinçlenmelerini Haşimîler öncesi döneme kadar anlatıyor. Çok etkileyici.

A. J. ARBERRY (editör), *Religion in the Middle East*, iki cilt, Cambridge, 1969.

SIR THOMAS W. ARNOLD, *The Caliphate, 632-1924*, Londra, 1965.

J. S. BADEU, *The American Approach to the Arab World*, New York, 1968: Amerikalı bilim adamı-diplomat.

G. BAER, *Population and Society in the Arab East*, Londra, 1964.

E. BE'ERİ, *Army Officers in Arab Politics and Society*, Londra, 1970: Bir İsrailli tarafından kaleme alınmış ayrıntılı bir araştırma.

M. BERGER, *The Arab World Today*, New York, 1962: Yararlı bir toplumsal araştırma.

J. BERQUE, *The Arabs: Their History and Future*, Londra, 1964: Ünlü Fransız İslâm çalışmaları uzmanının önemli bir eseri.

D. C. BLAISDELL, *European Financial Control in the Ottoman Empire*, ikinci baskı, New York, 1966.

A. BONNE, *State and Economics in the Middle East*, ikinci baskı, Londra, 1960.

Cambridge History of Islam, iki cilt, Cambridge, 1971.

C. S. COON, *Caravan: The Story of the Middle East*, Gözden geçirilmiş yeni baskı, New York, 1962.

N. J. COULSON, *History of Islamic Law*, Edinburg, 1964.

S. N. FISHER (editör), *Social Forces in the Middle East*, New York, 1968.

W. B. FISHER, *The Middle East: A Physical, Social and Regional Geography*, altıncı baskı, Londra, 1971.

H.A.R. GIBB, *Modern Trends in Islam*, Chicago, 1947; *Mohammedanism*, gözden geçirilmişi ikinci baskı, Londra, 1969: Ünlü İslâm çalışmaları uzmanının iki önemli eseri.

S. D. F. GOITEIN, *Jews and Arabs: Their Contacts through the Ages*, New York, 1955: Arap - Yahudi ilişkileri konusunda yararlı bir araştırma.

S. G. HAIM, (editör), *Arab Nationalism, An Anthology*, Berkeley, 1962: Çeviri eserlerden oluşan yararlı bir derleme.

M. HALPERN, *The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa*, Princeton, 1963: Batı İslâm toplumunun çağdaş gelişmeleri üzerine bir yorum.

Z. Y. HERSHLAG, *Contemporary Economic Structure of the Middle East*, Leiden, 1971.

P. K. HITTI, *History of the Second World War: The Mediterranean and Middle East*, birinci cilt, Londra, 1954; *History of the Arabs*, onuncu baskı, Londra, 1970.

H. L. HOSKINS, *British Routes to India*, İkinci baskı, Londra, 1966: İngiltere'nin Orta Doğu'daki stratejik ve ekonomik çıkarları.

A. H. HOURANI, *Minorities in the Arab World*, Londra, 1947; *Arabic Thought in the Liberal Age, 1789-1939*, Londra, 1962: İngiliz ve Fransız liberal görüşlerinin Arap yazarları ve aydınları üzerindeki etkileri.

E. KEDOURIE, *England and the Middle East: The Destruction of the Ottoman Empire 1914-1921*, Londra, 1956: Birinci Dünya Savaşı'nın Orta doğu üzerindeki etkisinin neo-emperyalist bir görüşle açıklanması.

M. H. KERR, *The Arab Cold War,* Londra, 1969: Suriye-Mısır birleşmesi ve sonuçları.

G. E. KIRK, *A Short History of the Middle East,* yedinci baskı, Londra, 1964; *The Middle East in the War, 1939-1946,* Londra, 1953; *The Middle East, 1945-1950,* Londra, 1954.

H. KOHN, *Nationalism and Imperialism in the Hither East,* Londra, 1932.

W. Z. LAQUEUR, *Communism and Nationalism in the Middle East,* Londra, 1956: O güne kadar yazılmışlar arasında standart bir kitap. *The Road to War, 1967,* Londra, 1967; *The Struggle for the Middle East: The Soviet Union and the Middle East, 1958-1968,* Londra, 1969.

G. LENCZOWSKI, *The Middle East in World Affairs,* ikinci baskı, Ithaca, New York, 1956.

R. LEVY, *The Social Structure of Islam: The Sociology of Islam,* (Cambridge, 1957) adlı eserin ikinci baskısı.

B. LEWIS, *The Arabs in History,* dördüncü baskı, Londra, 1968.

S. H. LONGRIGG, *Oil in the Middle East,* üçüncü baskı, Londra 1968: Petrol konusunda öncülerden bir İngiliz yöneticisinin ağzından.

D. B. MacDONALD, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory,* Lahore, 1960.

P. MANSFIELD (editör), *The Middle East: A Political and Economic Survey,* Londra, 1973.

A. MEZ, *The Renaissance of Islam,* İngilizceye çevirenler: S. H. Bakhsh ve D. S. Margoliouth, Londra, 1937.

E. MONROE, *The Mediterranean in Politics,* Londra, 1938. *Britain's Moment in the Middle East, 1914-1956,* Londra, 1963: Ayrıntılı bir inceleme.

H. Z. NUSEIBEH, *The Ideas of Arab Nationalism.* New York, 1956.

W. R. POLK, ve R. L. CHAMBERS (editörler), *The United States and the Arab World,* Cambridge, Massachusetts, 1965; *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century,* Chicago, 1968.

F. RAHMAN, *Islam,* Londra, 1966: Müslümanların görüş açısı. Yararlı bir çalışma.

M. RODINSON, *Israel and the Arabs,* Londra, 1968: Ünlü Fransız İslâm çalışmaları uzmanının araştırması.

E. I. J. ROSENTHAL, *Islam in the National State,* Cambridge, 1965.

B. SHWADRAN, *The Middle East, Oil and the Great Powers*, gözden geçirilmiş ikinci baskı, New York, 1959.
W. C. SMITH, *Islam in Modern History*, Princeton, 1957: Özgün ve düşündürücü.
G. W. STOCKING, *Middle East Oil: A Study of Political and Economic Controversy*, Londra, 1971.
A. L. TIBAWI, *Islamic Education*, Londra, 1972: Kısa fakat kusursuz.
A. V. TOYNBEE, *A. Study of History:* cilt I-IV 'ün D. C. Somervell tarafından kısaltılmış baskısı, Londra, 1946.
G. E. VON GRUNEBAUM (editör), *Unity and Variety in Muslim Civilisation*, Chicago, 1956.
D. WARRINER, *Land Reform and Development in the Middle East: A Study of Egypt, Syria and Iraq*, ikinci baskı, Londra, 1962: Önemli bir sosyo-ekonomik sorun üzerine başlıca araştırmalardan. *Land Reform in Principle and Practice*, Oxford, 1968.
A. WILLIAMS, *Britain and France in the Middle East and North Africa*, Londra, 1968.
Z. N. ZEINE, *The Struggle for Arap Independence: Western Diplomacy and the Rise and Fall of Faisal's Kingdom in Syria*, Beyrut, 1960; *The Emergence of Arab Nationalism*, Beyrut, 1966: Beyrutlu bir tarihçinin iki yararlı çalışması.

4. ÜLKELERLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

(Ülkeler alfabetik sıraya göre dizilmiştir)

ARABİSTAN

B. C. BUSCH, *Britain and the Persian Gulf, 1894-1914*, Berkeley, 1967.
G. DE GAURY, *Rulers of Mecca*, Londra, 1951.
H. R. P. DICKSON, *The Arab of the Desert: Glimpses into Badawin Life in Kuwait and Saudi Arabia*, Londra, 1949; *Kuwait and her Neighbors*, C. Witting (editör), Londra, 1956.
D. HAWLEY, *The Trucial States*, Londra, 1970.
D. HOLDEN, *Farewell to Arabia*, Londra, 1966: İngiltere'nin Arap yarımadasından çekilişi.
D. HOPWOOD (editör), *The Arabian Peninsula*, Londra, 1972.
H. INGRAMS, *Arabia and the Isles*, üçüncü baskı, Londra, 1966: Güney Arabistan'daki kabilelere barış getiren İngiliz yöneticisi.

T. LITTLE, *South Arabia: Area of Conflict,* Londra, 1966: Bağımsızlığa giden güçlüklerle dolu yolun hikâyesi.

J. MARLOWE, *The Persian Gulf in the Twentieth Century,* Londra, 1962.

J. MORRIS, *Sultan in Oman,* Londra, 1957: Neo-Ortaçağ bir Arap emirinin canlı bir portresi.

H. St. J. B. PHILBY, *Saudi Arabia,* Londra, 1968: Arabistan'la ilgili yazıları olan en ünlü gezginlerden.

R. SANGER, *The Arabian Peninsula,* Ithaca, New York, 1971.

H. SCOTT, *In the High Yemen,* Londra, 1942.

K. S. TWITCHELL, *Saudi Arabia,* üçüncü baskı, Princeton, 1958.

M. W. WENNER, *Modern Yemen, 1918-1966,* Baltimore, 1967: Hakkında az kaynak bulunan bir konuyla ilgili yararlı bir çalışma.

IRAK

LORD BIRDWOOD, *Nuri es-Said,* Londra, 1970: 1930-1958 yılları arasında Irak'ın en önde gelen siyasal kişisinin biyografisi.

U. DANN, *Iraq under Quassem: A Political History, 1958-1963,* Londra, 1969: Irak Cumhuriyetinin ilk beş yılı.

C. J. EDMONDS, *Kurds, Turks, and Arabs,* Londra, 1957: Irak'daki başlıca üç etnik topluluk.

H. A. FOSTER, *The Making of Modern Iraq,* Londra, 1936.

I. B. R. D., *The Economic Development of Iraq,* Baltimore, 1952.

M. KHADDURI, *Independent Iraq, 1932-1958,* ikinci baskı, Londra, 1960; *Republican Iraq: A Study in Iraqi Politics since the Revolution of 1958,* Londra, 1958.

K. HASEEB, *The National Income of Iraq, 1958-1961,* Oxford, 1964.

S. LLOYD, *Twin Rivers: A Brief History of Iraq from the Earliest Times to the Present Day,* Londra, 1945: Ünlü bir arkeologun yazdığı tarih.

S. H. LONGRIGG, *Iraq, 1900 to 1950,* Londra, 1950.

E. MAIN, *Iraq from Mandate to Independence,* Londra, 1935: Irak'ın İngiliz himayesindeki dönemi.

J. A. SALTER, (I. Kidlington Baronu) ve S. W. PAYTON, *The Development of Iraq,* Londra, 1955.

İRAN

P. W. AVERY, *Modern Iran*, ikinci baskı, Londra, 1967.

A. BANANI, *The Modernization of Iran, 1921-1924*, Stanford, California, 1961: Rıza Şah'ın başarısı öyküsü.

L. BINDER, *Iran: Political Development in a Changing Society*, Berkeley, 1962.

Cambridge History of Iran, cilt I-V, Cambridge, 1968: cilt VI-VIII hazırlanmaktadır.

G. N. CURZON, (I. Kedleston Markisi), *Persia and the Persian Question*, iki cilt, Londra, 1892: Hindistan'da İngiliz valisi, 1898-1905, Dışişleri Bakanı, 1919-1924.

R. W. COTTAM, *Nationalism in Iran*, Pittsburg, 1964.

L. P. ELWELL-SUTTON, *Persian Oil: A Study in Power Politics*, Londra, 1955: İran'daki petrol krizi konusunda milliyetçilik taraflısı bir yorum.

A. K. S. LAMBTON, *Landlord and Peasant in Persia*, Londra, 1953; *The Persian Land Reform, 1962-1966*, Oxford, 1969: İki kusursuz çalışma.

G. LENCZOWSKI, *Russia and the West in Iran, 1914-1948*, Ithaca, 1949.

A. C. MILLSPAUGH, *Americans in Persia*, Washington, 1946: 1922-1927 ve 1943-1945 yılları arasında İran'ın malî işlerine bakan Amerikalı yönetici.

SIR PERCY SYKES, *History of Persia*, üçüncü baskı, Londra 1930.

İSRAİL / FİLİSTİN

N. BARBOUR, *Nisi Dominus: A Survey of the Palestine Controversy*, Beyrut, 1969: 1945'lere kadar Filistin sorunu.

M. BAR-ZOHAR, *The Armed Prophet: A Biography of Ben Gurion*, Londra, 1967: İsrail'in ilk Başbakanının hayatı.

E. AGRESS, *Golda Meir*, Londra, 1969.

N. BENTWICH, *Israel: Two Fateful Years, 1967-1969*, Londra, 1969.

J. H. DAVIS, *The Evasive Peace: A Study of the Zionist-Arab Problem*, Londra, 1968.

S. N. EISENSTADT, *Israeli Society*, Londra, 1969.

B. HALPERN, *The Idea of the Jewish State*, Cambridge, Massachusetts, 1961.

D. HOROWITZ, *The Economics of Israel*, Oxford, 1967: İsrail Bankası Genel Müdürünün bir araştırması.
D. INGRAMS (editör), *Palestine Papers, 1917-1922: Seeds of Conflict*, Londra, 1972.
J. MARLOWE, *The Seat of Pilate*, Londra, 1959: İngiltere'nin Filistin mandası konusunda genel bir açıklama.
E. O'BALLANCE, *The Arab-Israeli War, 1948*, Londra, 1956: Askerî açıdan ele alınmış bir inceleme.
A. PERLMUTTER, *Military and Politics in Israel: Nation-Building and Role Expansion*, Londra, 1969: İsrail politik hayatı üzerinde ordunun etkisi.
L. STEIN, *The Balfour Declaration*, Londra, 1961.
C. SYKES, *Crossroads to Israel*, Londra, 1965: 1948'de İsrail'in yaratılması ile sonuçlanan olaylar üzerinde ayrıntılı bir çalışma.

LİBYA

E. E. EVANS-PRITCHARD, *The Sanusi of Cyrenaica*, Oxford, 1963: Antropolojik - tarihsel bir araştırma.
A. PELT, *Libyan Independence and the United Nations*, New Haven, Connecticut, 1970: Birleşmiş Libya Cumhuriyeti nasıl yaratıldı?
J. WRIGHT, *Libya*, Londra, 1969.

MAĞRİP ÜLKELERİ

a) GENEL

J. M. ABUN-NASR, *History of the Maghrib*, Cambridge, 1971.
S. AMIN, *The Maghreb in the Modern World*, Londra, 1970: Marksist açıdan Fransız sömürgeciliği ve bağımsızlık.
J. BERQUE, *French North Africa*, Londra, 1967.
W. KNAPP (editör), *A Survey of North-West Africa*, Londra, 1973.

b) CEZAYİR

I. CLEGG, *Workers' Self-Management in Algeria*, Londra, 1971: Bağımsızlıktan bu yana Cezayir'in sosyalist rejim tecrübesi üzerine bir araştırma.

Y. COURRIERE, *La Guerre d'Algerie,* dört cilt, Paris 1968-1970: Cezayir İhtilâli konusunda ayrıntılı ve iyi dengelenmiş bir eser.

G. ESQUER, *Histoire de L'Algerie, 1830-1960,* Paris, 1960: «Que sais-je?» serisinden kısa bir tarihçe.

E. F. GAUTIER, *L'Evolution de l'Algerie de 1830 à 1930,* Cezayir, 1931: Fransız idaresinin klâsik bir savunusu.

A. NOUSCHI, *La Naissance du Nationalisme algerien,* Paris, 1962: İyi belgelenmiş solcu bir görüş.

D. ve M. OTTOWAY, *Algeria: The Politics of a Socialist Revolution,* Berkeley, 1970.

D. PICKLES, *Algeria and France, from Colonialism to Co-operation* Londra, 1963.

W. D. QUANDT, *Revolution and Political Leadership: Algeria,* 1954-1968, Cambridge, Massachusetts, 1969.

c) FAS

A. AYACHE, *Le Maroc: Bilan d'une Colonisation,* Paris, 1956.

N. BARBOUR, *Morocco,* Londra, 1965: Konuya genel giriş.

R. BIDWELL, *Morocco under Colonial Rule,* Londra, 1973: 1912 - 1956 döneminde Fransız yönetimindeki kabilesel bölgeler.

ALLAL FASI, *The Independence Movement in Arab North Africa,* Washington, 1954: Eski bir Faslı milliyetçi liderin ağzından.

R. LANDAU, *Moroccan Drama,* 1900-1955, Londra, 1956: Fransız ve İspanyol mandaları.

J. L. MIEGE, *Le Maroc,* Paris, 1950: «Que sais-je?» serisinden kısa bir inceleme.

R. MONTAGUE, *Les Berberes et le Makhzen dans le Sud du Maroc,* Pris, 1930.

A. SCHAM, *Morocco: Lyautey in Protectorate Administration, 1912-1925,* Berkeley, 1970.

d) TUNUS

A. DEMEERSMAN, *Tunisie, Terre d'Amitié,* Tunus, 1955: Bağımsızlık öncesi dönem.

F. GARAS, *Bourgiba et la Naissance d'une Nation,* Paris, 1956: Burgiba'nın sevilen bir biyografisi.

W. KNAPP, *Tunusia,* Londra, 1970.

A. RAYMOND, *La Tunisie*, Paris, 1961: «Que sais-je?» serisinden iyi bir özet.

P. SEGAB, *La Tunisie*, Paris, 1951: Bir Marksist görüş.

SALAHEDDINE TLATLI, *Tunisie nouvelle*, Tunus, 1957: Bir Tunuslunun görüşü.

MISIR

A. ABDEL-MALEK, *Egypt, Military Society*, New York, 1968: Çağdaş bir Mısırlı Marksist'in görüşleri.

E. BARING (I. Cromer kontu), *Modern Egypt*, 2. cilt, Londra, 1908:1883-1907 yılları arasında Mısır'ın gerçek yöneticisi.

J. BERQUE, *Egypt, Imperialism and Revolution*, Londra, 1972: İngiliz egemenliği ve işgali döneminde Mısır'ın toplumsal tarihi.

M. COLOMBE, *L'evolution de l'Egypte, 1923-1950*, Paris, 1951: Parlamenter hükümet döneminde Mısır.

B. HANSEN ve G. A. MARZOUK, *Development and Economic Policy in the U. A. R.*, Amsterdam, 1968.

H. E. HURST, *The Nile*, Londra, 1952: Mısır'ın varoluş nedeni olan nehir konusunda klâsik bir araştırma.

C. ISSAWI, *Egypt at Mid-Century*, Londra, 1954. *Egypt in Revolution*, Londra, 1963: İktisadî bir tahlil.

J. ve S. LACOUTURE, *Egypt in Transition*, Londra, 1958: İhtilâl sonrası yılları inceleyen iki Fransız yazar.

T. LITTLE, *Modern Egypt*, Londra, 1967.

LORD LLOYD, *Egypt since Cromer*, iki cilt, Londra, 1934: 1925 - 1929 yılları arasında Mısır Yüksek Komiserliği yapan emperyalist görüşlü İngiliz.

K. LOVE, *Suez, the Twice-Fought War*, Londra, 1969:1956 ve 1967 savaşlarının nedenlerini ve sonuçlarını inceleyen ayrıntılı bir çalışma.

P. MANSFIELD, *Nasser's Egypt*, ikinci baskı, Londra, 1969.

J. MARLOWE, *Anglo-Egyptian Relations, 1800-1953*, Londra, 1953.

R. P. MITCHELL, *The Society, of the Muslim Brothers*, Londra, 1969.

A. NUTTING, *Nasser*, Londra, 1972: İngiliz kabinesinde görev almış, İngiliz-Mısır ilişkileriyle yakından ilgili eski bakanlardan biri.

P. K. O'BRIEN, *The Revolution in Egypt's Economic System: from Private Enterprise to Socialism, 1952-1965*, Londra, 1966.
R. STEPHENS, *Nasser*, Londra, 1971: ayrıntılı bir biyografi.
P. J. VATIKIOTIS, *The Modern History of Egypt*, Londra, 1969.

SURİYE VE LÜBNAN

K. S. ABU JABER, *The Arab Ba'th Socialist Party*, New York, 1966.
R. FEDDEN, *Syria*, Londra, 1946: Renkli bir portre.
P. K. HITTI, *Syria: A Short History*, Londra, 1959: Samiler döneminden günümüze.
A. H. HOURANI, *Syria and Lebanon: A Political Essay*. Londra, 1946: Fransız mandası konusunda en iyi eser.
M. C. HUDSON, *The Precarious Republic: Political Modernization in Lebanon*, New York, 1968.
M. LAMMENS, *La Syrie*, iki cilt, Beyrut, 1921: Fransız mandası öncesi Suriye.
S. M. LONGRIGG, *Syria and Lebanon under French Mandate*, Londra, 1958.
E. RABBATH, *Unité Syrienne et Devenir arabe*, Paris, 1937: Bir milliyetçinin görüşü.
PIERRE RONDOT, *Les Institutions politique du Liban*, Paris, 1947.
K. S. SALIBI, *The Modern History of Lebanon*, Londra, 1965: Lübnanlı bir tarihçi.
N. A. ZIADEH, *Syria and Lebanon*, Londra, 1957.

TÜRKİYE

F. AHMAD, *The Young Turks: The Committee of Union and Prgoress in Turkish Politics, 1908-1914*, Oxford, 1969 (Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, Sander Yayınları, 1971): Jön Türk hareketi üzerine iyi bir araştırma.
J. C. DEWDNEY, *Turkey*, Londra, 1970: Coğrafî bir çalışma.
Z. Y. HERSHLAG, *Turkey: The Challenge of Growth*, Leiden, 1968: İktisadî bir yorum.
I. B. R. D., *The Economy of Turkey*, Baltimore, 1951.
LORD KINROSS. *Atatürk, The Rebirth of a Nation*, Londra, 1964, (Lord Kinross, *Atatürk*, Sander Yayınları, beşinci baskı, 1974): Batılılar için yazılmış standart bir Atatürk biyografisi.

B. LEWIS, *The Emergence of Modern Turkey*, İkinci baskı, Londra, 1968: Türkiye Cumhuriyeti'nin kökeni ve gelişmesi üzerine bir çalışma.

G. L. LEWİS, *Turkey*, üçüncü baskı, Londra, 1965.

L. V. THOMAS ve R. N. FRYE, *The United States and Turkey and Iran*, Cambridge, Massachusetts, 1952.

A. J. TOYNBEE, *The Western Question in Greece and Turkey* Londra, 1913.

ÜRDÜN

A. DEARDEN, *Jordan*, Londra, 1958.

J. B. GLUBB, *The Story of the Arab Legion*, Londra, 1948: Arap Lejyonunun İngiliz asıllı eski kumandanı.

G. L. HARRIS, *Jordan: Its People, its Society, its Culture*, New Haven, Connecticut, 1958.

I. B. R. D., *The Economic Development of Jordan*, Baltimore, 1957.

P. J. VATIKIOTIS, *Politics and the Military in Jordan: A Study of the Arab Legion, 1921-1957*, Londra, 1957: Ürdün'de ordunun rolü.

DERGİLER

Aşağıda adı verilen dergiler tümüyle ya da kısmen Orta Doğu sorunlarına eğilmiş yayınlardır

International Affairs (yılda dört kez çıkar) ve *The World Today* (aylık) The Royal Society of International Affairs, Londra yayınlarıdır.

International Journal of Middle East Studies (yılda dört kez çıkar, Cambridge, 1970-).

Middle East International (aylık, Londra, 1971-).

Middle East Journal (yılda dört kez çıkar, Washington, 1947-).

Middle Eastern Studies (yılda üç kez çıkar, Londra, 1964-).

New Middle East (aylık, Londra, 1970-).

Journal of Palestine Studies (yılda dört kez çıkar, Beyrut, 1971-).

L'Orient (yılda dört kez çıkar, Paris, 1957-).

Oriente Moderno (yılda dört kez çıkar, Roma 1921-).

Ayrıca bkz.: Beyrut'taki Filistin Araştırmaları Merkezindeki Filistin Monografileri.

OSMANLI SONRASI TÜRKİYE ve ARAP DÜNYASI

1928'de Hindistan'da doğan PETER MANSFIELD, eğitimini Cambridge Üniversitesinde tamamladıktan sonra, bir süre İngiliz Hariciyesinde görev almıştır. Orta Doğu sorunları konusunda isim yapmış bir gazeteci ve yazardır. Times, Guardian, Economist, Financial Times gazetelerindeki ve BBC'deki muhabirlikleri dışında, **Nasır'ın Mısır'ı, İngilizler Mısır'da, Orta Doğu : Politik ve Ekonomik Bir Tarama** gibi kitapları vardır.

OSMANLI SONRASI TÜRKİYE VE ARAP DÜNYASI adlı bu yapıtında Mansfield, Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerinden 1970 lere kadar Orta Doğu ve Kuzey Afrika tarihinin belirgin özelliklerini incelemektedir. Kitapta, Arapların, Türklerin ve İranlıların çağdaş ulus-devletler olabilmek için, politik ve ekonomik bağımsızlık kazanmak yolunda harcadıkları çabalar anlatılmaktadır. Bu üç ulusun birbirleriyle olan ilişkilerine, Büyük Devletlerin çıkarları ve izledikleri siyaset karşısında benimsedikleri farklı tutumlara özel bir yer verilmiştir.

Kapak : S.Maden

20 LİRA